BŪDAS

Iš valstybingumo simbolių istorijos: Vytis
Pokalbis su advokatu Saulium Dambrausku
Turtas ir priteklius mitologijoje
Apie Perkūno girnas

2025 | 4

Kauno Ąžuolyne. 2025 m. Arūno Kulikausko nuotrauka

APIE ŠAKNIS IR BUDĖJIMĄ PER AUDRĄ:
POKALBIS PO GINKMEDŽIU SU ADVOKATU SAULIUMI DAMBRAUSKU

Rasa KALINAUSKAITĖ

Iš garbingą pėdsaką Lietuvos istorijoje palikusios Kauno inteligentų giminės kilęs Saulius Dambrauskas žmogaus teisių ir viešojo intereso gynimą vadina savo – piliečio ir advokato – misija. Ant jo darbo stalo – bylos dėl neįgalių žmonių teisių, sveikos ir saugios aplinkos, Lietuvos miškų ir miestų medžių, gamtos ir kultūros paveldo išsaugojimo. Tarp jų ir tokios, kurios pakeitė Lietuvos teisės praktiką ir padeda taisyti valdžios institucijų vykdomos politikos ydas. 2011 m. Europos Teisingumo Teisme S. Dambrauskas apgynė agresyvios kiaulių kompleksų plėtros pamintą Pakruojo rajono kaimų bendruomenių ir gyventojų teisę į sveiką ir švarią aplinką, o 2023 m. Lietuvos Vyriausiajame Administraciniame Teisme pasiekė fundamentalią pergalę, kuri padės išsaugoti saugomose teritorijose kertamus miškus. 2020 m. advokatas įkūrė Viešojo intereso gynimo fondą[1]*, o vienas iš profesinių jo tikslų – pasiekti, kad teisė ginti viešąjį interesą Lietuvoje būtų kiek įmanoma išplėsta – iki teisės ją ginti ir fiziniams asmenims. Su Sauliumi DAMBRAUSKU kalbėjomės ir apie viešojo intereso gynimo problemas, ir apie šios jo misijos šaknis – giminės ir šeimos istoriją.*

STALAS

Paprašius interviu, S. Dambrauskas pakvietė susitikti kone pačioje Kauno širdyje, už poros žingsnių nuo Laisvės alėjos pradžios ir Mažojo ąžuolyno, Parodos kalno papėdėje sodo žalumoje skendinčiame šimtamečiame mediniame namelyje. Kaimynystėje – du tarpukario Lietuvos žydėjimą menantys Kauno modernizmo architektūros milžinai: 1931 m. pagal Karolio Reisono projektą pastatyti Žemės ūkio rūmai ir Vytauto Landsbergio-Žemkalnio suprojektuoti, Petro Kalpoko freskomis, Stasio Ušinsko vitražais ir Broniaus Pundžiaus bareljefais papuošti bei 1939 m. iškilmingai atidaryti Prekybos, pramonės ir amatų rūmai. Tačiau muziejaus vertą istoriją gali papasakoti ir mažasis medinukas, įamžintas viename sovietmečio disidento Algirdo Patacko (1943–2015) eilėraštyje. Tai – S. Dambrausko mamos gimtieji namai, kuriuose gimė ir augo ir jis pats, o kai kuriuos čia esančius daiktus liečia jau šešta giminės karta. Ne vienas iš jos žmonių ne tik patyrė Lietuvos istorijos pakilimus ir tragedijas, bet ir paliko joje savo ženklą.

„Kai prie šio stalo atsisėdu su anūku ant kelių, sakau, kad prie jo sėdi jau šešta mūsų karta. Pirmasis buvo mano prosenelis Juozas Kairiūkštis, aušrininkas. Šitą nuotrauką su juo galite pamatyti Vilniuje, Signatarų namuose. Jiedu su dr. Jono Basanavičiumi buvo artimi bičiuliai – ir abu barzdoti. Mano mama sakydavo, kad jos senelio barzda styrojo į šonus, o J. Basanavičiaus buvo labiau koncentruota“, – šypsosi S. Dambrauskas, rodydamas asmeniškuose atsiminimuose įaugusias chrestomatines Lietuvos istorijos nuotraukas. Valstybės atkūrimo priešaušryje 1911–1912 m. darytose fotografijose pedagogas ir lietuviškos spaudos bendradarbis J. Kairiūkštis (1855–1937) įamžintas tarp Lietuvių mokslo draugijos vadovų ir narių, kurių likimai sugulė enciklopedijose – Juozo Balčikonio, Mykolo Biržiškos, Antano ir Jono Vileišių, Jurgio Šlapelio, Antano Smetonos, Jono Jablonskio, Julijos Žymantienės-Žemaitės, Liudvikos Didžiulienės-Žmonos, Gabrieliaus Landsbergio-Žemkalnio ir kitų. Šalia ant sienos įrėminta ir kitokia nuotrauka, kokių, anot S. Dambrausko, išliko labai daug: „Prosenelis buvo Vilniaus lietuvių mokytojų seminarijos direktorius, ir kuriam nors kursui pabaigus studijas, jiedu su J. Basanavičiumi atėję pasveikinti absolventų kartu nusifotografuodavo. Abu visur sėdi priekyje.“

Vėliau prie to paties stalo rašydavo S. Dambrausko senelis – Kauno medicinos instituto docentas Vladas Kairiūkštis (1887–1965): „Vaikus pas senelį atveždavo iš visos Lietuvos, jis buvo žinomas kaip puikus pediatras, be to, ir farmacininkas. Vaistus pats gamindavo šiame namelyje, kurį įsigijo 1926 metais. Kai kurie gydytojai

1 Jo svetainę internete žr.: <https://vigfondas.lt> [žiūrėta 2025-07-09].

Juozas Kairiūkštis moko anūkę Aldoną, būsimąją Sauliaus Dambrausko mamą. Dabar prie to paties stalo savo anūką pasisodina Saulius. Iš S. Dambrausko šeimos archyvo

juokdavosi, kad daktaras V. Kairiūkštis visas ligas gydo milteliais, ir, keisčiausia, – išgydo. Kai buvau jaunesnis, labai dažnai pas mus užsukę nepažįstami žmonės pasipasakodavo: užėjau, nes čia gyvenęs daktaras mane gydė. Daugybę šiltų padėkų žmonės atnešdavo minėdami mano senelį daktarą V. Kairiūkštį.“ Jis buvo vienas iš aštuonių J. Kairiūkščio ir jo žmonos, lenkų kalba kūrusios poetės ir vertėjos Julijos Vichertaitės-Kairiūkštienės (lenk. *Julia Wichert-Kairuksztisowa*, 1864–1949), tarpukario Lenkijoje išleidusios lietuvių poezijos vertimų antologiją[2] ir paskyrusios eilėraštį J. Basanavičiui, vaikų. Tarp jų – ir Lietuvos dailės avangardo pirmeivis Vytautas Kairiūkštis (1890–1961), dailėtyrininkė, etnografė, dailininkė Halina Kairiūkštytė-Jacinienė (1896–1984), gydytojas, akademikas Jonas Kairiūkštis (1896–1957). „Čia – vienas ankstyvųjų V. Kairiūkščio darbų. O šioje nuotraukoje mano senelis – šalia antrojo Lietuvos prezidento Aleksandro Stulginskio, tada jau senuko, iškentėjusio Sibiro lagerius. Jis atėjo į mano sesers krikštynas, manęs dar nebuvo. Fotografuota šiame kambaryje, visi baldai išliko nuo senelio laikų“, – pasakoja S. Dambrauskas.

Prie to paties senojo stalo jis matė rašantį savo tėvą – 1941-ųjų Birželio sukilimo, antinacinio ir antisovietinio pasipriešinimų dalyvį, du kartus (1945–1955 ir 1984–1987) sovietinių lagerių pragarą perėjusį technikos mokslų daktarą Liudą Dambrauską (1921–2003). Čia jis rašydavo ir atsiminimus, už kuriuos jau eidamas septintą dešimtį metų vėl buvo išvežtas į lagerį Mordovijoje. Grįžęs rašė toliau, o slėpti rankraščius namelyje įrengtose slėptuvėse patikėjo sūnui. „Ką nors parašęs, tėtis sakydavo: Sauliau, tu žinai, kur padėti... Buvo padaryta tarpinė siena iš faneros, ji įpjauta, o ant sienos pakabintas žarsteklis ir kalendorius. Iš šono ištraukus vinį, atsidarydavo lentelė ir atsiverdavo slėptuvė, kur sudėdavau tėčio raštus ir kitką, ką reikėjo paslėpti. Tą slėptuvę nufilmavo vokiečių televizija, dabar jos nebėra. O jei reikėjo ką nors paslėpti ilgesniam laikui, padėdavau kitur. Turėjau vieną vietą ant stogo – atidarydavau tokią angą ir įkišdavau tarp pjuvenų. Daug kas būdavo paslėpta ir sandėlyje tarp malkų. Namuose aš vienintelis žinojau visas slėptuves“, – prisimena S. Dambrauskas. 1990-aisiais išleisti jo tėčio atsiminimai pasitiko pirmuosius atkurtos Nepriklausomybės metus.[3]

Jei ne Lietuvos laisvė, S. Dambrauskas nebūtų galėjęs tapti advokatu. Sovietinei sistemai kliuvo ne tik tėvo biografija, bet ir sūnaus pasirinktas kelias: kai 1979 m. ant savo mokyklos pastato

2 Julia Wichert-Kajruksztisowa. *Antologia poezji litewskiej*. Warsawa, 1939.

3 Liudas Dambrauskas. *Gyvenimo akimirkos*, I ir II t. Vilnius, 1990.

Kairiūkščių šeima. Centre sėdi tėvai – poetė, vertėja Julija Vichertaitė-Kairiūkštienė (1864–1949) ir pedagogas Juozas Kairiūkštis (1855–1937), šalia jų – sūnus, geležinkelių inžinierius Kazys Kairiūkštis (1886–1918) ir vyriausioji dukra, pedagogė Janina Kairiūkštytė-Tumėnienė (1884–1972; jos vyras Antanas Tumėnas (1880–1946) buvo Steigiamojo, I ir II Seimo narys, pirmosios Konstitucijos rengimo komisijos pirmininkas, Antrojo Seimo pirmininkas, dešimtosios Vyriausybės vadovas, teisingumo ministras, Vilniaus universiteto teisės profesorius, vienas iš Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto kūrėjų ir vadovų). Stovi duktė, pedagogė Aldona Kairiūkštytė-Dymnickienė (1893–1980) ir sūnūs, iš kairės: su studento uniforma – būsimasis gydytojas, Kauno medicinos instituto docentas Vladas Kairiūkštis (1887–1965), pedagogas Stasys Kairiūkštis (1889–1942; mirė nuo išsekimo tremtyje Sibire) ir dailininkas Vytautas Kairiūkštis (1890–1961). Ant žemės prie tėvų kojų sėdi jaunėliai dvynukai – būsimoji dailėtyrininkė, etnografė, dailininkė Halina Kairiūkštytė-Jacinienė (1896–1984) ir būsimasis gydytojas, medicinos mokslų daktaras, akademikas Jonas Kairiūkštis (1896–1957). Iš S. Dambrausko šeimos archyvo

iškėlė trispalvę, jo nesugavo, bet 1983 m. už dalyvavimą kraštotyrinėje veikloje pašalino iš Žemės ūkio akademijos, o pirmuoju savo „teisiniu bandymu“ jis vadina 1984 m. dėl lageryje įkalinto tėvo parašytą kreipimąsi į TSRS vadovą Michailą Gorbačiovą ir generalinį prokurorą. Atgimimo metais įsitraukęs į Sąjūdžio kūrimą, per pirmuosius laisvus rinkimus S. Dambrauskas buvo išrinktas į pirmąją Kauno miesto tarybą. Netrukus pasuko į teisę ir 1999-aisiais, jau ne vienerius metus dirbdamas teisininku, baigė neakivaizdines teisės studijas Vilniaus universitete. Tada ant advokato darbo stalo, paveldėto iš prosenelio aušrininko, ir ėmė gulti bylos dėl žmogaus teisių ir viešojo intereso.

MEDIS

Teisininku S. Dambrauskas dirba jau trisdešimt metų. Pradėjus apie tai kalbėtis, jis pakviečia iš namelio išeiti į sodą: „Ar žinote, koks čia medis? Sakoma, kad Konfucijus mėgo mąstyti sėdėdamas po ginkmedžiu. O šį mes su žmona Jolanta išauginome iš šakelės, kurią pasodinom prieš trisdešimt metų. Dendrologai jį vertina kaip vieną iš gražiausių Lietuvos ginkmedžių, negali patikėti, kad jis toks jaunas. Didžiausias ir seniausias Lietuvos ginkmedis auga Švėkšnos dvaro parke jau antrą šimtmetį. Rašoma, kad jis vienintelis veda vaisius, bet tai netiesa – ir mūsiškis veda jau šeštus metus. O auga taip, kad

liemens apimtis dabar yra apie 1,2 metro, lajos skersmuo – 15 metrų... Įsivaizduokit, viena šaka – septynių metrų! Jis čia taip tarpsta, jam taip čia patinka... Kartą, kai jis ūgiu buvo sulig manim, užėjo baisi kruša – sumalė, suplėšė lapus visiems medžiams... O jam nieko! Kodėl? Nes stovėjau prie jo su lietsargiu! Gal jis dabar bando atsidėkoti, taip fantastiškai augdamas. O kad matytumėt, koks geltonumas rudenį... Toks gražus būna, kad aš kiekvieną dieną ateinu fotografuoti. Ir kasdien ta spalva keičiasi, vis geltonyn, geltonyn... O po to numeta lapus per dieną ar dvi. Čia nuotraukoje aš ant jo lapų guliu, vaikai nufotografavo.“

Tad po tuo medžiu toliau ir kalbėjomės. Tyliai ošdamas virš galvų, ginkmedis neįučia ėmė dalyvauti pokalbyje, kreipdamas jo giją pagal kiekviename medyje gyvą archetipinę pasaulio sanklodą – link dangaus, mirgančio į viršų smagiai per trisdešimt metų šoktelėjusioje lapijoje, žvilgsnis kilo nuo šaknų.

DRĄSA PADĖTI

Apie tai, ką matė Parodos kalno papėdėje prigludęs žaliai pagal seną tradiciją nudažytas medinukas, būtų galima parašyti ne vieną romaną – šypsosi S. Dambrauskas. Jam buvo treji, kai mirė senelis gydytojas V. Kairiūkštis, tad apie jo laikų nutikimus daugiausia žino iš savo mamos, geru žodžiu ne tik Kaune prisimenamos rentgenologės Aldonos Dambrauskienės (buvusios Kairiūkštytės, 1927–2019).

Būdama paauglė, nacistinės okupacijos metu ji iš Kauno geto į namus slapta parsivedė bendraklasę žydaitę Niutą. „Jų tėvai susitarė, buvo papirktas sargas. Mama nuėjo į getą ir jos abi per Viljampolės tiltą sugrįžo čia. Niuta pernakvojo, o tada iškeliavo toliau, bene į Babtus. Ji išgyveno per karą, o vėliau išvyko į Izraelį. Jos su mama daug metų susirašinėjo, tik vėliau ryšys buvo nutrūkęs. Mama tą istoriją prisimindavo labai kukliai, nesididžiavo. Bet kartą pas mus užėjo tokia

Šimtametė alyva, auganti sode prie senojo medinuko, taip pat mena kelias Kairiūkščių ir Dambrauskų giminių kartas. 2025 m. Arūno Kulikausko nuotrauka

delegacija iš Izraelio su filmavimo kameromis – ieškojo prieš karą pažinoto daktaro, mano senelio, o kai tėtis užsiminė, kad jo žmona išvedė iš geto savo klasiokę, sureagavo labai rimtai: „Ne tiek jums, kiek mums tai turi rūpėti.“ Ir, įsivaizduokit, sugrįžę į Izraelį jie susirado Niutą, ir per vienas Kalėdas ji paskambino... Po to jos su mama nuolat pasikalbėdavo, o dabar mes bendraujame su Niutos vaikais. Kol buvo gyva, ji vis atsiųsdavo atvirukus su palaiminimais šiems namams“, – pasakoja S. Dambrauskas.

Sovietų reokupacijos pradžioje namelyje Parodos kalno papėdėje glausdavosi iš Raudonosios armijos vykdytų masinių žudynių Karaliaučiuje ištrūkusios moterys: „Senelis priiminėdavo ligonius, o močiutė nakčiai ten pat priimdavo pabėgėlius. Išvengę mirties ir atkeliavę iki Kauno, jie kažkaip sužinodavo, kad čia galima pernakvoti. Mama pasakojo, kad senelis iki vėlumos dirbdavo savo kabinete, o kai pabaigdavo darbą, visur ant grindų suguldavo žmonės. Močiutė padarydavo arbatos ir sumuštinių, o mama jiems nunešdavo. Maisto užteko, nes kaimiečiai už gydymą dažnai atsidėkodavo maisto produktais. Ryte prieš ligonių priėmimą pabėgėliai išsiskirstydavo.“

Močiutė Polina – vienuolių užauginta rusė iš Sibiro, medicinos sesuo, su kuria gydytojas V. Kairiūkštis susipažino per Pirmąjį pasaulinį karą – buvusi nuostabios širdies. „Kai gatve varydavo belaisvius, nesvarbu, ką tokius, ji vaikams įduodavo duonos – jie nubėgę padėdavo ant šaligatvio, o kaliniai praeidami pasiimdavo. Mano mamos bendraklasė Aurelija ligi šiol Bàbulę (ją taip vadinome) prisimena kone kaip šventąją. Mūsų name apsilankę žmonės kartais pasako: pas jus kažkokia gera dvasia. Tada paaiškinu: daug žmonių paliko čia savo šiltus jausmus, dėkingumą, ar gali būti kitaip...“

SIUNTINIAI

Nuo drąsos padėti kenčiančiam prasidėjo ir S. Dambrausko tėvų šeimos istorija. 1945-aisiais gimnazistė A. Kairiūkštytė su bendramoksle Aurelija ėmėsi siųsti siuntinius Kauno kalėjime sovietų saugumo tardomam jaunam savo mokytojui ir būsimajam vyrui L. Dambrauskui: „Gavęs pirmąjį siuntinį, tėtis nežinojo, iš ko. O kalinys turėdavo pasakyti, kas galėjo atsiųsti, kitaip siuntinio neatiduos. Tėtis išvardino visus gimines, pažįstamus – niekas netinka... Jam ir sako: nežinai savo mergų, taigi Kairiūkštytė... Tada prisiminė, kad buvo tokia tarp moksleivių – tyli, kukli, gerai mokėsi. Sužinojusios, kad KGB suėmė jauną

Liudo Dambrausko tėvai Barbora ir Pranas Dambrauskai su vaikais ir žentu apie 1929 m. Iš kairės šalia jaunėlio Liudo – būsimasis Lietuvos partizanų būrio vadas Jonas Dambrauskas (1915–1946). Iš S. Dambrausko šeimos archyvo

mokytoją, neturintį Kaune artimųjų, mama su klasioke Aurelija – iki šiol nuostabia šeimos bičiule, dabar jau 97-erių – nusprendė jį globoti. Nuo tada tėtis periodiškai gaudavo siuntinius.“

Tuberkulioze sirgusiam kaliniui jie padėjo ištverti ne tik badą ir fizinius kankinimus. Už tai, kad vadovavo kartu su kitais 1944 m. gruodį įsteigtai Lietuvos išlaisvinimo tarybai, išsikėlusiai tikslą koordinuoti civilių gyventojų ir partizanų pasipriešinimo veiksmus, L. Dambrauskas buvo nuteistas mirties bausme: „Iš pradžių Kaune, po to Lukiškių kalėjime Vilniuje tėtis sėdėjo mirtininkų kameroje. Laukė mirties bausmės. Jis pasakojo, kad naktį prie durų suskambėjus raktams visiems iškart paleisdavo vidurius, visi brukdavosi prie *parašos*[4] – nes tuoj kažką išves. Tėtį keliskart buvo išvedę iš kameros. Išveda, pavedžioja koridoriais, o tada sustabdo, liepia stovėti ir laukti. Jis atsimindavo tą laukimą: „Nebežinai, kiek laiko taip

4 Iš rusų kalbos kilęs kalėjimo kamerose vietoje išvietės naudoto metalinio indo pavadinimas.

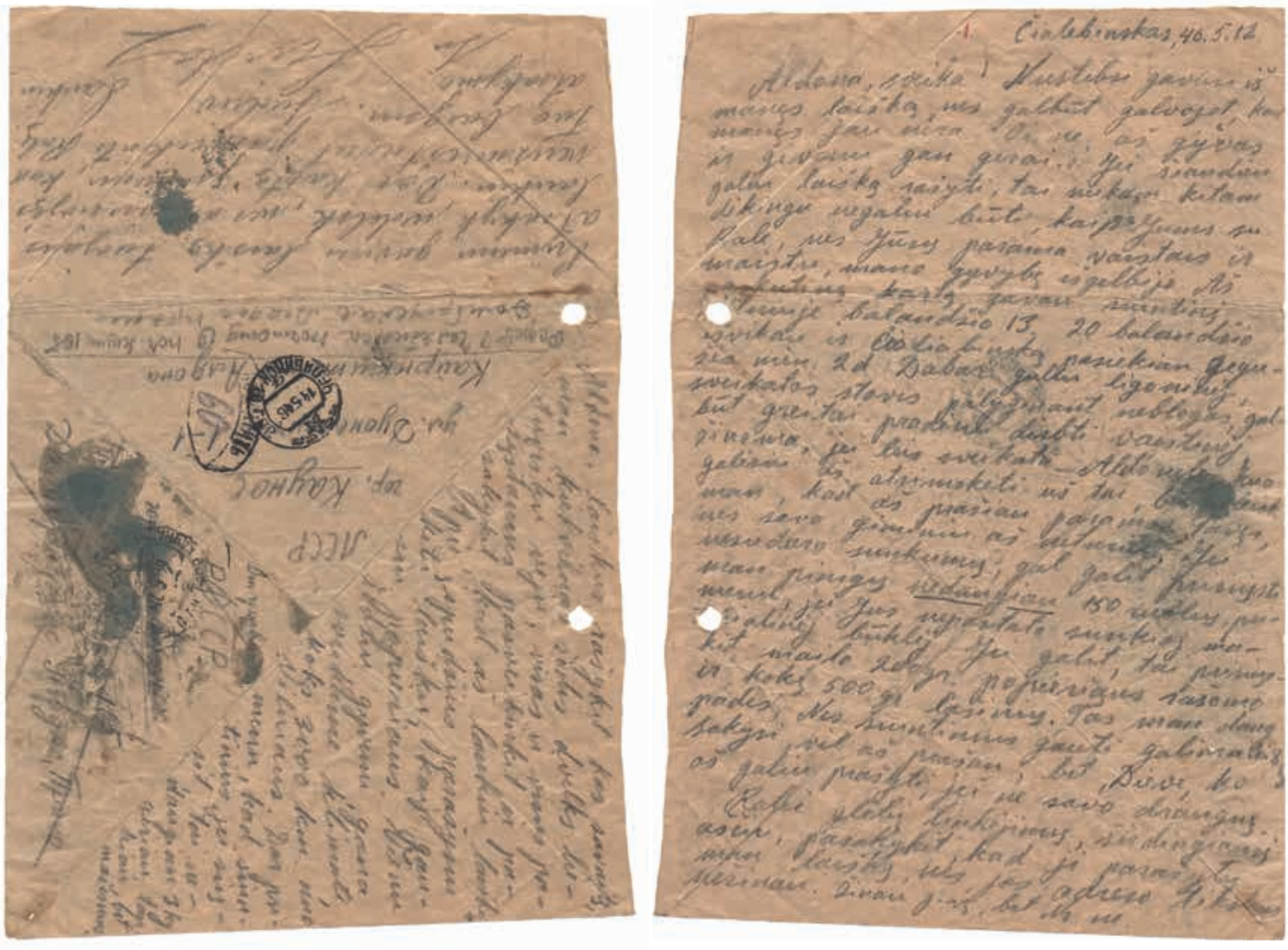

Liudo Dambrausko laiškas, 1946 m. atsiųstas iš lagerio Aldonai Kairiūkštytei. Iš S. Dambrausko šeimos archyvo

stovi ir lauki kulkos...“ Tada parvesdavo į kamerą. Buvo ir tokių kankinimo būdų. Tėčiui skirta mirties bausmė buvo pakeista į dešimt įkalinimo metų, bet jam apie mėnesį laiko to nesakė.“

Per pirmojo įkalinimo dešimtmetį į Uralo ir Kazachijos lagerius siunčiami siuntiniai ne kartą išgelbėjo L. Dambrausko gyvybę. Kai 1984-aisiais jį nuteisė antrą kartą – už tai, kad parašė atsiminimus apie pirmąjį lagerį ir bendradarbiavo pogrindinėje spaudoje – šeima jaudinosi, kad jau senyvas kalinys namo gali ir nesugrįžti.

„Siuntiniai, kuriuos mama ruošdavo tėčiui, būdavo tikri šedevrai. Riešutus ji išdžiovindavo, nulupdavo kiekvieną žievelę. Nupjaustydavo viską, kas nemaistinga ir prideda svorio. Sviestą ištrindavo, kad neliktų skysčio... Iš pradžių leisdavo siųsti pusės kilogramo, o iškalėjus pusę laiko – penkių kilogramų siuntinį, vieną per metus. Mama tą siuntinį ruošdavo kelis mėnesius. Mano būsimoji žmona Jolanta jai padėdavo – kai tėtį suėmė, aš buvau kariuomenėje, ir ji pasakė, kad mamos nepaliks vienos. Giminaičiai mums iš Amerikos atveždavo labai gerų vitaminų, ant kurių būdavo rudi užrašai, ir balto šokolado – Jolanta nuskusdavo užrašus, ištirpdydavo šokoladą ir jame išvoliojusi vitaminus padarydavo lyg saldainį. Saldainius į lagerį siųsti leisdavo, o vaistų ar vitaminų – ne. Laiške tėčiui mama parašydavo: siunčiu saldainių, vartok taupydamas, kartą per dieną, ne daugiau... Tėtis suprato.“

PASIMATYMAS

„Man teko porą kartų važiuoti į lagerį aplankyti tėčio. Susitikimai būdavo dviejų tipų: ilgalaikiai – nuo vienos iki trijų parų, kai apsigyveni kartu, ir trumpalaikiai – nuo vienos iki keturių valandų, kai sėdi prie stalo ir kalbiesi rusiškai, kad suprastų šalia esantis pareigūnas. Jei pradėsi kalbėti lietuviškai – nutrauks susitikimą. Po kariuomenės buvau ilgiausiai nematęs tėčio, ir šeima nutarė, kad tąkart su mama į ilgalaikį susitikimą važiuosiu aš. Leisdavo susitikti tik dviem. Bet tėčiui nepasakė,

Aldona ir Liudas Dambrauskai 1955 m. Iš S. Dambrausko šeimos archyvo

kad mes atvažiuojame, ir pasiūlė atsigulti į lagerio ligoninę, mat jis pensininkas, po infarktų, o ten maistas geresnis... Jis sutiko. O kai atvažiavome, mums pasakė: iš ligoninės į ilgalaikius susitikimus neišleidžiame, tik į trumpalaikius, bet tada neteksite ilgojo. Mes nesutikome, nusprendėme sugrįžti, kai tėtis išeis iš ligoninės. Apsisukome su mama prie durų ir sugrįžom iš Mordovijos į Lietuvą. Netrukus gavome pranešimą, kad tėčiui visai panaikinta teisė į ilgalaikį susitikimą – nes jis, pensininkas, širdininkas, dienos metu atsisėdo ant lovos, o ant lovos sėdėti draudžiama... Tiesiog surado pretekstą.

Tada važiavome antrą kartą, jau į trumpąjį susitikimą. Įsivaizduokit, kai esi kelerius metus nematęs tėčio ir galvoji, kad gal matai paskutinį kartą... Įeini į kambarį ir sakai: *zdrastvuj, papa*[5]. Ir toliau kalbi su juo rusiškai. Buvau nematęs jo nuskusto plikai... Nežinau, kaip tą patirtį apibūdinti... psichologiškai sunku matyti tėvą, kurį taip gerbi, kalėjime. Prižiūrėtojas pasitaikė žmoniškas, ir leido mums paduoti jam sumuštinį, obuolį. Jis turėjo skubiai tai suvalgyti, kad kas nors įėjęs nepamatytų. Matai garbingą žmogų, mokslininką, kuris skuba valgyti, nes kažkas gali įeiti... Sunkus atsiminimas. Mano tėtis turėjo labai gerą humoro jausmą, mokėjo įtraukti į pokalbį ir tą prižiūrėtoją. Bet paskui jį pakeitė tokia griežta, „ledinė“ moteris-prižiūrėtoja, ir to familiarumo iškart neliko.“

BĖGIMAS

„Kelionė į lagerius ir iš jų būdavo labai įdomi. Iš Maskvos vyksti į Mordoviją, o ten atskira geležinkelio atšaka vedė per lagerius. Važiuoji į šoną gal 70 kilometrų, politinių kalinių lageris – pats paskutinis. Grįžtant į Maskvą, toje vietoje, kur reikia persėsti, laukdavo daugybė iš lagerių keliaujančių žmonių. Ir visi žinojo, kad į pravažiuojantį Maskvos traukinį bus tik keli bilietai. Įsivaizduokite, prie stoties artėjant traukiniui, visi jau pasiruošę, kas gali, daiktus paduoda saugoti silpnesniems, o kai atsidaro durys, visas traukinys šoka į peroną ir bėga... Kas pirmas atsistos į eilę, tas gal ir gaus bilietą, o kiti – nežinia. To bėgimo pabaigoje – viadukas. Bėga visi, net luošiai ir močiutės, o galiausiai turi užbėgti viaduku į viršų, jį perbėgti, nusileisti į stotį ir stoti į eilę. Aišku, aš mamai neatidaviau savo daiktų, pasiėmau kuprinę ir bėgau... Bėgau pirmas, bet ant viaduko mane aplenkė toks jaunikaitis, šešiolikinis, ilgakojis. Nusileidęs nuo viaduko jis pradėjo eiti, o aš buvau toks įžūlus, kad jį apibėgau ir pirmas atsistojau į eilę... Tą dieną bilietų išvis nebuvo, nė vieno nepardavė. Bet, žinot, Rusija yra Rusija: įsiprašai, *duodi į ranką*, ir kažkaip visi sutilpdavo į tuos traukinius, visi sugebėdavo pasiekti Maskvą. Tokia sovietinė tikrovė, įdomu prisiminti. Visi prisimindavom tą bėgimą į traukinį, visi tai patyrėm, ir mano brolis ten bėgo...“

KLASIKAS

Lageriuose L. Dambrauskas kalėjo su daugybe nuostabių žmonių, o vėliau kai kurie iš jų tapo viso likusio gyvenimo šeimos draugai. Tarp jų tikros Lietuvos legendos: pasipriešinimo sovietinei okupacijai dalyvis, kino operatorius, Sąjūdžio metraštininkas Albinas Kentra (1929–2023) ir vertėjas Antanas Dambrauskas (1911–1995), kurio išverstą antikinę literatūrą – Homero „Odisėją“ ir „Iliadą“, Vergilijaus „Eneidą“, „Bukolikas“ ir „Georgikas“, Sofoklio tragedijas, Aristofano, Plauto ir Terencijaus komedijas – skaitė ne viena karta. „Tėtis su jais abiem susipažino lageryje per pirmąjį įkalinimą – 1945 ar 1946 metais jie visi buvo nuteisti dešimčiai metų. A. Dambrauskas

5 Sveikas, tėti (rus.).

nėra mūsų giminė, tik bendrapavardis. Daug kartų prie stalo girdėjau įdomiausius jo pasakojimus apie Adomą Jakštą, Juozą Tumą-Vaižgantą, Maironį, Vincą Mykolaitį-Putiną, nes, pasirodo, su visais jam teko bendrauti... Tėtis tai įrašė amerikonų padovanotu magnetofonu, kad liktų mūsų kultūros istorijai. A. Dambrauskas turėjo savitą pasakojimo manierą, tokį priežodį – *vanas, žinai*. Kai žmogus pasakoja natūraliai, o ne įrašui, visada įdomiau. Beje, tada tėtis ir pats įdainavo porą kasečių liaudies dainų. Jis turėjo aukštą, gražų balsą.“

PASIDIDŽIAVIMAS

„Per antrąjį tėčio įkalinimą kartą atvažiavo į lagerį kažkokia komisija iš Maskvos, klausia: na, tai kaip jūs čia gyvenate? Puikiai, turime ypatingą pasididžiavimą, kito tokio visoje Tarybų Sąjungoje nėra, – sako politiniai kaliniai. Kaip, ir kuo gi jūs taip didžiuojatės? Pas mus yra pats seniausias pasaulyje politinis kalinys, ponas Vladas Lapienis! Jam tuo metu buvo 80 metų... Komisija tik susuko uodegas ir nėrė lauk. Liežuviai lageryje buvo aštrūs. V. Lapienį, kuris sėdėjo už bendradarbiavimą leidžiant „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kroniką“ ir kitą pogrindinę spaudą, įkalbinėjo padaryti vienintelį dalyką: tik parašyk malonės prašymą, arba žmona tegu parašo, ir tave išleis. O jis – ne, nerašysiu. Kodėl? Kad man, sako, ir čia gerai: Šventąjį Raštą turiu, o Dievas yra visur, galiu ir čia melstis. Taigi grįši į Lietuvą, ten tau bus geriau, numirsi namuose... O V. Lapienis – ne. Kodėl turėtum rašyti malonės prašymą, jeigu esi nekaltas? Jis atsisakė rašyti, ir žmonos jie neįkalbėjo. Visi politiniai kaliniai laikėsi tokios pozicijos, nė vienas nerašė prašymų.“

LAIŠKAI

„Tėtis laiške juokavo, kad jie lageryje gali įkurti mokslų akademiją ar institutą, nes atitinka reikalavimus, kiek turi būti mokslo daktarų – pas juos buvo aštuoni.

Su juo kalėjo geologas, gamtos mokslų daktaras Vytautas Skuodis. Jo laiškai į Lietuvą būdavo gal 80-ties puslapių, jis savo žmonai apžvelgdavo visą spaudą, surašydavo tokią analizę. Be to, kas savaitę parašydavo gal po du skundus. Prižiūrėtojams būdavo tikras vargas: nusikeikei – iškart skundas. Net keiktis jie prie jo negalėdavo... Visi politiniai kaliniai netingėjo rašyti skundus, bet V. Skuodis turėjo ypatingą talentą. Būdamas bibliomanas, jis sutvarkė lagerio biblioteką. Prieš tai suplėšytos knygos mėtėsi tualetuose, o V. Skuodis po darbo surašė knygas, padarė kartoteką, net kažkokių finansų išsireikalavo bibliotekai. Paaiškėjo, kad ten buvo daug lietuviškų knygų – lietuvių seni keliai tame lageryje...

Aldona ir Liudas Dambrauskai su vaikais 1980 m. švenčiant sidabrines vestuves. Kairėje – Saulius ir jo dvynys brolis Giedrius, dešinėje – Vidmantas ir Dalia. Po ketverių metų L. Dambrauskas buvo antrą kartą įkalintas lageryje. Iš S. Dambrausko šeimos archyvo

Kartą atvažiuoja iš Vilniaus kažkoks KGB pulkininkas patardyti V. Skuodžio, pasikalbėti, kaip jis gyvena: pone Vytautai... O jis atsako rusiškai, nes lietuvių kalbos negali dergti su kagėbistu. Įvaizduokit, kaip nemalonu: atvažiavai į lagerį pas lietuvį, o jis su tavimi kalba rusiškai ir sako, kad su tokiu žmogumi negali kalbėti savo gražia lietuvių kalba... Tas lageris buvo stiprių asmenybių puokštė, taip pasakyčiau.

Mūsų tėtis irgi rašydavo laiškus, bet gal tik 40-ties puslapių. Tuose laiškuose jis siųsdavo mamai savo literatūrinius kūrinius. Mamuliuk, žinau, kad tu neturi laiko skaityti knygų, o aš laiko turiu daug, neseniai perskaičiau vieną Čingizo Aitmatovo kūrinį ir noriu tau papasakoti – taip rašydavo, kad kiti nesuprastų, o toliau pasakodavo savo istoriją, kokią pasaką...

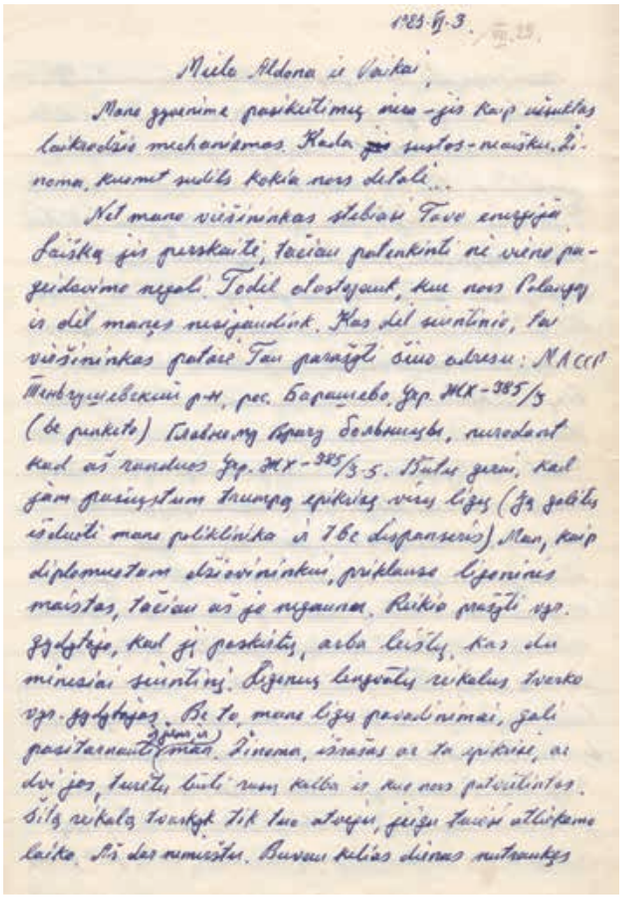

1985 m. iš lagerio atsiųstas Liudo Dambrausko laiškas. Iš S. Dambrausko šeimos archyvo

Žinoma, visus jo laiškus išsaugojome. Mama juos labai tvarkingai susegė, sudėliojo į atskiras dėžes. Ji visada labai rūpestingai tvarkė jo archyvus. Turime ir tėčio mokslo metų knygas, fizikos, chemijos vadovėlius. Juos verta pamatyti – palieka įspūdį, koks tvarkingas buvo žmogus. Jis perrašinėdavo knygas ranka. Nežinau, kodėl, gal neturėjo pinigų nusipirkti. Yra gal penkios smulkiu raštu jo perrašytos knygos – nedidelio formato, storos, gražiai papuoštos, su organinės chemijos, fizikos formulėmis.“

PRIŽIŪRĖTOJAI

„Raštą dėl tėčio M. Gorbačiovui ir kreipimąsi į generalinį prokurorą aš parašiau sugrįžęs iš kariuomenės. Sudėliojau teisinius argumentus, aišku, rėmiausi ir tuo, kad esu atlikęs karinę tarnybą, o tėtis pensinio amžiaus, mokslininkas... Bet jo išlaisvinimą, žinoma, lėmė tik politinis atšilimas. Tėtis yra aprašęs, kaip lageryje per televizorių žiūrint „Vremia“[6] pranešė, kad iš tremties paleistas garsusis politinis kalinys, fizikas Andrejus Sacharovas. Visi pradėjo ploti, suprato: va, prasideda, dabar viskas keisis...

Kai 1987 m. tėtis sugrįžo į Lietuvą, buvo visokių įdomybių. Prieš Vasario 16-ąją mums atjungdavo telefoną, kad negalėtų prisiskambinti iš Amerikos. Kai nuvažiavau aiškintis, iš pradžių kažką mykė, mykė, o kilus konfliktui galiausiai parodė kažkokio dokumento punktą ir pasakė: mes turime tokią teisę. Netrukus po tėčio sugrįžimo į mūsų namus atėjo milicininkas su dviem draugovininkėm: čia gyvena asmuo, sugrįžęs iš lagerio, mes turime patikrinti, ar nėra girtuokliaujama... Tada labai supykau ir tiesiog išvijau juos lauk... Po kiek laiko atėjo kitos dvi draugovininkės su milicininku, bet jau kalbėjo labai mandagiai. Jie išpūtę akis klausėsi, kai pasakojau apie tėčio politinę bylą. Buvo apstulbę – neįsivaizdavo, kad tuo laikotarpiu buvo politinių kalinių... Jaunas milicininkas tik suko uodegą – jam ir nepatogu, ir įdomu... Jie buvo jauni žmonės, išgirdę tą istoriją, elgėsi jau visai kitaip. Panašūs konfliktai buvo kasdienybė.“

TRISPALVĖ

Bet savo asmeninį konfliktą su sistema S. Dambrauskas pradėjo gerokai anksčiau – būdamas šešiolikmetis, 1979 m. Vasario 16-osios naktį ant savo mokyklos stogo Kauno centre, netoli KGB rūmų, iškėlė trispalvę:

„Mūsų klasėje, palyginus su paralelinėmis, buvo daug nekomjaunuolių – septyni ar aštuoni berniukai. Vienas iš jų – Vytautas Žukas, būsimasis generolas, Lietuvos kariuomenės vadas. Man tuo metu politika rūpėjo mažiau už sportą, buvau imtynių entuziastas, o jis buvo labai nusiteikęs prieš komjaunimą. Mes trise buvome išsišnekėję, kad mūsų tėvai sėdėjo lageryje – Vyto, Petro iš Tauragės (gero gimnasto) ir mano. Kai atėjo laikas stoti į komjaunimą, tėvai manęs neatkalbinėjo. Tėtis sakė, kad ta organizacija – nei šiokia, nei tokia, o bandydamas protestuoti tik atkreipsi į save dėmesį, pradės labiau prižiūrėti. Į namus saugumiečių geriau neatsivesti – tokie buvo jo žodžiai. O Vytas tada priėjo ir sako: mūsų visų tėvai sėdėjo, mes gi negalim stoti į komjaunimą... Tada jau ir aš pagalvojau: ogi tikrai – negalim... Pasidarė viskas aišku ir nė vienas į komjaunimą nestojom. Vėliau ta tema vis pasikalbėdavom, o vienu metu pradėjom svarstyti, kad nieko Lietuvoje nebevyksta, nėra jokio pogrindžio, „Lietuvos katalikų Bažnyčios kroniką“ ir porą laikraštukų

6 „Laikas” (rus.), pagrindinė Sovietų Sąjungos žinių laida.

esame skaitę, bet tik kelis numerius ir tarpusavyje nesidalinom...

Sumanėme pasisiūti trispalvę. Reikėjo susirasti trijų spalvų medžiagos, o tais laikais visur buvo dosniai kabinamos sovietinės spalvos. Priešais mūsų namą, prie Ąžuolyno bibliotekos[7] sodelio, kur dabar yra automobilių stovėjimo aikštelė, stovėjo gal devyni metaliniai stulpai: ant vieno kybojo baltas maždaug keturių metrų ilgio audinys, ant antro – raudonas, ant trečio – žalias[8], ir taip toliau. Vieną naktį užsilipęs peiliu čik-čik – nupjausčiau žalią ir raudoną, jau dvi spalvas ir turim!

Trūksta geltonos. Nuėjau į „Audimo“ parduotuvę (Vytauto prospekto gale prie Laisvės alėjos sankryžos dabar jos vietoje yra „Amerikos pica“), bet geros geltonos spalvos neradau. Vėliau girdėjau kalbas, kad tokio atspalvio negamindavo tyčia, nes bijojo dėl trispalvės – nežinau, ar tai tiesa, bet tada gavau tik šviesiai geltoną medžiagą. Na, galvoju, sodrumo trūksta, bet vis tiek geltona...

Vienas mūsų draugelis, toks Jackevičius, mokėjo siūti siuvimo mašina ir sutiko padėti. Jis mums pasiuvo dvi vėliavas – vieną nedidelę, o antrą didesnę, gal dviejų metrų ilgio ir metro pločio. Atneša jis tas trispalves – o širdis baladojasi... Iš karto nutarėme prie mažesniosios vėliavos duoti priesaiką. Keturiese (su Jackevičium) nuvažiavome į mūsų sodo namelį prie Zatyšių karjero Jonavos rajone. Aš domėjausi paukščiais, miške žinojau visus lizdus ir turėjau ypatingą pušį, didesnę už visas kitas. Nuėjome prie tos pušies su mažesniąja vėliava, pasiėmę peilį. Atsimenu, kiekvienas įsipjovėme ranką, patepėme savo krauju trispalvę ir pasakėm kažkokius žodžius, prisiekdami mylėti savo tėvynę. Davėme kraujo priesaiką, tokie jaunikaičiai... Nuo tada, tikriausiai, kiekvienas individualiai išgyvename įgytą įsipareigojimą. O tą vėliavą, prie kurios davėme kraujo priesaiką, vėliau surado savo namuose šviesaus atminimo Vyto mama ir „padovanojo ugniai”. Greičiausiai ji išmintingai nujautė, kad iš trispalvėje įsigėrusių dėmių nebūtų sunku nustatyti jaunųjų patriotų tapatybes, jei ji patektų į netinkamas rankas.

Antroji vėliava taip pat turėjo savo istoriją. Nutarėme Vasario 16-osios proga iškabinti ją ant savo mokyklos, 4-osios vidurinės (dabartinės S. Dariaus ir S. Girėno gimnazijos), stogo. Tą naktį išėjome dviese su Petru, nes abu buvom mažiau prižiūrimi. Tik mudviem pavyko ištrūkti iš namų – aš buvau ne itin paklusnus ir turėjau daugiau laisvės, o iš Tauragės atvažiavęs Petras gyveno pas savo pusseserę ir dažnai būdavo vienas. Pas jį tą naktį ir atėjau. Prisimenu, kad buvo labai šalta, gal 19 laipsnių šalčio, dėl to niekur nesimatė žmonių. Kad būtų šilčiau, abu išgėrėm po 10 gramų spirito ir išvažiavom su taksi į miesto centrą, netoli mokyklos. Buvom apsižiūrėję, kad iš mokyklos kiemo pusės ant pastato įrengtos gaisrininkų kopėčios. Petras *zeksavo*, t. y. liko budėti prie laiptų, o aš užlipau į viršų. Užlipęs galvoju, kaip čia dabar reikės nuleisti tą vėliavą į Lenino (dabar Vytauto) prospekto pusę prieš Ramybės parką... Matau, kad lietvamzdis viršuje pilnas ledo – įspraudžiau tarp skardos ir ledo vėliavos kraštą ir nuleidau žemyn. Tada staigiai nulipau, ir abu pabėgom... Petras greitai pasigavo taksi ir išvažiavo namo, o aš likau vienas. Galvoju, pasižiūrėsiu, kaip atrodo ta mūsų vėliava... Antrą valandą nakties apsukęs ratą pro Ramybės parką ateinu prie mokyklos, o siaube! – vėliavos nėra... Nudiegė širdį – negi nuėmė, taip greitai... Bet aplink nė vieno žmogaus, nė gyvos dvasios. Ir tik dingt į galvą – taigi vėjas užmetė ant stogo! Visas darbas beprasmiškai... Ką daryti? Aš likęs vienas, mobilių telefonų tada nebuvo, Petrui nepaskambinsi. Sukau, sukau ratus aplink, visur apžiūrėjau – ar tikrai niekas nematė, ar tikrai nieko nėra... Tada vėl užlipau kopėčiom. Žiūriu – išties, vėliava užmesta ant stogo, guli ant sniego. Na, ir ką daryti? Greitai susigaudžiau: vieną galą vėl įkišau į lietvamzdį, o prie kito, kur buvo raišteliai, pririšau nulaužęs nuo stogo kelis varveklius ir nuleidau į apačią su tokiais pasvarėliais... Ir vėl dingau.

Na, ir ką, iš ryto einu – kabo... O pirma pamoka buvo tokios baisios komunistės, apie kurią sakydavom, kad ji saugumietė nuo 1937 metų. Ji dėstė istoriją. Buvo tokia optimistinė, raudona pamoka. Po jos pasižiūrim pro langą – vis dar kabo! O per antrą pamoką įeina KGB darbuotojai: visiems parodyti padus! Aišku, širdis kulnuose... Visi rodėm savo padus – kriminalistas eina, apžiūri... Užsirašė Petro vardą, vėliau jį išsikvietė paklausinėti. O manęs neužsirašė. Po tos pamokos priėję prie lango matėm, kaip kriminalistai lieja mūsų padų atspaudus. Jausmas nemalonus...

Tikras stebuklas buvo tai, kad abu su Petru į mokyklą atėjome pasikeitę batus. Aš kažkodėl ryte apsiaviau vyriausiojo brolio Vidmanto batus. Neprisimenu, ar tyčia, ar nesąmoningai. O Petras, pasirodo, apsiavė savo pusseserės batus... Man atrodo, to nebuvome aptarę, bent nepamenu. Lyg Dievo ranka taip lėmė, kad abiejų batai buvo kiti.

7 Ji 1950 m. buvo įkurta Vytauto Landsbergio-Žemkalnio suprojektuotuose Prekybos, pramonės ir amatų rūmuose.

8 Lietuvos TSR vėliavos spalvos.

Parodos kalno papėdėje prigludęs medinukas gali papasakoti muziejaus vertą istoriją – ne vienas jame gyvenęs ar buvojęs žmogus paliko šviesų pėdsaką Lietuvos istorijoje, o šiame kambaryje baldai išliko nuo Sauliaus Dambrausko senelio gydytojo Vlado Kairiūkščio laikų. 2025 m. A. Kulikausko nuotrauka

Petrą į apklausą iškvietė tik todėl, kad jo buvo maža koja. Ir dar kvietė visus, kurie pavėlavo į pamokas, o mes tą dieną atėjome laiku, nors tai būdavo labai retai.

Apie vėliavos iškėlimą žinojome gal penkiese. Kai po pirmos pamokos priėjom pasižiūrėti pro langą, Vytas, atsimenu, pasisuko į mus su Petru ir pasakė: na, jūs didvyriai... Nieko sau: kariuomenės vadas pavadino didvyriais... <juokiasi> Jis tą istoriją šiltai prisimena, sako, kaip gerai, kad tada tu sugrįžai pasižiūrėti vėliavos! Labai nerimavome, kad mus išsiaiškins, Vytas daužėsi į krūtinę, kad reikia eiti į mišką. Jis dalyvavo toje akcijoje ideologiškai. Ką tu, sakau, kvailioji, ką ten miške darysi... Bet mūsų kažkodėl neišsiaiškino.

Dėl trispalvės inspektorė sukvietė visą mokyklą. Po daugelio metų, kai sužinojo, kad tai mes ją iškėlėme, aikčiojo – oi, kaip nuostabu... O tada pasakė labai uždegančią kalbą – kad tie, kas iškėlė vėliavą, yra nusikaltėliai ir užtraukė gėdą, todėl jeigu jūs, vaikai, sužinosite, kas jie, būtinai pasakykit... Stoviu ir staiga girdžiu, kaip vienas mokinys klausia kito: jeigu tu sužinotum, ar pasakytum? Žinoma, pasakyčiau... Jaučiau tai tarp mokinių. Tada negalėjai pasakyti, kad Lietuva yra okupuota, ir kai mes su Vytu ir Petru stovykloje pradėjome ginčytis dėl Lietuvos okupacijos, pamatėm, kad du trečdaliai nusisukę nėrė į šoną, nes nenorėjo klausytis. „Gal kažką ir girdėjau iš tėvų, bet čia ne mano reikalas, aš į tai nesikišiu, kam man reikia, kad užfiksuotų kaip nelaikantį už dantų liežuvio...“ Jie nedrįsdavo sakyti savo nuomonės arba puldavo ginčytis, kad Lietuva nebuvo okupuota. Atsimenu vieną mokytoją, kuris po ilgų diskusijų pasijuto nepatogiai ir prisipažino, kad jo paties tėvai ar seneliai buvo ištremti... Aš sovietinį laiką atsimenu kaip juodą skylę. Gali pagalvoti, kad jaunimas Gedimino stulpus tik piešė, tik protestavo... Baikim juokus.“

O ta mūsų trispalvė ir po daugelio metų manyje vis dar tūno ir kartais ima veržtis dar kartą suplevėsuoti. Turbūt todėl per savo šešiasdešimtmetį surengiau akciją – 2022 m. liepos 7-ąją iškėliau mūsų trispalvę ir Ukrainos vėliavą ant krano strėlės virš Kauno naujamiesčo.“

„CHUNVEIBINAS“

Maždaug tuo pat metu, bene nuo šešiolikos metų, S. Dambrauskas įsitraukė į kraštotyros ir folkloro judėjimą: „Dalyvavau Politechnikos instituto kraštotyros klubo „Tėviškė“ veikloje, mums vadovavo mokytoja Marija Vosylienė. Dainuodavome liaudies dainas, švęsdavome Rasas ir kitas kalendorines šventes, rengdavome paskaitas apie būtinybę išsaugoti savo kultūrinį identitetą. Ten dalyvavo ir būsimoji mano žmona Jolanta. Vėliau aš net vadovavau dviem folkloro ansambliams. Bet studijuodamas Žemės ūkio akademijoje dėl to turėjau ir priešų. Kai 1983 m. mane išmetė, atvirai pasakė: mums chunveibinų nereikia... Už tai, kad dalyvauju kraštotyros judėjime, išvadino chunveibinu.“

Tarp žmonių, su kuriais jį siejo domėjimasis tautos kultūrinio tapatumo klausimais, buvo ir atsidūrusių KGB taikiklyje. Vienas jų – Algirdas Patackas, nuo 1975 m. bendradarbiavęs leidžiant pogrindinę spaudą, o 1986–1987 m. kalintas už leidinių „Pastogė“, „Lietuvos ateitis“ ir „ETHOS“ redagavimą bei leidimą[9]:

„Jis su Mečiu Laurinkum ir kitais dalyvavo kraštotyros judėjime. Sibire gimęs mano sesers Dalios vyras Kostas atvažiavo į Lietuvą jau suaugęs ir lietuviškai temokėjo kelis žodžius, bet, laimei, papuolė į jų draugiją – jie pirmieji jį pasitiko ir kaip tremtinių vaiką įtraukė į savo ratą. Pas mus ir Butkevičių šeimos sodyboje Žaliakalnyje būdavo skaitomos kultūrologinės paskaitos apie lietuvių kilmę ir panašiomis temomis. Jas skaitydavo ir A. Patackas. Aišku, buvo baisu, kad į judėjimą neįsimaišytų kas nors, kas išneš informaciją. Tėtis jau buvo lageryje, kai suėmė A. Patacką. Žinau, kad jis sugrįžęs iš karto paklausė, ar Liudas sugrįžo...

Po kariuomenės pabandžiau sugrįžti studijuoti į Žemės ūkio akademiją, bet manęs nepriėmė. Pakartojo: tokių mums nereikia. Supykęs nuvažiavau tiesiai į komjaunimo komitetą, kuriam vadovavo vienas vėliau garsus veikėjas, tapęs, atrodo, net ir batų fabriko „Raudonasis spalis“ direktoriumi. Papasakojau jam, kad grįžau iš kariuomenės, o tėtis lageryje, politinis kalinys – ar dėl to aš neturiu teisės toliau mokytis? Tas pakėlė telefono ragelį, o man sako: važiuokit atgal. Nueinu pas rektorių – piktas kaip širšė, burba: kairė nežino, ką daro dešinė, vieni liepia nepriimti, kiti – priimti. Supratau, kad KGB kanalais jam buvo liepta manęs nepriimti, o iš komjaunimo komiteto paskambino ir nurodė priimti. Taip mane vėl priėmė į mokslus Žemės ūkio akademijos Miškų fakultete.

Į apklausas KGB manęs nekvietė, bet bandė per darbovietę paveikti Jolantą, kuri jau gyveno pas mus. Net jos mamą pasiekė kaime. Kolchoze jos klausė: ar žinote, su kuo Kaune susidėjo jūsų dukra? Bet Jolanta žinojo, kad ateina į seną inteligentų šeimą, labai mylėjo mano mamą ir tėtį. Ir jos tėvai mūsų šeimą gerbė.

O A. Patackas mums pirmiausia buvo ne politikas, bet labai artimas šeimos ir mūsų vaikų draugas. Be jo neapsieidavo mūsų Kalėdos, Velykos, kitos šventės. Buvo susirgęs krepšinio manija, žaisdavo su vaikais. Turėjo labai gyvą humoro jausmą. Mūsų dukrai Jonei gimtadienio proga jis dedikavo eilėraštį – apie žalią medinį namelį ties sankryža, iš jo sklindančius pianino garsus... Tas eilėraštis labai muzikalus. A. Patackas dainuodavo prastai, neturėjo klausos ir sakydavo, kad jo dainos – plėštinės, išrėkiamos... Bet poezija, anot jo, turi skambėti kaip muzika. Prisimenu, kaip mano sūnus skambina gitara, o A. Patackas savo žemu balsu deklamuoja tą eilėraštį, kuris pabaigoje pereina lyg į varpo skambėjimą.“

„LABIAUSIAI NEMĖGSTU RAGANŲ MEDŽIOKLIŲ“

Taip S. Dambrauskas sureagavo į klausimą, ką, turėdamas tokią šeimos istoriją ir asmeninę sovietmečio patirtį, galvoja apie to laiko palikimą dabartiniame mūsų gyvenime. Juk viena iš didžiausias įtampas Lietuvoje iki šiol keliančių temų – ką daryti su sovietiniu paveldu.

„Labiausiai nemėgstu raganų medžioklių, nepaisant to, kad mano šeimos istorija ir likimas lyg suteiktų teisę smerkti tuos, kurie pasirinko kitaip. Bet žinau, kad kiekvienas žmogus siekia laimės ir nenori kentėti – Dalai Lama yra pasakęs, kad tie du dalykai vienija visus žmones. Ne kiekvienas pasirenka tarnauti tėvynei, kitas tiesiog susideda lagaminą ir išvažiuoja ieškoti laimės į Ispaniją.

Apie sovietmetį kažkas taikliai pajuokavo, kad pogrindininkų dabar yra daugiau, negu tada buvo grindų... Aš prisimenu tą laiką – žmonės gyveno absoliučiai prisitaikę prie sistemos. Sakyti, kad kažkas svajojo apie laisvą Lietuvą – baikim, atvirai pasakius, demagogijas. To nebuvo. Nebuvo tikėjimo, kad išvis įmanomi kokie nors pokyčiai. Atrodė, kad tai yra nepakeičiami dalykai.

9 Žr. Lietuvos Respublikos Seimo informaciją, prieiga: <https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=37045&p_k=1&p_t=83485> [žiūrėta 2025-07-09].

Dauguma žmonių tada normaliausiai gyveno. Tarp jų ir politikai, kurie vėliau iškilo į politinę viršūnę, arba mūsų poetai, rašytojai – Justinas Marcinkevičius, Vytautas Landsbergis, Algirdas Brazauskas, kiti. Klausimas, ar gali juos smerkti, ar ne. Taip, jie galbūt nebuvo disidentai. Bet todėl, kad jie nebuvo disidentai, mes ir atėjome į nepriklausomą Lietuvą. Todėl, kad jie, iš esmės, tikėjo tuo gėriu, ta kultūra, ir ją kūrė, kaip suprato, savo srityse, kaip Just. Marcinkevičius, naudodamiesi sovietų valdžios pagarba ir kartu puikiai suprasdami, kad kartais tai jiems padeda padaryti kažką kita. Absoliuti dauguma buvo prisitaikę, nes tiesiog nenorėjo kišti galvos į kilpą, aukoti savo ir savo vaikų gyvenimo. Kitas klausimas, ar už tai turime teisę smerkti?

Mūsų laisvės judėjimas buvo inspiruotas didžių pokyčių pasaulyje. Nežinau, ar verta apie tai rašyti, gal daug kas manęs nesupras, bet viską lėmė gorbačioviniai pokyčiai, o prie jų atvedė JAV prezidento Ronaldo Reigano politika ir net popiežiaus Jono Pauliaus II dvasinis „spyris“ pasauliui. Gerai atsimenu iki tol buvusius sovietų vadovus – tai buvo juoda skylė, juk prie Jurijaus Andropovo pasodino tėtį. Rusai iki šiol spjaudosi, kad M. Gorbačiovas sugadino visą, taip sakant, jų istoriją... Žiūrėkit, ką dabar sako Vladimiras Putinas – kad tai buvo didžiausia istorinė klaida. Aišku, M. Gorbačiovas nesiekė sunaikinti sovietų, bet kaip ekonomistas suprato, kur keliauja ta sistema, ir pasidavė pasauliniam spaudimui. Popiežiaus Jono Pauliaus II ir JAV prezidento R. Reigano indėlis – milžiniškas. Mūsų laisvės troškimas buvo užslopintas, bet pasaulinių įvykių sutaptis lėmė, kad pamatėme galimybę, ir nesvarbu, ar tada buvai komunistėlis, ar disidentas.

Taip, disidentai buvo drąsūs, bet kartais drąsa kyla ir iš tam tikro primityvumo, kai žmogus neturi lankstumo. Tas kietumas yra gerai, juk ir Biblijoje pasakyta, kad prėski bus išspjauti[10]. Bet jeigu pasiklausytumėt mano tėčio įrašų, kur jis pasakoja apie lagerius, išgirstumėt klausimą: o koks mūsų nuopelnas, kad sėdėjom? Čia jo žodžiai: koks mūsų nuopelnas... Aš galbūt buvau kvailesnis už kitus, jei mane pasodino, gal tas, kurio nepasodino, kartais yra protingesnis? Na, bet lietuvių patarlė ne šiaip sau sako, kad už vieną muštą dešimt nemuštų duoda. Žmogus, kuris turi kančios patirtį, yra daug vertesnis.

Daugelis gyveno šiltą gyvenimą, iš čia ta banga, kad „prie sovietų buvo geriau“. Tai suprantama, nes politinė laisvė daugumai nerūpėjo, buvo svarbiau gyvenimo patogumas. Jie iš tiesų gyveno gerai, iš po stalo gaudavo viską... Žiūrėkit, kokius dvarus pasistatė, kaip privatizavimas puikiai ėjosi. O mes – tie žiopliai. A. Patackas yra pasakęs, kad Kaunas turi dvi puses: patriotinę ir komercinę. Talentas „suktis“ yra išmoktas, paveldėtas, o už talentą turbūt negalima žmogaus smerkti... Tiesiog mes esam skirtingi.“

SALOMĖJA

Su S. Dambrausku kalbamės praėjus metams nuo tada, kai buvo pakeistas poetės Salomėjos Nėries vardu vadintos Vilniaus mokyklos pavadinimas, o dabar, vykdant vadinamosios Desovietizacijos komisijos sprendimą, rengiamasi nukelti skulptoriaus Vlado Vildžiūno 1974 m. sukurtą paminklą.

„Kai sprendžiame dėl mažų dalykų, mūsų ir klaidos yra mažos, bet kai istorija pastato prieš didžiuosius pasirinkimus, būdamas drąsus gali tapti didvyriu, o padaręs klaidą užsitrauksi pasmerkimą amžiams. Kaip dabar smerkiama S. Nėris. Neseniai skaičiau architekto Audrio Karaliaus įrašą „Feisbuke“ ir žmonių komentarus – buvo daug jį užsipuolusių, smerkiančių S. Nėrį. Pagalvojau, kad niekas iš mūsų nežinome tikros istorijos.

Dažnai neįvertinamas to laikmečio kontekstas. Paskaitykite kada nors profesoriaus Stasio Šalkauskio atvirą laišką prezidentui A. Smetonai: nuostabiausia, griežčiausia ir nepaprastai intelektuali A. Smetonos autoritarizmo kritika. Tuo metu, kai A. Smetona paliko Lietuvą, buvo nugriauti keli jam pastatyti paminklai. Šiandien sunku įsivaizduoti, kad pastatytų paminklą gyvam politikui, o tada jo vardu buvo pavadintos mokyklos, gatvės. Turėjome galbūt ne itin drastišką, pasaulio kontekste švelnų, bet vis dėlto tautininkų režimą. Ir esant tokiai padėčiai ateina pokyčiai...

Įsivaizduokite tą laiką, kai įžengė sovietų kariuomenė, lydima didžiulės propagandinės mašinos. Žmonės juk dar nežinojo, ką atneš tie pokyčiai. Ką tada žinojo dauguma Lietuvos žmonių? Kad esama tokios sovietų Rusijos, iš jos pasiekdavo propaganda – statomas komunizmas, valdo darbo klasė ir pan. Prisiminkim ir 1917 metus, Juliaus Janonio poeziją, tai, kas kėlė šiltus jausmus: darbininkas, nelaimingas žmogus, vargdienis – ar ir Viktoro Hugo „Vargdieniai“ – lygybė, brolybė... Kas, atrodytų, gali būti gražiau? Aš pats

10 „O, kad būtum arba šaltas, arba karštas! Bet kadangi esi drungnas ir nei karštas, nei šaltas, aš išspjausiu tave iš savo burnos“ (Apr 3, 15–16).

Advokatas Saulius Dambrauskas. 2025 m. A. Kulikausko nuotrauka

esu labiau kairiųjų pažiūrų – ne dabartinės socialdemokratų partijos, bet Stepono Kairio idėjų prasme. Ir staiga užgriūna tokio masto pasirinkimai, susigaudyk istorijos akimirkoje: ar Lietuva renkasi kelią, ar okupuojama?..

Tas klausimas nėra lengvas: kaip neperžengti ribos, kad neatsitiktų taip, jog tavo valdžiai suklupus tu ploji katučių, džiaugiesi, ir staiga atėjęs iš šalies svetimas pradeda už tave valdyti, o po daugelio metų supranti, kad kaip tik tu ir atnešei Lietuvai tą nelaimę arba durys istorijos siaubui buvo atvertos tau karštai pritariant... Dėkoju Dievui, kad man nebuvo skirta tokių pasirinkimų, kokius istorija skyrė kitiems.“

RIBA

„Kaip ir anais laikais, dabar yra žmonių, keikiančių valdžią, kritikuojančių nedemokratinius procesus, kai kas ir man nepatinka. Ir dabar nėra paprasta susigaudyti. Ne vienas mitingas laviruoja ant tokios ribos, kai nebežinai, kaip vertinti. Labai lengvai lipdoma ir prilimpa Maskvos rėmėjų etiketė. Kartais pagalvoji, gal geriau nuryti tą piliulę ir paieškoti būdo, kaip padaryti, kad kritika netaptų antivalstybine. Ginant viešąjį interesą, toks klausimas man kyla labai dažnai. Ne kartą patyriau tokių įdomybių, kai žmonės, mane palaikę, tarkime, dėl medžių ir miškų išsaugojimo, staiga pasirodo su kone prorusiškais, antivalstybiniais pareiškimais... Tada susimąstau: pala pala, ant kokios ribos aš čia laviruoju? Ją jausti labai svarbu: kritika savo valstybės valdžiai neturi peraugti į antivalstybinį veikimą.

Rusijos agresija Ukrainoje išryškino tą takoskyrą. Mano ryšiai su keliais bičiuliais visai nutrūko. Vienas iš jų pasakė – kol matysiu pas tave geltoną ir mėlyną vėliavą, kojos čia nebekelsiu! Pasidarė visai prorusiškas. Man taip pat nepatinka, kad Lietuvoje padaugėjo svetimtaučių, bet tada pagalvoji, kad jų namuose juk vyksta karas – o ką jiems daryti, kur dingti? Į politines batalijas įsivėlę žmonės kartais tampa baisūs fanatikai: kuo valstybei blogiau, tuo man geriau... Man tai visiškai nepriimtina. Noriu džiaugtis savo valstybės pasiekimais.

Patikėkite, tikrai galiu pasakyti daug kritiškų žodžių apie mūsų teismus, bet niekad nepasakysiu, kad juos reikia išardyti ar sugriauti visą taip sunkiai sukurtą teisingumo sistemą. Galiu

svarstyti, kaip galbūt reikėtų teismus reformuoti, keisti jų praktiką, kaip galėtų keistis mūsų savimonė, bet nepadėsiu silpninti valstybinių institucijų. Psichologas Jordanas B. Petersonas vienoje iš savo knygų įspėjo: neskubėkite griauti socialinių institucijų, kurios susikūrė per daugelį metų ir kurių sukūrimas turėjo tam tikrą prasmę. Kūrybą nuo griovimo skirianti riba ginant viešąjį interesą yra labai subtili. Stengiuosi jos neperžengti, todėl nesitapatinu su politiniais pareiškimais. Atsisakiau, kai viena politiškai angažuota televizija pasiūlė man vesti pas juos savo laidą."

„BE VISUOMENĖS PARAMOS NEGALIU PADARYTI DAUGYBĖS DALYKŲ"

S. Dambrauskas yra bene vienintelis Lietuvoje sistemingai viešąjį interesą ginantis advokatas – tad ar nesijaučia balta varna?

„Nesijaučiu. Priešingai – matau, kad kiti advokatai nukreipia tokias bylas man, manydami, kad aš galėsiu padėti geriau. Vienišesnis jaučiuosi dėl menkos visuomenės paramos. Kai 2020 metais steigiau Viešojo intereso gynimo fondą, mano idėja buvo paprasta: jeigu milijonas žmonių susidėtų bent po vieną eurą, už sukauptą milijoną būtų galima nuveikti milžiniškus darbus. Kol kas sekasi sunkiai. Vienas kitas rėmėjas perveda ne vieną, o šimtą eurų, bet bendra suma būna tokia maža, kad niekaip neatperka to, kas įdedama. Šia prasme jaučiu vienišumą, nes be visuomenės paramos negaliu padaryti daugybės dalykų. Jeigu fondas būtų sukaupęs bent šimtą tūkstančių eurų, pabandyčiau įtraukti daugiau teisininkų. Dabar tenka dirbti vienam. Jei skaičiuočiau pagal komercinius advokatų įkainius, lėšų užtektų apmokėti gal už penktadalį darbo.

Aišku, gal tai mano paties kaltė, gal nemoku organizuoti ir viešinti veiklos. Viešojo intereso gynimo fondo puslapyje internete daug informacijos yra neatnaujinta – mano dukra aktorė tuo užsiimdavo, bet dabar vaidina spektakliuose ir nebespėja, puslapį kūrusiam bičiuliui irgi trūksta laiko. Todėl ten neaprašytos bylos dėl vaikų atėmimo, psichinėmis ligomis sergančių žmonių teisių gynimo – įdomios, skaudžios, susijusios su sudėtingais žmogaus teisių aspektais. Aš pats nepajėgiu užsiimti informacijos sklaida, o daugiau nėra kam to imtis. Tai lemia tam tikrą fondo pasyvumą ir, sakyčiau, finansinę nesėkmę. Šiek tiek apmaudu."

DĖL NERIES GILINIMO – PRAŠYMAS PADĖTI

Nepaisant menkos paramos, S. Dambrauskas sako jaučiąs vidinį poreikį imtis viešojo intereso bylų: „Neseniai Vilniaus universitete susitikau su gamtininkais-mokslininkais, labai sunerimusiais dėl pradėto Neries ir Nemuno dalies gilinimo – moksliniai tyrimai rodo, kad tai gali sukelti rimtų problemų, kone ekologinę katastrofą[11]. Žinau, ką reikėtų daryti, būtų galima pradėti teisminius procesus. Bet vėl labai stabdo finansavimo stoka. Dėl savo privataus intereso žmogus pasisamdo advokatą ir šis atlieka užsakytą darbą, o viešasis interesas dažniausiai yra susijęs su neapibėžtu asmenų ratu. Įgyvendinus Neries gilinimo planus, tai gali neigiamai paveikti žuvų populiaciją ir visą ekosistemą su saugomomis buveinėmis, taip pat žvejų ir daugelio kitų gyventojų interesus. Taptų galima laivyba, bet gamta, kurioje viskas susiję labai subtiliais ryšiais, patirtų didžiulius sukrėtimus ir net naikinimą – taip perspėja gamtininkai. Deja, scenarijus tokiais atvejais dažnai vystosi pagal ūkinį algoritmą: užuot išgirdusi, ką sako mokslininkai, valdžia vadovaujasi finansiniais interesais, kažkas įsisavina pinigus. Kas tokiu atveju gali skirti lėšų viešajam interesui ginti? Aplinkosaugos draugijos jų neturi. Vis tiek po truputį pradedu šį darbą, o vėliau planuoju skelbti visuomenei informaciją ir prašyti šias pastangas paremti."

„NEPRIPAŽĮSTANT PILIEČIO TEISĖS GINTI VIEŠĄJĮ INTERESĄ, FAKTIŠKAI JIS PADAROMAS NE PILIEČIU"

Kaip advokatas S. Dambrauskas vertina tai, kad Lietuvoje fiziniai asmenys neturi teisės ginti viešąjį interesą? „Manau, tai nėra gerai. Orhuso konvencijos[12] Atitikties komitetas išaiškino, kad jei valstybė yra nusistačiusi tokį teisinį reguliavimą, tai nepažeidžia šios konvencijos, nes teisę kreiptis

11 Žr. 2025 m. sausį Vilniaus universiteto Chemijos ir geomokslų fakulteto interneto svetainėje paskelbtą informaciją „Vieša Vilniaus universiteto Chemijos ir geomokslų fakulteto Geomokslų instituto mokslo bendruomenės pozicija reaguojant į AB „Vidaus vandens kelių direkcija" planus vykdyti Neries upės vagos keitimo darbus upę pritaikant laivybai": <https://www.chgf.vu.lt/files/doc/01_30_neries_informacija_.pdf.> [žiūrėta 2025-07-09].

12 1998 m. Danijos Orhuso mieste priimta Jungtinių Tautų Europos Ekonominės Komisijos Konvencija dėl teisės gauti informaciją apie aplinką, dalyvauti priimant sprendimus ir teisės kreiptis į teismus aplinkos klausimais, dažnai vadinama Orhuso konvencija. Lietuva ją ratifikavo 2001 m.

į teismą galima realizuoti per nevyriausybines organizacijas. Mano pozicija kitokia. Manau, esminis dalykas – pilietinis žmogaus ryšys su valstybe. Šiandien teisine prasme pilietis yra atskirtas nuo valstybinio mąstymo ir veikimo. Matydamas pažeistą viešąjį interesą, jis negali kreiptis į teismą, net jei turėtų pinigų samdyti advokatus. Teismas nepriims ieškinio – nebent įrodytum, kad pažeistas ir tavo asmeninis interesas. O juk viešojo intereso esmė – tai, kad jis paliečia neapibrėžtą asmenų ratą, ir kai jis pažeidžiamas, pažeidžiamos daugelio žmonių teisės. Ir staiga teismas sako – įrodyk, kad turi asmeninį interesą... Bet jei aš esu dalis visuomenės, kurios teisė pažeista – kodėl negaliu ginti savo, kaip piliečio ir tos visuomenės nario, teisės? Į tai atsakoma, kad tam yra valstybinės institucijos. Tačiau tai ir yra problema, kad jos dažniausiai atsisako ginti viešąjį interesą ir neretai pačios tampa viešojo intereso pažeidėjomis. Manau, nepripažįstant šios teisės piliečiui, jis nušalinamas nuo politinio proceso, nuo valdymo – faktiškai padaromas ne piliečiu. Pilietinis dalyvavimas tampa minimalus – apima tik dalyvavimą rinkimuose renkant valdžią, kuri vėliau paskirs prokuratūros ir kitų institucijų vadovus. O tikėtis, kad jos gins viešąjį interesą – dažnai beviltiška."

APIE KAUNO ĄŽUOLYNĄ, VERTINGIAUSIUS LIETUVOS MIŠKUS IR DELSIMO KAINĄ

Anot S. Dambrausko, vienas iš daugelio pavyzdžių, kai institucijos vengė ginti viešąjį interesą – visuomenės protestus išprovokavę plynieji miškų kirtimai Labanoro girioje ir kitur saugomose „Natura 2000" teritorijose: „Dėl miškų kirtimo teko vesti dešimt atskirų bylų, procesai truko šešerius metus. Viena iš bylų pasibaigė teismui atsisakius nagrinėti grupės skundą, kurį pateikėme 234 piliečių ir nevyriausybinių organizacijų vardu. Kaip tik tada įsteigiau Viešojo intereso gynimo fondą ir jau jo vardu inicijavau naujas bylas. Įrodinėjome, kad vyriausybės vykdoma miškų kirtimo politika pažeidžia Europos Sąjungos ir nacionalinį teisinį reguliavimą, pagal kurį saugomose „Natura 2000" teritorijose miškus galima kirsti tik įsitikinus, kad tai nepakenks jų vientisumui ir saugomoms vertybėms. Rašiau Prezidentūrai, Seimo Aplinkos apsaugos komitetui, aplinkos ministrams, kurių per tą laiką pasikeitė trys – niekas neįžvelgė viešojo intereso pažeidimo. Tik tada, kai ėmiau kryptingai siekti, kad šios teisinės problemos būtų perduotos nagrinėti Europos Teisingumo Teismui, Lietuvos Vyriausiasis Administracinis Teismas sudarė išplėstinę teisėjų kolegiją, kuri pateikė išaiškinimus, vertus garbingos vietos Lietuvos aplinkosaugos teisės aukso fonde: „Natura 2000" teritorijose ir joms gretimoje aplinkoje miškų kirtimai negali būti vykdomi neatlikus moksliškai pagrįsto aplinkosauginio įvertinimo[13]. Tikiuosi, ši teisinė pergalė padės užtikrinti deramą miškų apsaugą, bet dešimtmečius trukusio institucijų delsimo kaina didžiulė – iškirsti tūkstančiai hektarų vertingų Lietuvos miškų. Kol kas įprastos praktikos neskubama keisti, todėl 2024–2025 metais inicijavau dar kelias bylas."

Viena iš bylų, su kuriomis advokatas dirba dabar – dėl garsiajame Kauno Ąžuolyne planuojamų statybų Sporto g. 3: „Parengtas projektas, pagal kurį į Ąžuolyną įsiterptų prabangos kvartalas, didžiulis keturių aukštų pastatų kompleksas. Lietuvos architektų rūmų Kauno regioninė architektūros taryba konstatavo, kad šis projektas pažeidžia viešąjį interesą ir jam nepritarė[14]. Pagal Architektūros įstatymą Architektų rūmai turi teisę kreiptis į teismą dėl viešojo intereso architektūros srityje, tad pasiūliau jiems nemokamą teisinę pagalbą ginčyti statybos leidimą. Architektų rūmai atsisakė sudaryti su manimi atstovavimo sutartį, nes viešąjį interesą galį ginti

13 Lietuvos Vyriausiojo Administracinio Teismo išplėstinės teisėjų kolegijos 2023-12-06 nutartis administracinėje byloje Nr. eA-716-624/2023, prieiga: <https://www.vigfondas.lt/wp-content/uploads/2023/12/2023-12-06nutartis-bylojeeA-716-624-2023.pages.pdf> [žiūrėta 2025-07-09].

14 Kauno regioninė architektų taryba (KRAT) 2024-12-17 svarstė du projektus: „Žemės sklypo Sporto g. 3, Kaune, detaliojo plano koregavimo" projektą (rengėjas UAB „Miesto planas", architektas Nerijus Stanionis), jau suderintą su atsakingomis institucijomis ir 2024 m. patvirtintą Kauno m. savivaldybės tarybos, ir „Paslaugų paskirties pastato su viešbučių, prekybos, sporto ir gyvenamosiomis patalpomis Sporto g. 3, Kaune, statybos projektą" (projektuotojas UAB „Arches", architektūrinės dalies vadovas architektas Edgaras Neniškis). KRAT nurodė, kad nepritaria statybos projekto projektiniams pasiūlymams, nes šis projektas „šiurkščiai pažeidžia viešąjį interesą, visuomeninės reikšmės teritoriją (atviras sporto aikšteles) konvertuodamas į privatų perimetrinio tipo daugiabučių kvartalą", pažeidžia valstybės saugomo Kauno Ąžuolyno sporto statinių komplekso (Kultūros vertybių registre unikalus konas 31618) vertingąsias savybes ir Kauno m. savivaldybės I-ojo Žaliakalnio kultūrinio draustinio (kodas 31280) „identitetą, funcinį ir erdvinį autentiškumą", „kelia grėsmių įvairiapusiškai vertingam Kauno Ąžuolyno ir Žaliakalnio kontekstui". KRAT 2024-12-17 išvadą žr.: <https://www.architekturumai.lt/wp-content/uploads/Isvados-Kauno-RAT-24.12.17_Sporto-3-DET-ir-PP.pdf> [žiūrėta 2025-07-09]

Kauno Ąžuolyne. 2025 m. A. Kulikausko nuotrauka

kiti – kultūros paveldo, statybos priežiūros institucijos. Kreipiausi į jas, nurodydamas, kad ieškinį reikia pateikti per mėnesį, surašiau motyvaciją. Tereikėjo perkelti tai į procesinį dokumentą ir pradėti procesą. Bet niekas iki nustatytos datos to nepadarė, tik Valstybinė teritorijų planavimo ir statybos inspekcija patikino, kad pradėjo tyrimą, nustatė pažeidimus ir kreipsis į teismą. Po mėnesio vėl parašė: taip, taip, mes jau tikrai kreipsimės į teismą... Taip – tris kartus. Bet iki šiol į teismą kreipiausi tik aš Viešojo intereso gynimo fondo vardu. Ką padarė teismas? Atsisakė priimti ieškinį: jūs neturite teisės ginti viešąjį interesą, nes tam yra institucijos... Tos pačios, kurios atsisakė tai daryti! Apskundžiau tokį sprendimą, ir Vyriausiasis administracinis teismas jį panaikino. Pasiekėme mažą pergalę: aukštesnės instancijos teismas nurodė, kad Viešojo intereso gynimo fondas turi teisę ginti viešąjį interesą, ir grąžino iš naujo spręsti ieškinio priėmimo klausimą. Dabar mano skundas teismui jau yra priimtas. Tokiais mažais žingsneliais, bet kantriai ir užsispyrus tenka eiti pirmyn ginant viešąjį interesą.

Baisiausia, kad jį dažniausiai pažeidžia būtent institucijos. Susiklosto keista situacija: žmogus neturi teisės, o institucijos nepajėgios ginti viešojo intereso, kurį pačios pažeidė. Kai dėl Vilniuje kertamų medžių su manimi susisiekė Vilniaus visuomeninės želdynų ir želdinių apsaugos ir priežiūros komisijos pirmininkas dr. Dainius Labeckis, mes su juo kreipėmės į prokuratūrą. O ji – į savivaldybę: ar jūs pažeidėte viešąjį interesą? Ne,

Kauno Ąžuolyne. 2025 m. A. Kulikausko nuotrauka

nepažeidėme... Ir prokuratūra mums atsako: jie sako, kad nepažeidė viešojo intereso, todėl nėra pagrindo jo ginti...“

ABSURDO KARUSELĖ

S. Dambrauskas pastebi, kad viešasis interesas neginamas ir dėl vangumo: „Rengdamas dokumentą teismui aš žinau, kad daugiausia pastangų jis nukreips, kad nespręstų problemos. Visai nesvarbu, dėl ko kreipiesi: teismas sieks ne įgyvendinti teisingumą, bet nespręsti problemos. Sakoma, kad teismai užversti bylomis, pervargę – bet juk jie patys iš vienos bylos padaro penkias! Galėčiau pateikti begalę pavyzdžių, kai teismas, užuot priėmęs ir išnagrinėjęs vieną bylą, pareiškia: čia ne man, o kitam teismui, kreipkitės kitur. Kai tą sprendimą apskundžiu, vėl stumia bylą šalin. Taip ir varinėja – tai pirmyn, tai atgal... Mane, advokatą, įsuka į absurdišką karuselę. Kaip toje patarlėje: durnius – darbą, darbas – durnių myli... Suprantu, kai yra rimtos priežastys nepriimti skundo, bet dažnai vertinama formaliai: ar surasiu kokį kabliuką, kad galėčiau nespręsti? O, sugalvojau! Kai ieškai, kabliuką visada rasi – mes gi teisininkai, protingi... Ir prasideda ekvilibristika. Neseniai pateikiau skundą, o teismas atsako: mes nustatėme, kad tarnyba išsiuntė pranešimą pažeidėjui kita data, todėl advokatas pateikė skundą praleidęs terminą ir nepaprašė jo atstatyti. Kitą dieną išsiunčiu prašymą atstatyti terminą ir gaunu nutartį: žinote, o praleidęs terminą advokatas turi teisę iš naujo paduoti teismui skundą ir prašyti atstatyti terminą! Taip makaluoja, makaluoja ir atsisako priimti. Turiu tą patį sudėlioti iš naujo ir vėl pateikti skundą – tai bus jau trečia byla ir gal ne paskutinė. Ar toks teismas gali turėti laiko? Užuot priėmęs skundą ir iš esmės išnagrinėjęs keliamus teisinius klausimus, jis žaidžia nešvarų procesinį žaidimą. Tai – nuolatinė mano kasdienybė. Labai skaudu. Kartais *įsinekenčiu* tų teismų... Nepaisant to, nesakau, kad tą sistemą reikėtų ardyti, niekada nepritarčiau valstybės silpninimui. Susidūręs su nešvariais žaidimais, pagalvoju: turiu toliau daryti tai, ką galiu, argi tai nėra advokato misija...“

MERAS – VIEŠOJO INTERESO PAŽEIDĖJAS IR KITI LYGESNI UŽ LYGIUS

Bet pasitikėjimą teisine valstybe ardo ir kitas reiškinys: kai vengiama vykdyti viešajam interesui palankius teismų sprendimus. Ilgą laiką nebuvo vykdomi galutiniai teismų sprendimai nugriauti neteisėtus pastatus Kuršių nerijoje, o vyriausybė rūpinosi sudaryti taikos sutartis, kad visai nereikėtų to daryti. Iškalbinga ir istorija apie daugiabučio namo statybas Vilniaus senamiestyje, Žygimantų g. 12 ir 12A, kur stovėjo dvarelis, užfiksuotas apie 1865 m. darytoje Alberto Sveikovskio fotografijoje[15]. Kai 2017 m. rudenį verslininkai medinuką nugriovė, Kultūros paveldo departamentas pareikalavo jį atstatyti, ir tiek pirmos, tiek apeliacinės instancijos teismai nusprendė, kad tai turi būti padaryta[16]. Teismas nurodė, kad buvo pažeisti imperatyvieji

15 Birutė Rūta Vitkauskienė, Karolina Glinska. Atrastas Vilnius. Kartografiniai ir sociotopografiniai miesto maketo šaltiniai. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2023, p. 240.

16 Vilniaus apygardos teismas 2019-06-14 nutartimi civilinėje byloje e2A-635-603/2019 paliko nepakeistą Vilniaus miesto apylinkės teismo 2018-06-06 sprendimą (prieiga: <https://eteismai.lt/byla/28654850086778/e2A-635-603/2019> [žiūrėta 2025-07-09]).

paveldosaugos reikalavimai ir griovimas negali būti įteisintas. Daugiabutį planuojančiai įmonei pateikus kasacinį skundą, įvyko nuostabūs dalykai: 2021 m. kovą buvo pakeisti Vilniaus senamiesčio apskaitos duomenys Kultūros vertybių registre, ir dabartinis Kultūros paveldo departamento direktorius panaikino savo pirmtakės įsakymą atstatyti nugriautą medinuką. Įmonė atsiėmė kasacinį skundą ir Lietuvos Aukščiausiasis Teismas nutraukė kasacinį procesą[17]. Galutinis teismo sprendimas, pagal kurį neteisėtai nugriauti pastatai turi būti atstatyti, liko nepakeistas, bet niekas net neketina jo vykdyti. Kaip tokius atvejus vertina advokatas S. Dambrauskas?

„Kaune turime dar liūdnesnį atvejį. Mūsų meras pats yra aktyvus statytojas ir viešojo intereso pažeidėjas[18]. Pažeidėjų visada buvo ir bus – tam ir yra prokuratūra, teismai. Pateikus skundą, institucijos turėtų objektyviai įvertinti, ir jeigu veiksmai neteisėti, priimti atitinkamus sprendimus. Bet realybėje toks algoritmas dažnai neveikia: matai akivaizdų teisės pažeidimą, surašai skundą, ir staiga supranti, kad institucija, kuri sprendžia teisinį klausimą, gavo komandą: atmesti... o motyvus sugalvokite patys. Tokiais atvejais aiškiai pajunti, kad valdžia yra susijusi su prokuratūra, prokuratūra – su teismu... Rašomi absurdiški dalykai, bet kai tai apskundi, prokuroras atsako, kad viskas gerai... Šioje srityje dirbu daugiau nei trisdešimt metų ir turiu patirties, bet pasijuntu bejėgis, kai teisiniai argumentai neveikia.

Panašūs procesai vyksta ir kitur pasaulyje. Toks yra ir dabartinio JAV prezidento Donaldo Trampo (Donald Trump) valdymas – argumentai nesvarbūs, jis gali užgaulioti, viešai tyčiotis iš kitų valstybių, sakyti, kad visi bučiuoja jam užpakalį... Anksčiau tai buvo neįsivaizduojama, o dabar tapo įmanoma ir diegia naują politinės kultūros etiką bei tradiciją. Mūsų valdžioje tą nepagarbų požiūrį, nediplomatišką leksiką, asmens orumo nepaisymą diegė nemažai politikų, atnešusių į visuomenę bendravimo „kultūrą“, kurioje nelieka empatijos, supratimo, žmogiško ryšio. O Kauno meras Visvaldas Matijošaitis, manau, iš esmės elgiasi taip pat, kaip D. Trampas, tik mastelis mažesnis. Kaip kadaise man pasakė vienas bičiulis, ačiū Dievui, kad mūsų tauta yra maža ir nepajėgi didelėms niekšybėms.“

PRAMUŠTI SIENĄ

Po S. Dambrausko prieš trisdešimt metų pasodintu medžiu pasižvalgius po praeitį ir dabartį, rūpi žvilgtelėti ir į ateitį... „Vienas iš mano profesinių tikslų – kada nors pramušti sieną, kad viešojo intereso gynimas taptų atvertas žmogui. Kai turėsiu daugiau laiko, būsiu pensijoje – aišku, gal mes visi taip svajojam – norėčiau parengti viešojo intereso gynimo įstatymo projektą. Anot kai kurių profesorių, tai atvertų Pandoros skrynią, prasidėtų piktnaudžiavimas. Bet yra daugybė priemonių jį sutramdyti. Teismas nuspręs, ar galima, pavyzdžiui, taikyti laikinąją apsaugos priemonę, jei nematys pagrindo – netaikys.

Manau, viešojo intereso pažeidimas – valstybės lygmens klausimas, ir teismui neturėtų rūpėti, kas yra jį ginantis ieškovas. Pagalvokite – tik po dešimt procesų, tik po šešerių metų teismas ėmėsi iš esmės spręsti miškų kirtimo klausimą, kurį kėliau jau nuo pirmosios bylos, kai nepriėmė grupinio ieškinio. Taip tiesiog bėgama nuo esmės. Bėda, kai teisė tampa ekvilibristikos įrankiu, o žmogus padaromas jos įkaitu.“

Baigiantis pokalbiui prisimename, kad tą pačią sieną kadaise bandė įveikti ir šviesaus atminimo advokatas Kęstutis Čilinskas (1946–2011), telkęs visuomenininkus ir taip pat siekęs užtikrinti žmogaus teisę kreiptis į teismus ginant viešąjį interesą. Nors jiedviem neteko susipažinti, šia prasme S. Dambrauskas vadina K. Čilinską savo bendraminčiu, o su jo dukra advokate Rūta Visocnik tapo ne tik bendraminčiais, bet ir gerais

17 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021-03-31 nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-158-248/2021 (prieiga: <https://liteko.teismai.lt/viesasprendimupaieska/tekstas.aspx?id=4c47b8dc-dc7a-4068-bc8a-32c06042dcd7> [žiūrėta 2025-07-09]).

18 Turima omenyje rezonansinė istorija, kai Kauno miesto merui Visvaldui Matijošaičiui priklausančiame Kačiūniškės dvare (Kauno r.) buvo be leidimų nugriauti keli paveldo objektams priskirti statiniai, vykdyta rekonstrukcija ir pastatytas naujas statinys. Valstybinė teritorijų planavimo ir statybos inspekcija nurodė pašalinti savavališkos statybos padarinius, bet užuot įvykdžius privalomuosius nurodymus, Kauno rajono savivaldybė išdavė leidimus jau atliktiems statybos darbams. Savavališkos statybos įteisinimui pritaręs Kultūros paveldo departamentas ilgą laiką nesikreipė į teismą dėl paskaičiuotos žalos atlyginimo, o šią istoriją tyrę žurnalistai kėlė klausimą, ar tokiai įvykių eigai neturėjo įtakos tai, kad tuometis kultūros ministras Simonas Kairys, kuriam pavaldus Kultūros paveldo departamentas, yra buvęs V. Matijošaičio politinis bendražygis, Kauno savivaldybėje dirbęs jo pavaduotoju ir patarėju. Daugiau žr.: Tomas Janonis, Nerijus Povilaitis. Grandiozines statybas Matijošaitis pradėjo be jokių leidimų: kas tas slaptasis mero gynėjas. *Delfi.lt*, 2022-06-23, prieiga: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/grandiozines-statybas-matijosaitis-pradejo-be-jokiu-leidimu-kas-tas-slaptasis-mero-gynejas-90544847> [žiūrėta 2025-07-09].

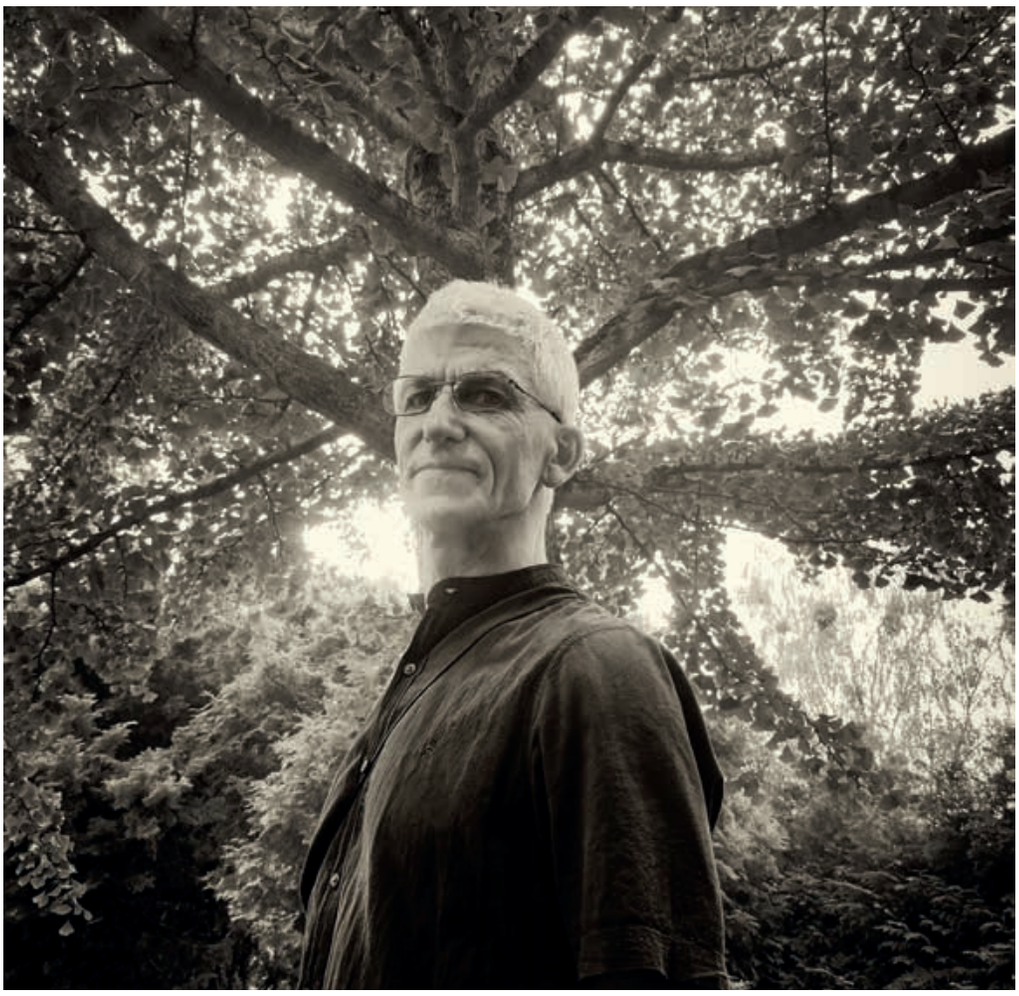

S. Dambrauskas su ginkmedžiu, kurį prieš trisdešimt metų nuo krušos gynė lietsargiu. 2025 m.
A. Kulikausko nuotrauka

draugais. Žvelgiant į ateitį, anot Sauliaus, neramu, kad puikiausias idėjas dažnai niekais paverčia politikai, neįstengiantys pritarti kitos politinės partijos projektui – taip per partines intrigas pamirštamas viešasis interesas ir bendrasis valstybės kūrimo tikslas.

ABOUT ROOTS AND KEEPING WATCH THROUGH THE STORM: A CONVERSATION UNDER A TREE WITH LAWYER SAULIUS DAMBRAUSKAS

Rasa KALINAUSKAITĖ

Coming from a family of Kaunas intellectuals who left an honourable mark in Lithuanian history, Saulius Dambrauskas regards the defence of human rights and the public interest as his mission as a citizen and lawyer. On his desk, there are cases related to the rights of people with disabilities, environmental safety, the conservation of Lithuanian forests and urban trees, and the protection of natural and cultural heritage. Among them are cases that have influenced Lithuanian legal practices and helped address flaws in policies implemented by government institutions. In 2011, at the Court of Justice of the European Union, Dambrauskas defended the rights of village communities and residents of the Pakruojis district to a healthy and clean environment, a right which was violated by the aggressive expansion of pig farms. In 2023, at the Supreme Administrative Court of Lithuania, he secured a significant victory that will help prevent forests from being cut down in protected areas. One of the lawyers professional goals is to ensure that the right to defend the public interest in Lithuania is also recognised for individuals. In the interview with Dambrauskas, we discuss not only the challenges of defending the public interest but also the roots of this mission the history of his family and kin. Dambrauskas father, Dr Liudas Dambrauskas (19212003), a doctor of technical sciences, was a participant in the June Uprising of 1941 and in anti-Nazi and anti-Soviet resistance, and he endured the hell of Soviet labour camps twice (19451955 and 19841987). Without Lithuanias independence, Dambrauskas could not have pursued a career as a lawyer. The Soviet regime opposed not only his fathers background but also his own choices: in 1979, when he raised the tricolour flag at his school, he was not caught, but in 1983, he was expelled from the Agricultural Academy for engaging in ethnographic activities. His first “legal attempt”, as he calls it, was in 1984 when, due to his fathers imprisonment in a labour camp, he sent an appeal to the leader of the USSR, Mikhail Gorbachev, and to the General Prosecutor. During the years of the Lithuanian National Revival, he became involved in establishing the Sąjūdis movement. In the first free elections, Dambrauskas was elected to the inaugural Kaunas City Council. Soon afterwards, he turned to law and, in 1999, after several years of legal work, he finished part-time law studies at Vilnius University.

IŠ VALSTYBINGUMO SIMBOLIŲ ISTORIJOS. LIETUVIŲ TAUTOS TARYBOS VYTIS

Tėveliui

Vykintas VAITKEVIČIUS

Vyčio vaizdavimas – vienas labiausiai tautą jaudinančių istorinių klausimų. Kaip parodė karštos diskusijos dėl Vyčio paminklo Lukiškių aikštėje, kažin ar kada nors bus nustatytas vienas visoms kartoms, visame pasaulyje gyvenantiems lietuviams priimtinas Vyčio pavidalas.

2025-ųjų rudenį Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje duris atvers Vlado Daumanto (kitaip – Vladislovo Dzimidavičiaus) asmenybę ir jo išsklaidytas kolekcijas pristatanti paroda „Prisiekęs“. Tad šiame straipsnyje apie iki šiol visuomenei labai mažai žinomą kunigą, vėliau – valstybininką, bibliofilą, kolekcininką ir vertėją pasakojama kaip apie vieno iš anksčiausiai sukurtų pirmosios Lietuvos Respublikos valstybingumo simbolių – Vyčio – autorių. 1916 m. Šveicarijoje konspiracijos sąlygomis veikusiai Lietuvių tautos tarybos nuolatinei delegacijai buvo sukurtas antspaudas su Vyčiu, o 1917 m. – du valstybės herbo variantai, kurie reprezentavo Lietuvą, tuo metu dar tik kovojančią dėl vietos naujosios Europos politiniame žemėlapyje.

Šis tyrimas, pirmą kartą sutelkęs pabiras rašytines žinias ir vaizduojamuosius kūrinius, yra paremtas turinio analize ir atskleidžia, kad kelyje į Lietuvos nepriklausomybę, be užsienyje naudoto V. Daumanto, Lietuvoje plačiausiai buvo paplitę T. Daugirdo ir A. Žmuidzinavičiaus sukurti Vyčiai. Tačiau visus juos vienijo bendras atspirties taškas – Vyčio vaizdavimas ant Žygimanto Augusto valdymo metų (1548–1572) monetų.

Reikšminiai žodžiai: Vytis, Lietuvių informacijos biuras, Lietuvių tautos tarybos delegacija, Vladas Daumantas (Vladislovas Dzimidavičius), Tadas Daugirdas, Antanas Žmuidzinavičius

XX a. pradžioje Lietuvos kelias į nepriklausomybę buvo ilgas ir sudėtingas. Besiruošdami minėti ir švęsdami Vasario 16-osios šimtmetį, daug geriau pažinome Lietuvos Tarybos narius – Akto signatarus – ir tas istorines, politines, kultūrines aplinkybes, kuriomis jiems teko dirbti. Tačiau mažai kas žino, kokius reikšmingus darbus, siekdami Lietuvos nepriklausomybės, atliko užsienio šalyse veikę mūsų visuomenės, kultūros ir politikos veikėjai bei jų sukurtos organizacijos. Apie tai istorijos veikaluose dažniausiai tik užsimenama arba kalbama probėgomis (plg. Blažytė-Baužienė ir kt. 2013: 68–69). Minėtiną išimtį sudaro pirmoji naujųjų amžių istorijos sintezė, kurioje apžvelgiamos Rusijos, Šveicarijos ir JAV lietuvių surengtos konferencijos (taip anuomet buvo vadinami politinius klausimus sprendę susitikimai) (Čepėnas 1992: 420–432), Alfonso Eidinto monografija, autoriaus pavadinta istoriniu detektyvu, skirta Juozo Gabrio-Paršaičio asmenybei ir daugiaplanei veiklai (Eidintas 1992) bei kai kurios kitos publikacijos. Nuosekliai ir iki šiol detaliausiai Pirmojo pasaulinio karo metais Šveicarijoje – neutralioje valstybėje – veikusių lietuvių vaidmuo ir darbai Lietuvos kelyje į nepriklausomybę išnagrinėti 1915–1919 m. Šveicarijos lietuvių politinei ir diplomatinei veiklai skirtoje Monikos Šipelytės disertacijoje ir publikacijose (2018a; 2018b; 2019). Atskirame straipsnyje nagrinėjama V. Daumanto ir jo artimiausio bendražygio kunigo, vėliau diplomato ir žurnalisto Juozo Purickio politinė veikla, užsimenama ir apie V. Daumanto Vytį (Šipelytė 2016).

Pirmieji lietuviai kunigai mokytis į Šveicarijos katalikišką Fribūro universitetą (*L'Université de Fribourg*) atvyko dar 1895 m., tad Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse čia jų buvo jau nemažas būrys. V. Daumantas į Fribūrą atvyko 1912 m. kovą ir pradėjo studijas Filosofijos fakultete (žr. Štikonaitė 2004: 228). Tų pačių metų gegužės 5 d. jis įstojo į lietuvių studentų draugiją „Rūta“, kurios nariai užsiėmė savišvieta, kaupė biblioteką, bendradarbiavo spaudoje. Tolesnei Šveicarijos lietuvių studentų visuomeninei, kultūrinei, o netrukus ir politinei veiklai didžiausią įtaką turėjo žurnalistas ir diplomatas J. Gabrys (1880–1951). Jis buvo Marijampolės gimnazijos auklėtinis, draudžiamos lietuviškos spaudos platintojas. Už tai kalėjo, o atlikęs vienerių metų bausmę tremtyje, mokėsi Odesos universitete. 1905 m. J. Gabrys

aktyviai palaikė revoliucines idėjas, be to, dalyvavo Vilniaus Seimo darbe, buvo persekiojamas, tad pasitraukė iš Lietuvos. Nuo 1907 m. J. Gabrys, jau turėjęs žurnalisto bei leidėjo patirties, gyveno ir veikė Paryžiuje (Čepėnas 1992: 420; Eidintas 1992: 8–9; 1996: 407–408).

Iš V. Daumanto susirašinėjimo su bendramoksliu Juozu Ruškiu matyti, kad 1913 m. rugpjūtį (galbūt ir anksčiau) Fribūro studentai lietuviai su J. Gabriu jau palaikė ryšį (LNM ATV 33254). Fribūro universiteto draugijoje „Rūta“ apie J. Gabrį kalbėta 1915 m. sausio 2 d. posėdyje (Lietuvių 1915: 236), tais pačiais metais jis iš Paryžiaus atvažiavo į Ženevą ir neilgai trukus įsikūrė Lozanoje (Jagėlienė 2019: 40–41).

LIETUVIŲ INFORMACIJOS BIURAS

Dar 1911 m. vasario 19 d. J. Gabrys Paryžiuje įkūrė Lietuvių informacijos biurą (*Bureau d'Informations Lituanien*), kurio tikslas buvo priminti pasauliui apie Lietuvą, parodyti garbingą jos praeitį ir vargingą dabartį. J. Gabrio žodžiais tariant, jis Vakarų Europoje siekė sutverti palankią visuomenės nuomonę apie Lietuvą (Lietuvių 1911: 1; plg. Gabrys-Paršaitis 2007: 24–38). Nors buvo numatyta, kad Biure kartu su vedėju dar dirbs raštininkas ir iždininkas, J. Gabrys visus darbus atliko vienas (Eidintas 1992: 39). Biuras buvo išlaikomas iš narių-rėmėjų ir narių-labdarių, kuriais galėjo tapti ne tik fiziniai, bet ir juridiniai asmenys, aukų. Didžioji jų dalis buvo surenkama iš JAV lietuvių organizacijų.

Per pirmąjį 1915 m. pusmetį karo veiksmai apėmė Lietuvą, tad J. Gabrys, o su juo ir Biuras, paliko Rusijos sąjungininkę Prancūziją ir persikėlė į Šveicariją, kuri buvo neutrali. Iš jos buvo patogiau palaikyti ryšius su Vokietijos imperijos – faktinės Lietuvos valdžios – pareigūnais. Be to, Fribūre studijavo lietuvių kunigai, tai J. Gabrys žinojo ir galėjo tikėtis jų pagalbos.

Faktine politinės veiklos Šveicarijoje pradžia laikytina 1915 m. rugpjūčio 3–5 d. Berne surengta lietuvių ir latvių kilmės delegatų konferencija (išsamiau žr. Gabrys-Paršaitis 2007: 115–120). Jai pasibaigus, Vokietijos diplomatinei atstovybei Berne buvo perduotas projektas, kuriame kalbama apie tai, kad derėtų patikėti lietuvių ir latvių žemėms kartu savarankiškai tvarkytis ir suteikti teisę joms su savo valdovu įeiti į Vokietijos sudėtį (Šipelytė 2018a: 154–158). Tų pačių metų spalį, pasirinkęs grafo Garliavos slapyvardį, J. Gabrys išvyko į Švediją ir ten kartu su Martynu Yču ir Stasiu Šilingu sėkmingai surengė pirmąją Stokholmo konferenciją (Šipelytė 2019: 49–50).

1915 m. lapkričio pabaigoje ar gruodžio pradžioje į Lozaną iš Vilniaus (per Vokietiją?) atvyko visuomenės ir politikos veikėjai Antanas Smetona, Jurgis Šaulys ir Steponas Kairys. Kartu su jais slapta surengtos konferencijos darbe dalyvavo ir Fribūro universiteto studentai kunigai V. Daumantas, J. Purickis bei A. Steponaitis, taip pat kun. Antanas Viskanta ir, žinoma, pats J. Gabrys. Pastarasis vėliau prisiminimuose plačiai aprašys svarbiausią šios konferencijos[1] nutarimą Biuro pagrindu įkurti Lietuvių tautos tarybą:

> Visi sutiko su mano nuomone, kad greta Lietuvių informacijos biuro turėjo būti įkurta Lietuvių taryba Šveicarijoj, kuri galėtų kalbėti, tartis su kitų valstybių atstovais visos lietuvių tautos vardu. Nutarta buvo, kad į šią tarybą įeis atstovai iš lietuvių tarybų, įsikūrusių Lietuvoj, Amerikoj ir Rusijon išsidanginusių lietuvių. Ši Šveicarijos Lietuvių taryba, susidedanti iš visų lietuvių tautos dalių, bus aukščiausia ir galės atstovauti Lietuvą kol ten, pakitėjus sąlygom, neįsikurs teisėta vyriausybė. Šią tarybą buvo pavesta sukurti Lietuvių informacijos biurui, tikriau sakant, man. O kol ši taryba neįsikurs, jos funkcijas pavesti Lietuvių informacijos biurui <...>.
>
> Ne vienam gali pasirodyti keistoka, kad Šveicarijos Lietuvių tarybai buvo pripažįstamos aukščiausios teisės bekuriant nepriklausomą Lietuvą. Mat nereikia užmiršti, kad tuomet pati Lietuva, vokiečių okupuota, buvo atskirta nuo viso pasaulio <...>.
>
> Visos tautos, kurių teritorijos buvo okupuotos ir kurios norėjo išsilaisvinti, turėjo savo organizacijas – tautos tarybas ar Šveicarijoj: lenkų Conseil National su Dmowskiu; ar Paryžiuj: čekų – Conseil National su Masaryku ir Benešu (Gabrys-Paršaitis 2007: 153; pabraukta kaip originale).

Vienas iš konferencijos dalyvių – J. Purickis – po daugelio metų prisiminimuose šį darbą pavadino inscenizacija. Vis dėlto 1916 m. į Šveicariją atvyko ir JAV lietuvių delegatai kun.

1 J. Gabrys sulig šia konferencija pradeda Lozanoje surengtų lietuvių konferencijų numeraciją, tačiau formaliai nei anuomet, nei vėliau istoriografijoje 1915 m. rudenį įvykusiai slaptai konferencijai numeris nebuvo suteiktas (*Aut.*).

1 pav. Lietuvių informacijos biuras Lozanoje. Iš kairės į dešinę: J. Purickis, J. Eretas, V. Bartuška, V. Daumantas; viduryje sėdi A. Steponaitis su dviem mašininininkėmis. Apie 1918 m. (Bartuška 1937: [b. n. įklija])

Vincas Bartuška, Julius Jonas Bielskis ir Romanas Karužas (Purickis 1933: 126), o gegužės 31–birželio 4 d. Lozanoje buvo surengta I lietuvių konferencija, kurios dalyviai pritarė Aukščiausios Lietuvių tautos tarybos, sudarytos iš 9 deleguotų narių, steigimui (išsamiau žr. Šipelytė 2019: 76–81). O kol ji susirinksianti, Lietuvių informacijos biuro nariai būsią pavadinti minėtosios tarybos nuolatine delegacija (*Conseil National de Lithuanie, Délégation permanente*) ir šiuo vardu veiksią užsienio politikos arenoje. Tam birželio 30–liepos 4 d. pritarė dar platesnio Šveicarijos, JAV, Rusijos lietuvių ir Lietuvos atstovų rato Lozanoje surengta II konferencija. Kaip tik šių dviejų Lozanos konferencijų rezoliucijose pirmą kartą kalbama ir apie Lietuvos politinės nepriklausomybės susigrąžinimą (Purickis 1930: 47–51; Steponaitis 1940: 111; Šipelytė 2019: 85–86).

Suteikiant J. Gabrio vadovaujamam Biurui – Lietuvių tautos tarybos delegacijai – politinės veiklos įgaliojimus, jo nariais tapo ir du Fribūro universiteto studentai – J. Purickis ir V. Daumantas, V. Bartuška buvo deleguotas kaip JAV lietuvių atstovas ir užėmė vicepirmininko pareigas; vėliau prie Biuro, kaip Rusijos lietuvių atstovas, dar prisijungė Konstantinas Olšauskas (1 pav.). Tad nuo 1916 m. liepos[2] Biure su nauju įkvėpimu buvo tęsiamas spaudos ir propagandos darbas, o politinei Delegacijos veiklai, kuri tuo kartu buvo nukreipta į Lietuvos valstybės atkūrimą konstitucinės monarchijos valdymo forma, reikėjo atitinkamų valstybingumo simbolių.

Dar 1914 m. vasarą viešėdamas JAV, J. Gabrys buvo priėjęs nuomonės ir ją paskelbė spaudoje, kad lietuvių tautos vėliava „žaliai-raudonai-geltona su žirgvaikiu (be jokių rėmų) ant vidurinės raudonos spalvos stačiai, o ne gulsčiai sutaikintos, – būtų aiškiausios mūsų atgimusios tautos simbolis“ (cit. pagal Eidintas 1992: 309). Tad jau pirmasis užsienio šalių vadovams adresuotas Delegacijos memorandumas dėl nepriklausomos Lietuvos atkūrimo (*Mémoire relatif a la reconstitution de la Lithuanie indépendante*), parengtas reaguojant į 1916 m. lapkričio 5 d. Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos paskelbtą Lenkijos (*Reichsgebiet Polen*) autonomiją, buvo perrištas trijų tautinės vėliavos spalvų ir ketvirtąja balta virvele (išsamiau žr. Gabrys-Paršaitis 2007: 205–211;

2 Kaip rodo Biuro Didžioji pajamų ir išlaidų knyga (*Grand Livre*), būtent nuo tada Biure prasidėjo etatinis sekretoriaus J. Purickio ir iždininko V. Daumanto darbas (detaliau žr. LCVA f. 1486, ap. 1, b. 1).

Šipelytė 2019: 111–115). Atkuriamos valstybės herbo – Vyčio – atvaizdo, kurį galėtų naudoti Biuras ir Delegacija, nebuvo. Jį ėmėsi sukurti dailininko įgūdžių turintis ir jau tada į meno istoriją paniręs V. Daumantas.

V. DAUMANTAS IR JO VYTIS

Būsimasis Lietuvių tautos tarybos delegacijos Vyčio autorius kartu su dvyne seserimi Paulina Sofija gimė 1885 m. vasario 24 d. Kražiuose, antroje Baltramiejaus Dzimidavičiaus santuokoje su Barbora Penikaite-Dzimidavičiene (LVIA f. 1521, ap. 1, b. 2, l. 4). Kitos trys Vladislovo seserys ir brolis gimė netoli Kražių esančiame Plūsčių dvare. Dzimidavičius su Plūsčių dvarininkais Edmundu ir Rafaele Pšeciševskiais (*Przeciszewski*) siejo artimi, kone šeiminiai ryšiai. Žinant, kad V. Daumantas grojo smuiku, piešė, daug skaitė, galima spėti, kad jis buvo auklėjamas Pšeciševskių dvare arba jiems veikiant. 1908 m. birželį, po tėvo mirties, R. Pšeciševskienė tapo pagrindine tuo metu jau Žemaičių kunigų seminarijoje Kaune besimokančio V. Daumanto globėja ir rėmėja[3].

J. Gabrys savo prisiminimuose pažymėjo, kad V. Daumantas esąs pusiau bajoriškos kilmės (Gabrys-Paršaitis 2007: 117), „viskas jo aristokratiška“ – antrino bendražygis V. Bartuška (1937: 102)[4]. Pats V. Daumantas paaiškinimo, kodėl jis Šveicarijoje pasirinko slapyvardį, kuris jį susiejo su žemaičių bajorų Daumantų gimine (išsamiau žr. Blaszczyk 2015: 541–544), o palaipsniui pakeitė ir jo pavardę, deja, nepaliko (slapta veikiančios Delegacijos nariams buvo būtina paslėpti savąją tapatybę)[5].

1906 m. V. Daumantui į seminariją atsiųstame atvirlaiškyje Vladislovas Jackus – bendramokslis iš Palangos progimnazijos ar Liepojos gimnazijos laikų – klausia, ar šis dar užsiimąs daile (*Atrasik ar bemalavoi dabar ir kon malavoi* – LNM ATV 33231). Gausėjančioje V. Daumanto bibliotekoje tada jau buvo antrasis iš prancūzų į rusų kalbą išverstos „Dailininko knygos“ leidimas

2 pav. Vienas iš Fribūro universiteto dėstytojų šaržų. 1912–1915 m. V. Daumanto piešinys. Saugoma Vaitkevičių šeimoje

(Роберъ 1901), o tų pačių metų gruodžio 2 d. datuotas vienas iš kelių išlikusių V. Daumanto bibliotekos ekslibriso eskizų (LNM R 19386). Sprendžiant iš 1912–1915 m. Fribūro universitete klausytų paskaitų konspektų su pavieniais piešiniais ir ant atskirų lapelių nupieštais dėstytojų portretais, Šveicarijoje V. Daumantas jau buvo įgudęs dailininkas (2 pav.).

Išliko jo Delegacijos antspaudui piešto Vyčio eskizas ir galutinis paties antspaudo projektas. Juos tenka datuoti laikotarpiu tarp 1916 m. liepos 1 d., kai Delegacija buvo sukurta, ir 1917 m. vasario 6 d., kai buvo išsiųstas pirmas žinomas šiuo antspaudu paženklintas Delegacijos kreipimasis į JAV Prezidentą (LNM R 19432). Atsižvelgiant į tai, kad nuo 1916 m. rudens V. Daumantas spaudai rengė Lietuvos žemėlapį ir, neilgai trukus, jo maketui jau naudojo naująjį Vyčio atvaizdą, Delegacijos antspaudo Vytis turėtų būti datuojamas 1916 m. vasaros arba vasaros-rudens laikotarpiu.

Iš pirmojo Vyčio eskizo matyti, kad V. Daumantas, kaip ir daugelis kitų kūrėjų, rėmėsi ne tik

3 1912 ir 1913 m. V. Daumantui adresuotuose atvirlaiškiuose Rafaelė pati save vadina senąja jo globėja (*stara opiekunka*) (plg. LNM ATV 33273, 33274).

4 Beje, toliau V. Bartuška prisimena V. Daumanto lepumą.

5 Po daugelio metų V. Daumanto dukterėčios sūnus prisimins šeimos legendą, kuri jų kilmę, taigi ir pavardę, siejo su XIII a. gyvenusiu kunigaikščiu Daumantu (iš 2017 m. sausio 16 d. Aliaus Kalėdos el. laiško šio straipsnio autoriui).

istorijos, bet ir numizmatikos šaltiniais. Sprendžiant iš to, kad dar 1904 m. V. Daumantas už 5 rb. įsigijo pirmuosius „senobinius pinigus“, Fribūre jis galėjo naudotis savoje kolekcijoje turėtais monetų pavyzdžiais. Eskizo lapelio kampe yra pieštuku atlikta tiksli 1561 m. Žygimanto Augusto pusgrašio reverso kopija[6] (3, 4 pav.). Matyt, dailininkai išties vertino išraiškingus, ant renesanso laikotarpio monetų kruopčiai vaizduojamus Vyčius (plg. Daugirdas 1918: 2–3).

V. Daumantas sekė XVI a. antroje pusėje vyravusia tradicija ant monetų vaizduoti raitelį su sulig galva pakeltu kalaviju[7], kalavijo makštimi, pentino žvaigžde, nuo monetos tiksliai nukopijavo nuleistos žirgo uodegos linkį ir gana panašiai – galinių kojų padėtį. Kita vertus, V. Daumanto raitelis neturi besiplaikstančių plunksnų, jis visas šarvuotas, o žirgas gavo naują gūnią su kutais. Bene labiausiai į akis krenta ne renesansinis, o veikiau gotikinis V. Daumanto Vyčio skydas su pailginta apatine jame nupiešto Jogailaičių kryžiaus dalimi (Dobužinskis 1933: 31–35; Kvizikevičiūtė ir kt. 2018: 73–74, 78; plg. Vilniaus gubernatoriaus ženkle vaizduojamą Vytį – Galkus 2009: 225).

Prailgintas Jogailaičių kryžius ant XIV a. antroje pusėje kaldintų LDK monetų yra retas (plg. Grimalauskaitė, Remecas 2016: 119, 127), o štai Europos heraldikoje į jį panašus patriarchinis (*crux patriarchalis*), arba Loreno kryžius (*Croix de Lorraine*), buvo ir tebėra plačiai naudojamas heraldinis simbolis (plg. Daugirdas 1918: 3). Įdomu, kad ir Krokuvos Vavelio katedroje ant Jogailos antkapio esantis Vytis turi gotikinį skydą ne su Jogailaičių, o su patriarchiniu, arba Loreno, kryžiumi. Būdinga, kad šis ne tik prailginamas, dar ir viršutinis jo skersinis vaizduojamas trumpesnis už apatinį. Beje, Jogailos antkapio Vytis pabrėžtinai ūsuotas, kaip ir V. Daumanto raitelis (5 pav.).

Perkeliant Vytį iš eskizo į Delegacijos antspaudo projektą, kurio užrašo raidės primena gotikinius šriftus, šiek tiek sutrumpėjo raitelio kalavijas ir kur kas ženkliau – žirgo uodega. Kruopščiau buvo nupieštos šarvų detalės. Krinta į akis tai, jog antspaude atsisakyta kalavijo makštų vaizdavimo. Ant lapo pieštuku

3 pav. V. Daumanto Vyčio eskizas. 1916 m. Saugoma LNM (IMik 4465)

4 pav. LDK. Žygimantas II Augustas. 1/2 grašio. 1561 m. (<https://pusgrasis.com/product/4sa45-13-zygimanto-augusto-lietuviskas-pusgrasis-1550-m-2/>[žiūrėta 2025-08-07])

6 Už pagalbą nustatant šią monetą dėkoju Eduardui Remecui.

7 Trynimo žymės rodo, kad pradžioje kalavijas buvo kur kas labiau pakeltas į orą.

5 pav. Vytis ant Jogailos antkapio Vavelio katedroje. XV a. I pusė (pl.wikipedia.org)

6 pav. Lietuvių tautos tarybos nuolatinės delegacijos antspaudo projektas. 1916 m. V. Daumanto piešinys. Saugoma LNM (IMik 4467)

7 pav. Leidinio viršelis: C. de Danilowicz. *La Lituanie artistique*. Lausanne: Bureau d'Information de Lituanie, 1919

11 pav. Leidinio viršelis: J. Ehret. *Litauen in Vergangenheit, Gegenwart & Zukunft*. Bern: Kommissionsverlag v. A. Francke, 1919

8 pav. V. Daumanto Vyčio etalonas. 1917 m. (popierius, grafitas, guašas, akvarelė). Saugoma LNM (IMik 4466)

užrašyta V. Daumanto pavardė, Fribūras (*Fribourg*) ir antspaudo dydis – 50 mm – leidžia teigti, jog tai gamintojui teikiamas antspaudo projektas-užsakymas[8] (6 pav.).

1916 m. rugpjūčio 21 d. Biuro posėdyje kilo naujo Lietuvos žemėlapio klausimas ir V. Daumantas apsiėmė jį parengti (Steponaitis 1940: 110). Anot V. Bartuškos, ginantis nuo vokiečių ir lenkų užmačių, buvo nutarta patiems parodyti istorinę valstybės sienų raidą ir tuometines etnografinės Lietuvos ribas (Bartuška 1937: 133). Delegacijos antspaudas – tai dar ne valstybės herbas. Žemėlapio maketas reikalavo kitokio formato Vyčio. Tad V. Daumantas per trumpą laiką sukūrė net du jo variantus: vienas buvo naudojamas jau

8 Dėmesį atkreipia Fribūro pavadinimas, nes oficialiai Biuro, o su juo ir Delegacijos, būstinė buvo Lozanoje. V. Daumantas su J. Purickiu gyveno Fribūre (už maždaug 40 km nuo Lozanos) ir tai jie atvykdavo į Lozaną, tai J. Gabrys – į Fribūrą.

9 pav. V. Daumanto mėlynojo kambario Lozanoje, Magnolijos viloje, interjeras (tolumoje, virš sofos – įrėmintas V. Daumanto Vytis). 1918–1919 m. Saugoma LNM (GRD 95009/13)

10 pav. V. Daumantas savo bute Kalnų (vėliau – Putvinskio) gatvėje, Kaune (ant knygų lentynos, į dešinę nuo V. Daumanto – jo sukurtas Vytis). 1930–1932 m. Saugoma ČDM (M-2-29-11(10))

1916–1917 m. sandūroje, įrišant Biuro leidžiamo žurnalo „Pro Lithuania“ visų metų numerius į vieną komplektą, todėl laikytinas ankstyvesniu; geriausias žinomas šio Vyčio pavyzdys – Lietuvos menui skirtos knygos viršelis (Danilowicz 1919) (7 pav.). Antrasis Vytis papuošė Lietuvos žemėlapį (*Carte de la Lituanie*), kurio pirmasis tiražas Berne buvo išspausdintas tarp 1917 m. spalio 31 d., kai V. Daumantas laiške leidyklai paminėjo Vytį ir žemėlapio legendą, kurie turį būti vienas su kitu suklijuoti (LCVA b. 1486, ap. 1, b. 3, l. 3), ir lapkričio 20 d., kai po vieną žemėlapio egzempliorių korektūroms pasiėmė Lietuvos Tarybos nariai (Bartuška 1937: 175; plg. Steponaitis 1940: 117).

1916–1917 m. sandūroje sukurtas Vytis iš esmės skyrėsi nuo Delegacijos antspaudo. Jeigu pastarajame žirgas šuoliavo, tai naujasis Vytis buvo labiau panašus į stojantį piestu. Raitelis pavaizduotas ne iškėlęs kalaviją, o užsimojęs juo kirsti. Be to, raitelio šalmą papuošė riterio plunksnos, sumažėjo visi trys gūnios kutai ir iš dviejų balno diržų liko vienas, žirgo uodega nupiešta pastebimai didesnė, o ant XV a. būdingo herbo skydo puikavosi kunigaikštiška kepurė. Paminėtina, kad Lietuvai atkuriant nepriklausomybę, pastarosios dvi herbo vietos ir kėlė bene daugiausiai ginčų. Antai, Kazimieras Vizbaras apie 1918 m. vasaros Lietuvos Tarybos darbą rašė, kad jos nariai pasidalijo į dvi grupes: viena jų palaikė karūnos virš Vyčio vaizdavimą („jei nuimti nuo herbo karūną, tai reikia ją nuimti ir nuo Vytauto Didžiojo galvos“), o kita tam priešinosi („karūna [jau] neatsako demokratiniams laikams“). Dviejų nuomonių būta ir dėl uodegos – esą iki unijos su Lenkija ji buvo piešiama užriesta aukštyn, o po unijos – protesto ženklan – imta piešti nuleista žemyn (cit. pagal: Kas 2018; plg. Bartuška 1937: 175).

Lietuvos žemėlapį puošiantis Vytis, kuris per 1917–1919 m. laikotarpį plačiai išplito ir tapo lengvai atpažįstamas daugelyje šalių, užima lyg tarpinę vietą tarp Delegacijos antspaudo ir pirmojo V. Daumanto karūnuoto Vyčio. Galutinis jo piešinys (8 pav.) ne tik užsienio šalių piliečiams, bet ir pačiam autoriui tapo ikona. Jau 1918 m. rudenį monograma VD ant balno paženklintas Vyčio piešinys dailiuose rėmeliuose papuošė V. Daumanto buto Lozanoje, Magnolijos viloje, interjerą (9 pav.). Jis kabojo ir Kaune, puošniojo Burmistro namo bute Kalnų (vėliau – Putvinskio) g. 24 (10 pav.). 1944 m. liepą V. Daumantui pasitraukus į

12 pav. T. Daugirdo Vytis Jono Mačiulio-Maironio bute istoriniuose S. Siručio rūmuose Kaune (patalpa Nr. 20). Polichromija, 1909–1910 m. sandūra (pirmą kartą autentiškas patalpos interjeras buvo atkurtas 1998 m., pakartotinai restauruota 2016 m.). 2022 m. Autoriaus nuotrauka

Vakarus, per sovietinės okupacijos metus šis Vytis buvo saugomas Antaninos Daumantienės ir Alvydo Vaitkevičiaus, o Lietuvai atkūrus nepriklausomybę ir atidarius Signatarų namų muziejų, papuošė nuolatinę jo ekspoziciją.

Šveicarijos lietuvių politikams etaloniniu tapęs Vytis yra savitas: jis vaizduojamas lyg darantis aukštą šuolį, o raitelis – užsimojęs kirsti kalaviju. Jo šalmas neturi plunksnų, balną vėl laiko du diržai ir nežymiai pakeista žemyn nuleistos žirgo uodegos kryptis. Pats pastoviausias elementas, susiejęs visus tris V. Daumanto Vyčius, – raitelio skydas su Jogailaičių kryžiumi prailginta apačia.

Vos pabaigę derinti pirmojo Lietuvos žemėlapio tiražą, 1917 m. Biuro darbuotojai toje pačioje *Kümmerly & Frey* leidykloje užsakė ir atvirukų, pavadintų „Lietuvos Vytis“ *(Armes de Lituanie)* (LCVA b. 1486, ap. 1, b. 3, l. 11–12), kurie sulaukė pasisekimo ne tik tarp lietuvių, bet ir tarp šveicarų

13 pav. T. Daugirdo Vytis (Кацель 1922: [viršelis])

(LCVA b. 1486, ap. 1, b. 10, l. 19). Tas pats Vytis papuošė Biure parengtus atvirukus su Lietuvos žemėlapiu (Miškinis 2009: 111).

Su tuo pačiu V. Daumanto Vyčiu, tik be karūnos[9], ne vėliau kaip 1919 m. liepos 6 d. buvo išspausdintas perforuotas ženklelis „Lietuva“ (*Lituanie*) (galbūt naudotas ir renkant aukas?). Neturėjęs nominalo, ženklas buvo klijuojamas šalia tikrų, siuntėjo apmokėtų pašto ženklų ir, tiesą sakant, traukė dėmesį labiau nei pastarieji (Patašius 1999; Galkus 2009: 265). V. Daumanto Vytis dar kurį laiką buvo naudojamas Biuro ir kitų šalių lietuvių leidžiamose knygose (plg. Szlupas 1918) (11 pav.).

9 Tai gali būti nuoroda, jog konstitucinės monarchijos valdymo formos jau buvo atsisakyta ir Lietuvos politikoje nueita demokratinės respublikos keliu.

VYČIAI KELYJE Į NEPRIKLAUSOMYBĘ

Iki 1918 m. vasario 16 d. lietuvių politinėje veikloje ir kultūriniame gyvenime dažniausiai buvo matomi trys Vyčiai. V. Daumanto Vytis, sukurtas 1916 m., buvo naudojamas politinės organizacijos – Lietuvių tautos tarybos nuolatinės delegacijos Šveicarijoje, siekusios šalies nepriklausomybės atkūrimo. Du vėlesni V. Daumanto sukurti valstybės herbo projektai iki 1919 m. imtinai taip pat plačiai reprezentavo Lietuvą užsienyje. Kiti du to paties laikotarpio Vyčiai, nupiešti profesionalių dailininkų Lietuvoje, čia ir buvo naudojami.

Simboliška, kad vieną iš trijų ankstyvųjų Vyčių sukūrė žemaičių bajoras nuo Ariogalos,

archeologas ir muziejininkas Tadas Daugirdas (1852–1919). Savo Vytį jis pats detaliai aprašė, nurodydamas šaltinius, paaiškindamas kai kurias detales:

> Lietuviškos vyties žirgas turi šokti priekin, o ne užsilaikyti, raitelis turi vytiesi – ne kirsti. Dėl to nė vienas dailininkas neprivalo to užmiršti, aiškiai tatai savo darbuose pabrėždamas. Juo raitelis geriau vysis – juo geresnė bus vytis.
>
> Tiktai įsižiūrėkime arčiau į visas monetas, tai pamatysime, kame vytis geriau vejas, ten piešinys yra geresnis. Tai yra svarbiausias pamatas, kurio niekuomet nereikia pamiršti <...>.
>
> Tai yra projektas, kurį aš pats pagaminau, ant pagrindo žinomos man medžiagos, kaip iš: sfragistikos, numizmatikos ir kitų šaltinių, labiausia prisilaikydamas formos Vyties iš laikų Žygimanto Augusto iš XVI šimt. Ypatiškas mano priedas prie Vyties – tai atmaina uodegoje, iš išsišakojusios darant ją panašią į mūsų lietuvišką leliją (Daugirdas 1918: 3, 4) (12, 13 pav.).

Tame pačiame straipsnyje T. Daugirdas atvirai kritikuoja 1918 m. vasarą Valstybės (kitaip – Lietuvos Tarybos) rūmus Vilniuje puošusį nežinomo autoriaus iš medžio išdrožtą ir du Antano Žmuidzinavičiaus ant tautinių vėliavų „nutepliotus“ Vyčius, nes jie „labiau primena senąjį Vilniaus gubernijos ženklą, negu Lietuvos Vytį <...> ir iš viso visos dabar vartojamosios Vyties formos labiau primena Vilniaus gubernijos ženklą“ (Daugirdas 1918: 4).

A. Žmuidzinavičius (1876–1966) laikytinas, ko gero, labiausiai pasižymėjusiu Vyčio kūrėju. Dailininko palikimo tyrinėtojai nurodo, kad žinomi net 45 jo paveikslai, piešiniai, akvarelės, pašto ženklų projektai, kuriuose vaizduojamas Vytis (Rimkutė 2016: 24). Pirmąjį žinomą Vytį A. Žmuidzinavičius skyrė „Lietuvos Mylėtojui“ Jonui Šliūpui, kurį išeivijos lietuviai 1908 m. sveikino su literatūrinės veiklos 25-mečiu (ČDM Ž 405). Dailininkas ilgokai ieškojo savojo etalono, kurdamas periodinių leidinių viršelius su Vyčiu ir kitus jo atvaizdus, kol apsistojo ties labiausiai paplitusiu Žygimanto Augusto laikų Vyčiu stilizuotame renesansiniame skyde. Teisybės dėlei, reikia pasakyti, jog A. Žmuidzinavičiaus herbo prototipas – Tado Dmochovskio (Tadeusz Dmochowski) Vytis (Obst 1910: 124) (14 pav.). Edmundo Rimšos žodžiais tariant, šis Vytis primena XX a. pradžios Vilniaus gubernijos herbą,

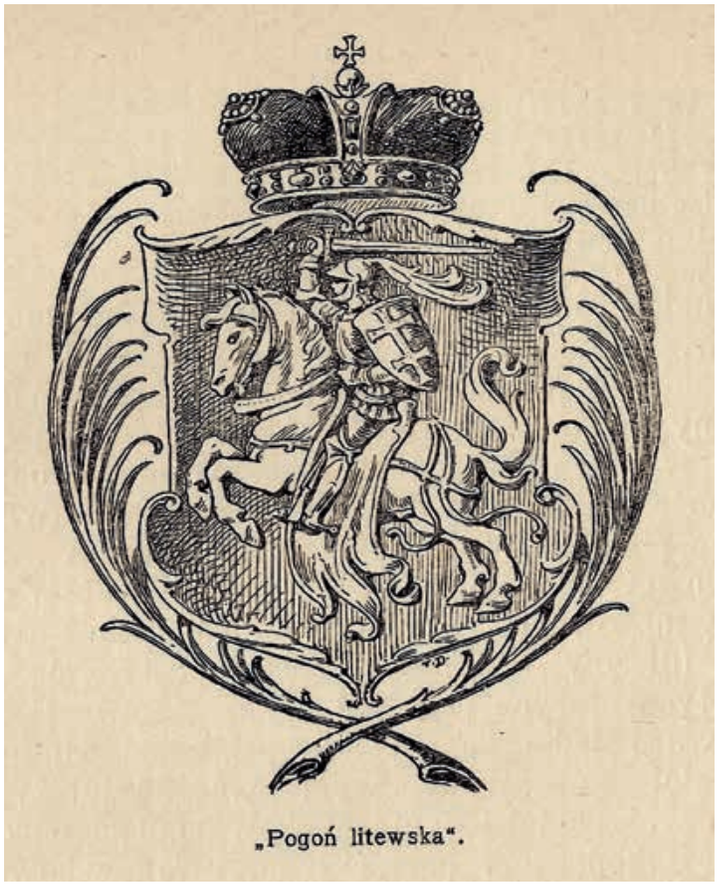

14 pav. T. Dmochovskio Vytis (Obst 1910: 124)

tik T. Dmochovskis raitelį vaizdavo daugmaž istoriškai, o A. Žmuidzinavičius jį nupiešė tarsi skrendantį ore. Be to, A. Žmuidzinavičiaus žirgas įgijo auksines kamanas, diržus ir ilgą auksinę gūnią (Rimša 2004: 66).

1917 m. rugsėjo 18–22 d. Vilniuje, Senajame teatre, surengtos lietuvių konferencijos salę puošė medinis Lietuvos herbo skydas su T. Daugirdo Vyčiu (ant antrojo skydo buvo nutapyta Žemaitijos meška) ir vėliava su išsiuvinėtu A. Žmuidzinavičiaus Vyčiu (15 pav.). Abu dailininkai dalyvavo konferencijoje, kurioje buvo išrinkta Lietuvos Taryba, o svarstymai apie valstybės simbolius žymesnių rezultatų nedavė. Buvo nuspręsta tai palikti „ateities valstybei“ (Eidintas, Lopata 2017: 222; plg. Aničas 1992: 9).

Paskelbus nepriklausomybę, A. Žmuidzinavičius vadovavo Meno departamentui, tad nereikėtų stebėtis, kad apie 1918–1920 m., taip pat ir vėlesniais dešimtmečiais daugelis valstybinių institucijų naudojo būtent jo sukurtąjį Vytį[10].

10 Atlikus bendrą pavyzdžių peržvalgą susidarė įspūdis, kad įvairavo tik šio Vyčio žirgo galinių kojų vaizdavimas – vienur jos ištiestos, kaip skriejant ore, kitur palenktos, kaip žirgui stojantis piestu.

15 pav. Lietuvių konferencijos prezidiumas ir sekretoriatas. Sėdi iš kairės: Peliksas Bugailiškis, Kazimieras Bizauskas, Kazimieras Steponas Šaulys, vicepirmininkas Justinas Staugaitis, garbės pirmininkas Jonas Basanavičius, vicepirmininkas Steponas Kairys, pirmininkas Antanas Smetona, Jonas Vileišis, Povilas Dogelis, Juozas Paknys, Jurgis Šaulys, Mykolas Biržiška, Juozas Stankevičius, „Lietuvos aido" redakcijos atstovas Petras Klimas. Stovi: Jonas Tamulevičius, Klemensas Ruginis. Vilnius, 1917 m. rugsėjo 18–22 d. Aleksandros Jurašaitytės nuotrauka. Saugoma LNM (ATV 18859)

Ant oficialaus antspaudo pavaizduotas A. Žmuidzinavičiaus Vytis 1919 m. atkeliavo ir į Berną, kur iki rugsėjo 9 d. Lietuvos Respublikos misijai Šveicarijoje vadovavo V. Daumantas, o po jo šias pareigas ėjo J. Šaulys (plg. LCVA f. 383, ap. 7, b. 63, l. 133, 143) (16 pav.).

Kita vertus, A. Žmuidzinavičiaus Vyčio naudojimas nebuvo visuotinis. Antai, 1920 m. gegužę Steigiamojo Seimo salėje Kaune, už Prezidiumo, ant sienos būta didžiojo valstybės herbo skydo su ant jo ištapytu T. Daugirdo Vyčiu. Ir ant šalia buvusios vėliavos buvo išsiuvinėtas būtent T. Daugirdo Vytis. Tuo metu dar naudoto (išspausdintas jis galėjo būti anksčiau) Lietuvos valstybės Prezidento oficialaus dokumentų blanko kairiajame kampe taip pat puikavosi T. Daugirdo Vytis (žr. Akmenytė-Ruzgienė, Mačiukas 2020).

Nuo 1924 m. su T. Daugirdo ir A. Žmuidzinavičiaus Vyčiais ėmė varžytis skulptoriaus Juozo Zikaro kūrinys, tačiau ir juo ši istorija nesibaigė, nes 1929 m. buvo sudaryta speciali komisija valstybės herbui nustatyti. Po penkerių metų darbo naujojo herbo projektą parengė Mstislavas Dobužinskis, tačiau jis oficialiai nebuvo patvirtintas. Lietuva ir toliau turėjo ne vieną, o daugelį Vyčių (išsamiau žr. Rimša 2004: 67–68).

VIETOJE IŠVADŲ

Kažin, ar XX a. pradžioje sukurtus Vyčius tikslu vadinti modifikacijomis, kaip tai darė didžiausią Vytį vaizduojančių kūrinių rinkinį sudaręs dailininkas Juozas Galkus (2009). Veikiau turime kalbėti apie savitus, autorinius valstybės herbus, kurie, veikiant skirtingoms politinėms ir kultūrinėms aplinkybėms, estetiniam skoniui, vis kitaip vaizdavo vieną iš Lietuvos valstybingumo simbolių. Bendras V. Daumanto, T. Daugirdo ir A. Žmuidzinavičiaus Vyčius vienijantis bruožas – Žygimanto Augusto valdymo metus siekianti renesansinė Vyčio vaizdavimo ant monetų tradicija.

Ji tapo atspirties tašku kuriant naujus, vėl į nepriklausomybę žengiančios Lietuvos Vyčius.

Pagrindinis šio tyrimo dėmesys buvo sutelktas į V. Daumanto sukurtą ir Šveicarijoje veikusios Lietuvių tautos tarybos nuolatinės delegacijos, kurios nariai dirbo Lietuvių informacijos biure, naudotą Vytį. Etaloninis šio dar labai mažai žinomo Vyčio atvaizdas buvo sukurtas 1917 m. ir nors Lietuvos Tarybos atstovai iš Vilniaus turėjo pastabų (Bartuška 1937: 175), šis Vytis užsienyje naudotas iki pat 1919 m.

Peršasi mintis, kurią ateityje dar reikės kruopščiai patikrinti, ar ir kitų dviejų šio laikotarpio Vyčių naudojimas galėjo būti regioninis. Vilniuje daugiau būta A. Žmuidzinavičiaus, o Kaune – T. Daugirdo Vyčio atvaizdų. Nuo 1917 m. rugsėjo, intensyviausiu politinio gyvenimo laikotarpiu, o ypač po to, kai 1919 m. sausį Lietuvos Vyriausybė persikėlė į Kauną, A. Žmuidzinavičiaus ir T. Daugirdo Vyčiai neretai buvo naudojami kartu. Negalima atmesti, kad Valstybės archeologijos komisijos pirmininko T. Daugirdo mirtis 1919 m. lapkritį turėjo įtakos vėlesniam A. Žmuidzinavičiaus Vyčio įsivyravimui, nors ir tai įvyko ne iš karto.

16 pav. Lietuvos pasiuntinybės Šveicarijoje tušo atspaudas. 1919 m.Saugoma LCVA (f. 383, ap. 7, b. 63, l. 133)

PADĖKA

Už ligšiolinį mokslinį įdirbį ir bendradarbiavimą dėkoju dr. Monikai Šipelytei, už pagalbą rengiant straipsnį – Vaidai Sivydaitei.

Už suteiktas skaitmenines vaizdų kopijas ir leidimą jas skelbti tariu ačiū Lietuvos nacionaliniam muziejui ir Nacionaliniam M. K. Čiurlionio muziejui.

SANTRUMPOS

ČDM – Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus
LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus (nurodomas eksponato inventorinis numeris)
LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

LITERATŪRA

Akmenytė-Ruzgienė, Mačiukas 2020 = V. Akmenytė-Ruzgienė, Ž. Mačiukas. *Steigiamasis Seimas (1920–1922)*. Virtuali paroda. Prieiga per internetą: <https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35549&p_k=1&p_a=1710&p_kade_id=10>. [Žiūrėta 2025-07-09].

Aničas 1992 = J. Aničas. Vėliava. *Kardas*, Nr. 4, p. 9–11.

Blaszczyk 2015 = G. Blaszczyk. *Herbarz szlachty Żmudzkiej*. Warszawa, t. 1.

Blažytė-Baužienė ir kt. 2013 = D. Blažytė-Baužienė, E. Gimžauskas, Č. Laurinavičius, D. Mačiulis, G. Rudis, A. Svarauskas, J. Vaičenonis. *Lietuvos istorija. Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*. Vilnius, t. X, d. I.

Čepėnas 1992 = P. Čepėnas. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*. Vilnius, t. 2. (1 leid. – 1986 m.).

Danilowicz 1919 = C. Danilowicz. *La Lithuanie artistique*. Lausanne.

Daugirdas 1918 = T. Daugirdas. Apie Vytį ir tautines spalvas. *Dabarties Žiedai*, rugsėjo 14 d. (Nr. 12), p. 1–4.

Dobužinskis 1933 = M. Dobužinskis. *Vytis. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės valstybinio herbo istorinių variantų bruožai XIV–XVI amž.* („Praeities" biblioteka, Nr. 1). Kaunas.

Eidintas 1992 = A. Eidintas. *Slaptasis lietuvių diplomatas*. Vilnius.

Eidintas 1996 = A. Eidintas. Skandalingieji Juozo Gabrio-Paršaičio darbai. *Lietuvių atgimimo studijos*, t. 8, p. 407–455.

Eidintas, Lopata 2017 = A. Eidintas, R. Lopata (sud.). *Lietuvos Taryba ir nepriklausomos valstybės atkūrimas 1914–1920 metų dokumentuose*. Vilnius.

Gabrys-Paršaitis 2007 = J. Gabrys-Paršaitis. *Tautos sargyboj*. Vilnius.

Galkus 2009 = J. Galkus. *Lietuvos Vytis*. Vilnius.

Grimalauskaitė, Remecas 2016 = D. Grimalauskaitė, E. Remecas. *Pinigai Lietuvoje*. Vilnius.

Jagėlienė 2019 = K. Jagėlienė (sud.). *Dvasiniai Fribūro vaikai. Fribūro universiteto lietuviai ir jų reikšmė Lietuvai*. Parodos katalogas. Vilnius.

Kas 2018 = Kas prieš šimtą metų tame Vilniuje dėjosi? *Vilnius kviečia*, vasario 9 d. (Nr. 1), p. 2.

Kvizikevičiūtė ir kt. 2018 = M. Kvizikevičiūtė, D. Norkūnienė, J. K. Pačkauskienė, V. Vaitkevičiūtė (sud.). *Mstislavo Dobužinskio heraldika: ne tik mokslas, bet ir menas* (Nepriklausomybės archyvas, t. 3). Vilnius.

Lietuvių 1911 = *Lietuvių informacijos biuras*. [Paryžius]

Lietuvių 1915 = *Lietuvių studentų draugovės Šveicarijoje „Rūta" susirinkimų protokolų knyga iš 1909–1915 metų*. [1915 m.]. Saug. Kauno arkivyskupijos kurijos archyve, Nr. 365 (cituojant nurodomas susirinkimo protokolo numeris).

Miškinis 2009 = A. Miškinis. *Lietuvos istorija atvirukuose ir fotografijose. Nuo seniausių laikų iki XX a. vidurio* (Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka, t. 21). Vilnius.

Obst 1910 = J. Obst. Herbarz Litewski. *Kwartalnik Litewski*, Nr. 1, s. 124–127.

Patašius 1999 = M. Patašius. Pašto ženklas, aplenkęs laiką. *Kauno diena*, vasario 27 d. (Nr. 47), p. 8.

Purickis 1930 = J. Purickis. Lietuvių veikimas Šveicarijoje Didžiojo karo metu. *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928*. Kaunas.

Purickis 1933 = J. Purickis-Vygandas. Atsiminimai iš darbų dėl Lietuvos nepriklausomybės. *Trimitas*, Nr. 7, p. 123–126.

Rimkutė 2016 = J. Rimkutė. *Antanas Žmuidzinavičius*. Kaunas.

Rimša 2004 = E. Rimša. *Heraldika. Iš praeities į dabartį*. Vilnius.

Steponaitis 1940 = A. Steponaitis. *Atsiminimai 1914–1919. Lietuvių veikla Šveicarijoj Did. Karo metu*. Kaunas.

Szlupas 1918 = J. Szlupas. *Essay on the past, present and future of Lithuania*. Stockholm.

Šipelytė 2016 = M. Šipelytė. Fribūro universitetas ir lietuvių veiklos Šveicarijoje reikšmė XX a. pradžioje. *Lietuvos istorijos studijos*, t. 37, p. 154–176.

Šipelytė 2018a = M. Šipelytė. Konferencijos Šveicarijoje 1915–1916 m.: Lietuvos atkūrimo projektų sandūros. *Lietuvos istorijos metraštis 2018/1*, p. 145–176.

Šipelytė 2018b = M. Šipelytė. Lietuvių konferencijos Lozanoje 1916 m. – kokia ateitis Lietuvai buvo planuojama? *Lietuvos istorijos metraštis 2018/2*, p. 73–100.

Šipelytė 2019 = M. Šipelytė. *Šveicarijos lietuvių politinė ir diplomatinė veikla 1915–1919 m. Lietuvos valstybingumo klausimu*. Hum. m. daktaro disertacija (H005). Vilniaus universitetas.

Štikonaitė 2004 = I. Štikonaitė. Lietuvos kultūriniai ir akademiniai ryšiai su Šveicarija XVI–XX amžiuje. *Archivum Lithuanicum*, t. 6, p. 199–238.

Кацель 1922 = И. А. Кацель. *История Литвы*. Ковно. (2 leid.).

Роберъ 1901 = К. Роберъ. *Руководство къ живописи масляными красками, акварелью и пастелью*. С.-Петербургъ. (2 leid.).

FROM THE HISTORY OF SYMBOLS OF STATEHOOD: THE VYTIS OF THE LITHUANIAN NATIONAL COUNCIL

Vykintas VAITKEVIČIUS

The article examines the Vytis created by Vladas Daumantas (also known as Vladislovas Dzimidavičius), a member of the permanent delegation of the Lithuanian National Council, a political organisation of Lithuanians operating in Switzerland 90 years ago, and the history of its depiction. Daumantas Vytis is also compared to works created in the same period in Lithuania by professional artists Tadas Daugirdas and Antanas Žmuidzinavičius.

Originally from Kražiai, Daumantas seems to have been raised at the Plūsčiai estate with the Pšeciševskiai family. he chose the priesthood and, after graduating from the Samogitian Theological Seminary in Kaunas, left in 1912 to study at the Catholic University of Fribourg in Switzerland. There, he soon became involved in the cultural and political activities of Lithuanian students. From 31 May to 4 June 1916, participants at a conference in Lausanne decided to establish a secretly operated permanent delegation of the Lithuanian National Council, whose members would work at the Lithuanian Information Bureau led by Juozas Gabrys-Paršaitis. It was Daumantas, with his artistic skills and already immersed in art history, who took on the task of creating a Vytis needed for the work of both the Delegation and the Bureau.

Daumantas followed the tradition common in the second half of the 16th century of depicting a horseman with a sword raised to head height, a sword scabbard, spur rowel, and as on Sigismund Augustuss half-groat minted from 1561 he carefully copied the curve of the lowered horses tail and, similarly, the position of the hind legs. The distinctiveness of Daumantas Vytis lies in the Gothic-style riders shield featuring the Jagiellonian cross and an elongated lower part.

At the turn of 19161917, a second version of Daumantas Vytis was created, which varied significantly from the Delegations seal: the horse appeared more like a rearing horse, and the rider was shown not raising his sword but preparing to strike with it. Additionally, his helmet was decorated with feathers, the three tassels on the caparison were minimised, and only one of the two saddle straps remained; instead of a crown above the 15th-century-style coat of arms shield, there was a ducal cap.

The Vytis on the map of Lithuania (Carte de la Lituanie), printed at the end of 1917 and widely circulated, became easily recognisable in many countries. It occupies a position between the Delegations seal and the first crowned Vytis by Daumantas. This particular Vytis, which served as the standard for Lithuanian politicians in Switzerland, is distinctive because it appears to be making a high leap, with the rider ready to strike with his sword. His helmet lacks feathers, the saddle is secured by two straps, and the tail's angle has been slightly altered. A consistent feature across all three of Daumantas Vytis designs is the riders shield, which bears the Jagiellonian cross and has an elongated lower part.

Two other Vytis designs from the same period, created before 16 February 1918, were drawn in Lithuania by Tadas Daugirdas and Antanas Žmuidzinavičius and used there. The common feature linking all three designs of the state coat of arms is the Renaissance tradition of depicting the Vytis on coins during the reign of Sigismund Augustus, which served as the basis for creating new Vytis designs for an independent Lithuania.

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas,
H. Manto g. 84, 92294, Klaipėda
E. paštas: vykintas.vaitkevicius@ku.lt

TURTAS IR PRITEKLIUS

„MITOLOGINĖS EKONOMIKOS“ METMENYS

Dainius RAZAUSKAS

Straipsnis priklauso plačiai sutvėrimo-ištvėrimo temai, nagrinėjamai kelių pastarųjų metų autoriaus darbuose. Jau išnagrinėtas akmeniu, uola upę tvenkiančio, vandens tėkmę stabdančio velnio ar slibino motyvas, kurio viena iš atšakų – slibino užgniaužtas turtas, mitologijoje paprastai perteikiamas lobį saugančio slibino vaizdiniu. Taigi užtvenktas vanduo, sustabdyta tėkmė ir paslėptas turtas, lobis – vienos rūšies vaizdiniai, menantys sutvėrimą. Savo ruožtu ištvėrimą mena Perkūno sugriauta užtvanka, paleista lietis tėkmė ir atitinkamai atrastas, išgautas ir apyvarton paleistas lobis, kuris iš suturėto turto virsta ištekliumi ir lemia priteklių. Apie tai, pasitelkiant lyginamuosius, istorinių šaltinių, tautosakos ir kalbos duomenis, kaip tik kalbama šiame straipsnyje. Pakeliui išryškėja savotiški „mitologinės ekonomikos“ metmenys.

Prasminiai žodžiai: lobis; paslėptas ir paleistas apyvarton turtas; išteklius, perteklius, priteklius; tradicinė ekonomika; sutvėrimas ir ištvėrimas; lietuvių ir lyginamoji mitologija.

TURTAS

Pagrindinis senovės indų „Rigvedoje“ nuolat įvairiais atžvilgiais kartojamas ar tik užsimenamas mitas – tai griausmavaldžio žaibasvaidžio dievo Indros (kartais su bendražygiais) paleisti lietis vandenys, sutriuškinus juos užtvenkusį demoną Vritrą, ir išlaisvintos kaimenės bei kitos gėrybės, suskaldžius uolą, kurioje jas buvo paslėpęs demonas Vala, pats įkūnijęs tą uolą, arba demonai Paniai. Anot vedologės Tatjanos Jelizarenkovos, „pagrindinis, dažniausias Valos mito variantas yra tas, jog karves, šykščių turtuolių demonų Panių paslėptas uoloje, vardu Vala (*valá* ‘slėptuvė’), surado Indra, kuris savo vadžra [= vėzdu] pramušė uolą ir išlaisvino karves (o drauge su jomis – šviesą, aušrą, maisto išteklius, turtą ir kt.)“[1].

Mums dabar kaip tik svarbus turtas, ypač turtas, paslėptas uoloje ar užverstas uola, dideliu akmeniu, taigi – lobis.

Pavyzdžiui, „Rigvedoje“ (IV.28.5) sakoma:

> *evā́ satyám maghavānā́ yuvā́m tád indraś ca somorvám áśvyaṁ góḥ*
> *ádardṛtam ápihitāny áśnā riricathuḥ kṣā́ś cit tatṛdānā́*
>
> Tokia tiesa, dosnieji! Judu tada, Indra ir Soma, žirgų, arklių ir karvių
> pralaužėt [aptvarą], uždėtus akmeniu ištuštinot [lobius], lyg žemei prasivėrus.

1 Ригведа 1989: 494–495.

O turtą, išteklius užversti akmeniu būdinga visuotinai, Lietuvoje – irgi. Antai Vilniaus kolegijos jėzuitų ordino metraštis 1606 m. sako:

> *Una superstitio pro felici fruge apud plures communis erat: servabant lapidem super orificium foveae, cui quicquid in esculentis aut proculentis habebant, promiscue ingerebant.*
>
> Vienas prietaras dėl sėkmingo derliaus buvo bendras daugeliui: laikė akmenį virš duobės angos, kurion sumišai mesdavo visko, ką valgomo ar geriamo turėjo.[2]

Tautosakoje po akmeniu slepiamos ir visokios kitokios gėrybės[3]. Iš (po) uolos, kaip pamename, trykšta ir gyvybės vanduo[4].

Be to, lietuvių kalboje *uolà* – tai ir ‘didelis uolienios gabalas, akmens kalnas’, ir kartu ‘kieta, suakmenėjusi žemė’[5]. Tad kiaurymė, urvas žemėje, ypač kai užverstas (dideliu) akmeniu, – savaime *ola uoloje*, kurioje ir slepiamas lobis.

Lobių, turto ryšys su žeme savaime suprantamas, visuotinis. Pasak lietuvių minklės: *Kas turtingiausias? = Žemė*[6]. Gėtės Mefistofelis dargi paaiškina:

2 BRMŠR: 123, Nr. 89; V. Ališausko vertimas mano vos vos pataisytas; plg. Lebedys 1976: 207.
3 Žr. Šlekonytė 1998: 183.
4 Razauskas 2023b; 2023c: 18–21; 2024a; 2024b ir kt.
5 LKŽ XVII: 487.
6 KnsLM: 332, T 679.

Po žemėmis visokio turto tiršta;
Užkasti užkasa, o išsikast – pamiršta.
Belieka vargšui velniui išsikasti.[7]

Čia lobiai priskirti velniui, kuris įvairiais velniškais tikslais juos dalimis „išsikasa“ ir panaudoja. Tačiau visą iš karto lobį iškasti, šitaip iš velnio atimti ir atiduoti žmogui gali tik Perkūnas, kaip kad vedų Indra, kuris kartais (pavyzdžiui, VIII.66.4) apibūdinamas kaip tas, „kuris net užkastą, (iš) daugelio surinktą (prisiplėštą?) turtą atveria garbintojui“ (*níkhātaṁ cid yáḥ purusambhr̥táṁ vásū́d íd vápati dāśúṣe*).

Lietuvoje visus šiuos vaizdinius aptinkame sutelktus viename „tikėjime“: *Sako, kad po akmeniu yra paslėpti velnio užburti turtai, tai ir Perkūnas trenkia į akmenį*[8].

Iš dalies tą patį teigia sakmė apie pinigus žmonėms skolinusį velnią, tik vietoj *olos uoloje* čia kita velnio mėgstama vieta – raistas[9]:

Gyvenęs netoli Obelių viename raiste velnias, Labelis vardu, ir skolindavo žmonėms pinigus. Vienas pasiskolino iš jo pinigų ir, atnešęs skolą, šaukia: „Label, Label, te pinigai!“ Kitas velnias atsišaukė: „Nebėr Labelio, Dundulis užmušė.“[10]

Ir velnio vardas *Labelis* čia sietinas su bendriniais daiktavardžiais *lãbas* ‘turtas, lobis, gėrybė’ bei *lõbis* ‘turtas’, ‘paslėpti, užkasti pinigai, brangenybės ar šiaip kokios vertybės’[11], juolab kad greta pateiktame kitame sakmės variante jo vardas tiesiog *Lobinis* (dėl kurio, žinoma, atsižvelgtinas ir *lóbas* ‘dauba, slėnys, loma’, ‘klanas, pelkutė’)[12].

O anot latvių sakmių, visi turtai nuo pat pradžių priklausę velniui: *No sākuma visas lietas piederējušas Velnam, Dievam turpretim nekā nav bijis* „Nuo pradžių visa kas priklausė velniui, Dievas nieko neturėjo“; *Dievam iesākumā nekā nebija, bet Velnam piederēja visas lietas* „Dievas pradžioje nieko neturėjo, visa kas priklausė velniui“[13].

* * *

Kitąsyk velnią gali atstoti plėšikai, savo lobius įgiję plėšikavimu, kaip kad tarptautinėje pasakoje, pagarsėjusioje vardu „Alibaba ir keturiasdešimt plėšikų“ (AT 676, ATU 954), kurioje į *olą uoloje* su plėšikų paslėptais turtais galima patekti, kaip pamename, tik ištarus slaptažodį-burtažodį „Sezamai, atsiverk!“ Lietuvoje šios pasakos, apibendrintai pavadintos „Plėšikų turtai kalne“ arba „Kalne, atsiverk“ (LPK 676), užrašyta 58 variantai[14]. Antano Baranausko užrašytas pasakos variantas:

Kitą kartą ant Prūsų šilų ribos gyveno vienas žmogus dideliai vargingas. Vaikų turėdamas daug, neturėjo kuo anuos maitinti. Ėjo tankiai prie brolio, kad suteiktų ką norint pramisti. Bet tas, šykštus būdamas, nieko anam nedavė. Tuosyk, paėmęs virvę, išvyko į krūmą, norėdamas ten pasikarti. Valkiodamasis po eglynus, pamatė einant keletą vyrų su maišais. Ans prisiglaudė prie pušies, kad nepamatytų ano tie vyrai. O anie, atėję pas vieną didelį kūlį, pasakė: „Atsidaryk, Tatamoriau!“ Kūlis tuojau atsivėrė. Suėjo visi į tą kūlį. Vienas vėl sušuko: „Tatamoriau, užsidaryk!“ Tas ir užsidarė. Gerą valandą praleidus, tą patį kalbėdami, vyrai iškeliavo vėl į girią. Žmogus ryžosi – prisiartino prie kūlio ir prakalbėjo, kaip sakė tie vyrai. Kūlis paklaũsė, ir įėjo į vidų. Ten atrado, ko reikia. Prisipylęs piningų visas kišenes, išėjo iš kūlio ir, parvykęs namo, nupirko, ko tikrai reikėjo.[15]

„Didelis kūlis“, arba didelis akmuo, čia atstoja uolą, o kadangi į tą uolą gali sueiti net keli vyrai su maišais, – būtent *olą uoloje*.

Vietoj uolos, ola (urvas) gali būti kad ir po medžiu. Neturtingasis brolis miške išgirdo triukšmą, pasislėpė eglyne

ir pamate, kad atvažiuoja pulkas žmagžudžių. Privažiava un pakriaušį, vienas prejįs un eglį, atkėlįs žievį, išsijeme raktų ir, atvertį kelmų, atrakina geležines duris. Patam visi sulinda urvan. Ne už ilga vėl visi išlinda, duris užrakina ir, raktų vėl pa žievi pakavajį, nuvažiava. Biednasai tuoj pasijeme raktų ir atsirakinįs ineja urvan. Rada sienas išgrįstas žmanių galvam, e pasieniuos skrynias pinigų. Pasisėmįs pinigų, kiek tik panešdamas, vėl duris ažrakina ir pareja namã.[16]

Kitame variante vietoje urvo po beržu – rūsys (*sklepas*)[17]. Kai kurie lietuviški pasakos variantai aiškiai mena knyginę įtaką. Pavyzdžiui:

Pasikinkęs kumelaitę, nuvažiau in girią. Privažiau prie tokio storo medžio. Klaũsė – kažin kas vidury medžio šnekas. Jis tuo[j] su vežimu atsitraukė

7 Goethe 1999: clxii (= 162).
8 Balys 1998: 40, Nr. 154.
9 Žr. Razauskas 2023d: 214–216.
10 Balys 1998: 231, Nr. 19.
11 LKŽ VII: 3, 638; žr. FrLEW: 327 ir kt.
12 Balys 1998: 231, Nr. 20; LKŽ VII: 636.
13 ŠmLPT XIII: 177, Nr. II.13.2, 4.
14 Žr. Leonardo Saukos paaiškinimus BsLPĮ I: 396, Nr. 73; III: 450, Nr. 7 (čia pasaka perskirta į dvi – AT 676 ir 954); BsOPS: 517, Nr. 239.
15 BrnP III: 70–71, Nr. 30; LTs III: 638, Nr. 233.
16 BsLPĮ II: 132, Nr. 163.
17 BsOPS: 437–438, Nr. 263; dar variantą žr. BsLPĮ I: 196–197, Nr. 73.

NORŪNŲ LOBIS
XII–IX tūkstantmečiu pr. Kr. Mezolito laikotarpio rinkinio pagrindą sudaro titnago dirbiniai, taip pat dirbiniai iš kaulo ir rago: titnaginiai ir laiviniai kovos kirviai, skeltės. Rasta Norūnuose, Alytaus r. 1961 m., kasant smėlio karjerą, 2 metrų gylyje. Rado Stasys Kriukonis

PIRČIUPIŲ, VARĖNOS R. LOBIS
IX a. antrąja puse datuojamas sidabrinių arabų monetų ir papuošalų lobis, iš kurio išliko tik 2 sidabriniai antsmilkiniai, keturkampė sidabrinė juostelė – žaliavos ruošinys ir šešios monetos – Abasidų dirhamai. Monetų būta apie porą saujų. Lobis rastas 1959 m. netoli Pirčiupių po akmeniu, į muziejų perduotas 1976 m.

ir pasislėpė netoli to medžio tankumyne o laukia, kas nusidės. Ne po ilgam klauso – šneka: „Zama zama, atsiverk!“ Tuo[j] atsivėrė šone medžio durys, išėjo keturi žmogžudžiai. O kad išėjo, pasakė: „Zama zama, užsiverk!“ Tuo[j] tos durys užsidarė, ir nieko nepažym. Tie žmogžudžiai nuvė per girią, kur jiems reikals buvo, o tas žmogus, priėjęs prie to medžio, sako: „Zama zama, atsiverk!“ Tuo[j] atsidarė durys. O kad inėjo in tą medį, pamatė – stovi medy keturios lovos, stalas, an stalo – valgyt ir gert, o po lovom guli maišai raudonųjų. Jis sau gerai pasivalgė, išsigėrė, pajėmė porą maišų pinigų, išvertė laukan, privažiavo vežimėlį, užsidėjo ir parvažiau su pinigais namo.[18]

Slaptažodis-burtažodis *Zama zama, atsiverk!* veikiausiai bus tiesioginis atspaudas nuo *Sezamai, atsiverk!* Juolab dargi palyginus su pasaka iš brolių Grimų rinkinio, pavadinta „Zimelio kalnas“, kurioje burtažodis skamba „Zemzio kalne, Zemzio kalne, atsiverk“ ir „Zemzio kalne, Zemzio kalne, užsiverk“[19].

Kita vertus, lieka ir šiokia tokia tikimybė žodį reiškiant *žemę*, kurią prašoma atsiverti, ypač jei lietuviškoje Ožkabaliuose užrašytoje pasakoje būtų galima tikėtis kažkaip atsispaudus prūsišką *same* < **zamē* < **zemē*, o vokiečių pasakoje – dar ir lie. *žemelė* ar slavų **zemja* (kaip slovėnų *zemlja*, lužitėnų *zemja*, lenkų *ziemia*, plg. būdvardį *ziemski* ‘žemės, žeminis’ ir kt). Nes žemė, požemis juk visokio turto šaltinis, ir „po žemėmis visokio turto tiršta“, kaip sakė Mesfistofelis. Tokiu atveju turėtume olą žemėje ar žemės kalne, o sąskambis su Sezamu tebūtų antrinis.

Be to, pažymėtinas pasakos variantas, aiškiai liudijantis mitinę motyvo kilmę, kuriame lobių šeimininkas – „peklai“ prilygintas, taigi su velniais sietinas debesis[20]:

Kad kitąsyk pagiryje gyveno vargdienis žmogelis, vadinamas girininku. Vieną sykį, važiuodamas per girią pro didelį kalną, išgirdo baisų ūžimą. Pažiūri aukštyn – ugi kaip debesys nusileido į kalną ir su šnekėjimais ir rėkavimais prapuolė. Nutūpė kaip pekla ant kalno. Kokį tai žodį tas debesys ištarė – kalnas sudrebėjo, ir nieko negirdėti. Ale tas girininks įsitėmijo tą žodį, kur tam debesyje ištarė ir su tuo žodžiu kalną atidarė. Po valandai vėl tas pats žodis davėsi girdėti: kalnas sudrebėjo, ir tas debesys, baisiai ūždamas, aukštyn iškilo ir nulėkė į vakarų šalį. Girininkas, prisivažiavęs savo vežimėlį prie kalno, ištarė tą žodį, kurį girdėjo tą debesį ištariant, – akies mirksnij kalnas vėl atsidarė. Ir eina girininks į tą kalną kaip į kokį dvarą. Visur puiku puiku, gražu, tik auksas varva! Tų pinigų auksinių, cidabrinių dideli aruodai ir baisios krūvos supiltos! Labai neramu tam dvare. Girininkas pinigų po kelis sykius išsinešė iš to dvaro, po kiek tik pakėlė, prisikrovė pilną vežimėlį piningų ir parvažiavo namo.[21]

Iš čia paminėtos „peklos“ gana aišku, kad plėšikai šio tipo pasakose išties atstovauja velniams, velniui, kuriam ir priklauso *uolos oloje* paslėpti lobiai. O lobius išgaunantis pasakos herojus, vadinasi, – Perkūnui.

Kartu nejučia ateina į galvą ir Jahvės apsireiškimas Mozei ant Sinajaus kalno (Iš 19.16, 18, 20): „Trečiąją dieną, auštant rytui, daužėsi perkūnas, švytavo žaibai ir tirštas debesis dengė kalną“, „o visas kalnas baisiai drebėjo“, ir galiausiai: „Kai Viešpats nužengė ant Sinajaus kalno, ant kalno viršūnės, jis pašaukė Mozę pas save“. Vadinasi, irgi ištarė „kokį tai žodį“, nelyg kalną atverti turintį burtažodį.

Šiaip ar taip, viename pasakos variante iš Mažosios Lietuvos ne kalnas, bet uola (didelis akmuo, *kūlis*) pavadinta ne Sinajumi, bet Zionu. Žmogelis išėjo miškan šakų šluotoms:

Ir, aplinko bevaikščiodams, pamate jis vėną kūlę kaip troba didę ir įselepęs į medę, ir pjaustė šakas šlotoms, ir į tą kūlę veizdėdams. Ir so vėnosyk pradėjo į tą kūlę brazdėte. Tai jis tyliai klausės, kas čia tik nusėdos. Ir išėjo dvyleka vyro iš tun. Vėns torėja lazdelę ir muše į tą kūlę ir šaukė: „Zion, užsedaryk!“ Tais tas kūles užsedare. Ir tą lazdelę padėjo šalep to kūlia ir paėjo šalen. Tai jis, iš medžio išlepęs, ėjo pri to kūlia ir paėmęs tan lazdikę ir mušė į tan ir šauke: „Zion, atsidaryk!“ Ir tas kūles atsedare. Tai jis, į tą kūlę iėjęs, parveizėjo veskan, kas čia tik bovo. Jis rado čia visokios naudos, o ir šešias bačkas, pelnas peningų.[22]

Lazda čia ta pati, kuria iš uolos paleidžiama lietis versmė[23].

Dar štai ištrauka iš atitinkamos latvių pasakos, pavadintos tiesiog pagal formulę „Kalne, atsiverk!“:

Sykį vargšas išvažiavo su rogutėmis į mišką žabų. Ogi žiūri – eina per mišką dvylika vyrų, prieina kalną ir sako: „Kalne, atsiverk!“ Kalnas tuojau

18 BsOPS: 402, Nr. 239.
19 GrimaiVNP IV: 23–24, Nr. 142.
20 Razauskas 2025: 11–13.
21 BsLPĮ III: 29, Nr. 7.
22 LtvŽ: 266, Nr. 167.
23 Razauskas 2024b.

RIBIŠKIŲ- VILNIAUS LOBIO DALIS
Lobio dalį, saugomą Lietuvos nacionaliniame muziejuje, sudaro 44 XIII a.–XIV a. pirmos pusės LDK sidabro lydiniai ir 8 jų fragmentai bei 10 X–XII a. Kijevo grivinų. Jis rastas 1930 m. pavasarį Ribiškėse, Vilniuje. Lobyje buvusios vertybės pasklido tarp kolekcininkų ir senienų mėgėjų. LNM saugoma lobio dalis – iš Konstantino Stašio (1880–1942) rinkinio (37 vnt.) ir Vilniaus kraštotyros muziejui perduoto rinkinio (25 vnt.), kuris, spėjama, priklausė kunigui Konstantinui Kupriui-Kuprevičiui (1874–1947)

L. STUOKOS-GUCEVIČIAUS G. 11 LOBIS
Lobį sudaro ąsotis ir dvi taupyklės, kuriuose buvo XV a. pradžios – XVII a. 4 dešimtmečio LDK, Lenkijos, Prūsijos, Rygos, Nyderlandų provincijų, Danijos bei Vidurio Europos ir kitų kraštų 4182 monetos. Monetų lobis rastas 2003 m. lapkričio 7 d. archeologinių tyrimų metu Vilniuje, L. Stuokos-Gucevičiaus g. 11 namo kieme. Indai su monetomis buvo užkasti mediniame pastate, ties krosnimi, apie 50 cm gylyje

atsivėrė, visi dvylika suėjo į vidų ir vėl sako: „Kalne, užsiverk!“ Kiek pabuvę kalne, vyrai vėl išėjo ir kalbasi tarpusavy: „Vakare, kai sutems, grįšim namo!“ Laukininkas galvoja: „Kas gi tame kalne yra? Eisiu pasižiūrėti!“ Jis prieina prie kalno ir sako: „Kalne, atsiverk!“ Kalnas atsivėrė, laukininkas įėjo, žiūri – stalas nukrautas mėsos, medaus, duonos ir alaus. Gerai užkirtęs, žmogus ėmė vaikščioti po kambarius. Ėjo ėjo, pagaliau rado kambarį, pilną aukso pinigų. Jis nusimovė kelnes, užrišo kiškų galus, prisipylė pinigų ir parsinešė namo.[24]

Panašūs vaizdiniai pasitaiko ir padavimuose, tuo patvirtindami ne skolintą, o archetipinę savo prigimtį (neneigiant atskirų smulkmenų keliavimo iš tradicijos į tradiciją). Pavyzdžiui, apie Dovilų pilaitę prie Klaipėdos:

Matydavo irgi vidurdienij dvi mergi ant jos beėsančias. Tiedvi mergi, vieną pro šalį einantį žmogų ant kalno užsišaukusės, meldė jo, idant jis apsiimtų vieną daiktą pabučuot: tai darydams jiedvi išvaduosiąs ir visus kalne ėsančius skarbus [lobius] gausiąs. Jam tai apsiėmus, atsiskubino baisdidė rupūžė jį pabučiuoti, ale jis pasikratęs atsitraukė nuo savo pažado…[25]

Taip pat kitame:

Žmonės kalba apie geležinę skrynią su turtais, kuri yra Akležerio dugne. […] Žmonės norėjo nuleisti Akležerį, griovį kasė. Kai griovį baigė kasti, velniai visą darbą sunaikino, naktį užvertė griovį didžiule uola.[26]

Čia velniai uola užtvenkė tėkmę, tiesiogiai susijusią su turtų išgavimu, vadinasi, užtvenkta tėkmė atitinka paslėptą turtą, lobį, o paleista lietis – atrastą lobį, išgautą turtą.

Kitąsyk lobį iš kalno gali išspirti žirgas – irgi kaip versmę[27]:

Šlepetys Krisius iš Jakiškių Joninių naktį ėjo į piliakalnį kasti pinigų. Pasiėmė žvakę, smaigą. Nuėjęs pradėjo ieškoti. Ieškojo ieškojo, badė badė žemę – kaip nėra, taip nėra pinigų. Kur neieškojo, kur nečiupinėjo. Ir kur pats numanė, ir kur žmonės šnekėjo – visą kalną apčiupinėjo. Visai nuilso ir galvoja, kur čia daugiau ieškot. Tik girdi: „Krisiau, Krisiau! Eik geriau namo, negaišk laiko! Kam bus paskirta, tam ir arklys su pasaga išmuš!“[28]

O Karlas Gustavas Jungas nagrinėtąjį pasakos motyvą laiko kaip tik vienu iš būdingų sąstingio ir jo įveikimo įvaizdžių: „Toks psichinis sąstingis žmones per visą istoriją taip dažnai ištikdavo, kad pateko į mitus ir pasakas. Pasakojama, kad užtrenktoms durims reikia liepti *Atsiverk, Sezamai!* arba kad slaptą išeitį randa koks nors gyvūnas pagalbininkas. Kitaip tariant, sąstingis – tai tipiškas nutikimas, ilgainiui sukėlęs tipiškas reakcijas bei kompensacijas.“[29]

Iš čia ir vìsos įmanomos perkeltinės vaizdinio prasmės. Anot Gabrielės Petkevičaitės-Bitės: *Juk kiekvieno žmogaus sieloje užverti tokie neišsemiami turtai, brangenybės* (G. Petkevičaitė-Bitė)[30]. Tačiau, Rolano Barto žodžiais, „ideologija visą laiką bando užtušuoti pasaulio kūrimo tolydų procesą [= tėkmę], paversti mitą amžinoje nuosavybėje esančiu sustingusiu objektu, inventorinti savąjį turtą, jį užbalzamuoti, įskiepyti realiam pasauliui kažkokios išganingos esencijos, kad sustabdytų jo raidą, neleistų jam rasti priebėgą kitokiose būties formose. Tuomet šiuos įtvirtintus ir sustingdytus turtus galima pagaliau suskaičiuoti“[31]. Todėl, pasak kita dingstimi jau minėtos brolių Grimų pasakos: „Nors sesuo savo turtų galo nežinojo, bet jos širdis buvo kieta kaip akmuo.“[32]

Galima nebent pridurti dar vieną nagrinėtos pasakos interpretacijai svarbų dalyką. Senovės Indijoje spaudžiamas aliejus turėjo lytinių sąsajų, simbolizavo lytinę sueitį ir buvo liejamas ant slenksčio prieš jaunavedžiams įžengiant į naujuosius savo namus, o aliejus paprastai spaustas iš sezamo sėklų, tad formulė „*Sezamai, atverk!* nėra vien pasakų mantra. Tai aiškiai ritualas, skirtas įvairiais atžvilgiais palengvinti jaunavedžių rūpesčius“[33]. Šitaip *ola uoloje* su joje slypinčiu lobiu įgauna dar ir lytinę bei ginekologinę prasmę, kurioje pats „lobis“ atstoja gemalą, būsimą vaiką, „išlaisvinamą“ gimdant.

24 LaPDŽ: 221.
25 BsV: 258, Nr. XXI.13; dar plg. 252–253, Nr. XXI.2; 280, Nr. XXI.49; 283, Nr. XXI.59.
26 KrbKMG: 36.
27 Razauskas 2023c: 18–21.
28 KrbŽA: 139, Nr. 317.
29 Jung 1985: 42; Jung 1933: 62.
30 LKŽ XVIII: 898.
31 Bartas 1991: 129.
32 GrimaiVNP IV: 240, „Vaikų legendos“ Nr. 5; žr. Razauskas 2023a: 57.
33 Sinha 1993: 72.

SENKELIŲ LOBIS
XVIII a. vidurio monetų lobis, atspindintis to meto pinigų apyvartą: jame buvo Ispanijos Nyderlandų ¼ patagono monetų, Lenkijos zlotų, Lenkijos ir Prūsijos 6 grašių, Vokietijos žemių 2 grašių, taip pat Švedijos 1 ir 5 erių monetų. 2003 m. rugpjūčio 31 d. metalo detektoriumi rastas miške netoli Sankelių, Mickūnų apylinkėje, Vilniaus rajone, 20 cm gylyje. Didžioji monetų dalis sudėta į užrištą maišelį-piniginę, o kita dalis atskirai įvyniota į audeklą

PRITEKLIUS

Pažymėtina plačiai pasaulyje žinoma turto, gėrybių sąsaja su vandens liejimusi, tėkme, upėmis ir lietumi.

Senovės majai, maldoje kreipdamiesi į dievą Hurakaną, be visa ko kito, prašė („Popol vuh“ IV.11): „Tu, teikiantis perteklių ir turtus, teikiantis dukteris ir sūnus! Atgręžk į mus savo galybę, išliek ant mūsų savo perteklių ir savo turtus!“[34]

Senovės Korėjoje įkurtuvių ritualo metu į namų dievo Songdzo lūpas, be kita ko, įdėtas palinkėjimas: „Kad turtas atitekėtų kaip upė, niekas nesukliudytų gauti aukso, / Ir jis niekada nesibaigtų.“[35]

Senovės indų „Rigvedoje“ minima (I.4.10) *rāy ’vánis* (*rāyo* + *avánis*) „turtų tėkmė (arba srovė, srautas)“; Ašvinai (I.180.6) *sr̥jathaḥ púraṁdhim* „srovina (arba tekina, lieja) pilnatvę (arba gausą, priteklių)“; minima (VI.47.6) *samará vásūnām* „santaka gėrybių (arba turtų)“; į dievą Pušaną kreipiamasi (VI.55.3): *rāyó dhā́rāsi* „turtų srautas (srovė, tėkmė) esi“; dievo Somos meldžiama (IX.97.51) *abhī́ no arṣa divyā́ vásūny* „mums atsrovink (atitekink, paliek) dangiškų (arba dieviškų) gėrybių“; išspaustų somos sulčių prašoma (IX.106.9): *dhāvatā rayím* „atitekinkit turto“; dievas Soma giriamas (IX.107.21): *rayím... abhy ’arṣasi* „turtą... atsrovini (atitekini, palieji)“; suasmenintoms Upėms (*ā́pa*) skirtame himne prašoma (X.9.4): *śáṁ yór abhí sravantu naḥ* „laimę, gerovę lai atsrovins (atitekins) mums“; kitame vėlgi Upėms skirtame himne apie jas sakoma (X.30.12): *ā́po revatīḥ kṣáyathā... vásvaḥ* „Upės turtingosios, viešpataujate... gėrybėms“ ir esate *rāyás... pátnīḥ* „turto... ponios (viešpatnios)“; pasakoma (X.62.9), jog *dákṣiṇā ví síndhur iva paprathe* „atpildas (už aukojimą) kaip upė išplito (išsiliejo)“. Ir dar eilutė, kurioje žynys-poetas pageidauja prišaukti iš dangaus gėrybes kaip lietų, šitaip turtą, priteklių prilygindamas lietui (X.77.1): *abhraprúṣo ná vācā́ pruṣā́ vásu* „lyg debesų purkšna žodžiais kad purkščiau gėrybes“; o kadangi dūrinį *abhraprúṣ* ‘debesų purkšna’ siūloma versti tiesiog ‘lietus’[36], tai išeitų: „lyg lietų kad žodžiais išlyčiau gėrybes“. Ir t. t.

Atskirai paminėtinas pusposmis VI.36.4, kuriame Indros meldžiama: *sá rāyás khā́m úpa sr̥jā gr̥ṇanáḥ puruścandrásya tvám indra vásvaḥ* „Turtų

34 СПМ: 171.

35 KorėM: 96–97.

36 Monier-Williams 1899: 79.

olą pasrovink (arba pratekink = atverk srūti, lietis) giriamas, ryškiai spindinčių, – tu, Indra, – gėrybių“; lietuviškai sklandžiau: „Turtų, gėrybių ryškiai spindinčių olą atverki giriamas, – tu, Indra, – kad srūtų.“ Perdėm aiškus lobio oloje vaizdinys, o Indra meldžiamas tą lobį paleisti srūti, tekėti, lietis. Palyginimui paminėsime V.32.1: *mahā́ntam indra párvataṁ ví yád váḥ sr̥jó ví dhā́rā* „didžiulę, Indra, uolą kai atvėrei, paleidai srūt tėkmes“.

Šiuo pagrindu net kiltų pagunda sugretinti žodžius sen. indų *rayi* ‘turtas’ (*rai*, *rās*, gen. *rāyás*, acc. *rā́yam* ir t. t.) ir *raya* ‘tėkmė, srautas’, nors kildinamus regimai lyg ir iš skirtingų šaknų ide. **rei-* (< **$h_1$er-*?) ‘turtas’ ir **(e)rei(ə)-* (< **reh$_1$-*) ‘tėkmė, srautas’[37].

Šiaip ar taip, „Pančatantroje“ (V.3.28) irgi sakoma: „Juk kai kada net iš dangaus nukrinta / Į žemę turtas. Teka jis į jūrą / Iš pragaro. Sunku supaisyti likimą!“[38] Taigi turtas gali atitekėti tiek iš dangaus (lietus), tiek iš požemio (versmė).

Šumerų požemio, derlingumo bei namų gerovės dievas Enkis yra prisipažinęs: „Man tarus žodį dangui, iš dangaus pasiliejo gausa!“[39]

Pastebėkime, kad turtas gali tiesiog atitekėti iš požemio („pragaro“), arba jį gali teikti požemio dievybė. Tas pats Senovės Graikijoje, kur, Platono žodžiais („Kratilas“ 403.e), įdėtais į Sokrato lūpas, mirusiųjų ir požemio dievas Hadas yra „didis esančiųjų pas jį geradarys; jis gi ir esantiems čia siunčia tieka gėrybių. Ten aplink jį jų yra tiek daug, kad pagal tai įgijo ‘Turtingojo’ (*Πλούτων*) vardą“[40]. Negana to („Kratilas“ 403.a): „O Plutono (*Πλούτων*) [vardu] tai įvardyta pagal turto (*πλοῦτος*) davimą, nes turtas iš žemės kyla iš apačios aukštyn.“[41] Išties, juk žemė yra visokio turto šaltinis, ir „po žemėmis visokio turto tiršta“.

„Kratilo“ vertėjas Mantas Adomėnas paaiškinimuose priduria: „Iš *πλοῦτος* ‘turtas, gausa’. Plutonas, būdamas žemės gelmių viešpats, įkūnijo jose slypinčius turtus. [Žodį] *πλοῦτος* mėginama aiškinti kaip *-το-ς* priesagos darinį iš *πλέω* ‘plaukti, srūti, tekėti’.“[42] Taigi graikų kalboje turtą žymintis žodis tiesiog etimologiškai remiasi srauto, tėkmės reikšme.

O jei taip, tai Sokrato teiginys, esą „turtas iš žemės kyla iš apačios aukštyn“ nejučia mena lygiai taip pat iš žemės trykštančią, tekančią, plūstančią versmę.

Tik reikia patikslinti, kad šitaip žodį *πλοῦτος* ‘turtas’ ne vien pačių senovės graikų buvo „mėginama aiškinti“, bet tai tikroji jo mokslinė etimologija, neturinti alternatyvų ir kildinanti jį iš ide. šaknies **pleu-* ‘tekėti, lietis, plūsti, plaukti, plaventi’, iš kurios, be daugelio kitų, kilę tokie žodžiai kaip ang. *flow* ‘tekėti, sroventi, lietis, plūsti, tvinti’, sen. indų *plāvayati* ‘plukdo, užlieja’, lo. *pluō,-ere* ‘lyti’ (*fluit* ‘lyja’), sen. slavų *pluti* ‘bėgti, tekėti, plaukti laivu’ ir lie. *pláuti*, *plaũkti* bei *plū́sti*[43]. Tos pačios kilmės, beje, ir lenkų *obfitość* ‘gausumas, gausybė’, *obfity* ‘gausus’, sen. *opłwity*, iš *o-pływać* ‘apsipilti, paplūsti’ ir ‘daug turėti (ko nors)’[44]. Ir čekų *o-plývati* reiškia ‘būti pertekus’, lenkų *stoczny* ‘nuotakus’ įgauna reikšmę ‘gausus, pertekęs’, o bulgarų *муна* ‘gausybė’ tiesiogiai remiasi turkiškos kilmės Dunojaus pavadinimu *Туна* ir mena šios upės potvynius[45].

Dėl išsiliejančių, užliejančių potvynių visuotinės sąsajos su pritekliumi Džeimsas Džordžas Freizeris pažymi tarp pajūrio gyventojų paplitusį požiūrį: „Kylantį potvynį jie suvokia ne vien kaip vešėjimo, klestėjimo bei tarpsmo simbolį, bet ir kaip pačią jo priežastį, o atoslūgį – kaip tikrą žlugimo, nusilpimo bei mirties veiksnį ir melancholišką ženklą. Valstietis bretonas įsivaizduoja, kad kylant potvyniui pasėti dobilai puikiai suvešės, o pasėti per atoslūgį ar jam tik prasidėjus – niekad taip ir nesubręs, tad jais šeriamos karvės užtrūks.“[46]

Todėl ir lo. *unda* ‘banga, vilnis’, ‘vanduo’, ‘srovė, antplūdis’ įgavo perkeltinę reikšmę ‘daugybė’, veiksmažodis (denominatyvas) *undo,-āre* ‘banguoti, vilnyti’, ‘užlieti, užtvindyti’ – reikšmę ‘gausiai turėti, būti gausu’, priešdėlinis *ab-undo, -āre* ‘(pa)tvinti, išsilieti, užlieti’ – reikšmę ‘gausiai turėti, būti pertekusiam’, o iš jo ir būdvardis (dalyvinės kilmės) *abundans* ‘gausus, apstus, turtingas, pertekęs’, ir daiktavardis *abundantia* ‘išsiliejimas, antplūdis’ bei ‘gausa, gausybė, apstas, turtingumas, perteklius’, iš kurių galiausiai radosi pranc. *abonder*, ang. *abound* ‘gausiai turėti, būti pertekus’, pranc. *abondance*, ang. *abundance* ‘gausa, gausybė, apstas, perteklius’ ir kt.[47]

37 Monier-Williams 1899: 868, 888; PkIEW: 330, 860; MrhKEWA III: 45, 59–60; MrhEWA II: 437–439, (442–443).

38 Pančatantra 1990: 270.

39 Eliade 1977: 22, Nr. 16.

40 Platonas 1996: 110–113.

41 Platonas 1996: 108, 109.

42 Platonas 1996: 277.

43 FrGEW II: 559–560, 563–564; BkEDG: (1208), 1211–1212; Buck 1949: 772, Nr. 11.42.1; (678, Nr. 10.32.5); PkIEW: 835–837; FrLEW: 608, 609–610, 634; Sabaliauskas 1990: 98; Klein 2003: 287; WHLEW II: 326–327; ЧрИЭС II: 45 ir kt.

44 Boryś 2005: 371; FrLEW: 610.

45 Варбот 2000: 9.

46 Frazer 1995: 34.

47 LoLKŽ: 892, 893 ir 7; Klein 2003: 3, 4; OEE: 2; Пизани 1956: 126 ir kt.

Paminėtina, jog ir lo. *sūcōsus* ‘sultingas’, kalbant apie žmogų, įgauna perkeltinę reikšmę ‘turtingas’, tad romėnų rašytojų turtingieji vadinti *sucosi*, o beturtis – *siccus*, pažodžiui ‘sausas, išdžiūvęs’ (beje, ir ‘sudiržęs, kietas’)[48].

Rusams irgi: *Деньги что вода* „Pinigai – nelyg vanduo“; *Богатство – вода: пришла и ушла* „Turtas – vanduo: atėjo ir nuėjo“; o nuliedami iš taurelės ant žemės gėrimo, rusai linkėdavo: *Чтоб вам дал Глсподь, всякое б доброе так лилось* „Kad jums duotų Viešpats, visoks geras kad šitaip lietųsi“[49]. Turtą „lieja“ ir lietus: *Снег и дождь на свадебный поезд – богато жить* „Sniegas ir lietus ant vestuvininkų – turtingai gyvens“; ir tiesiog *дождичек – к богатству* „lietutis – į turtą“[50].

Gudų sakmėje šykštuolis, pramintas Pelūnu (*Мекіннік*), nes iš šykštumo valgė pelus (*мякіна*), susimokė su velniu: *С тых часаў паплыло к Мекінніку ўселякае дабро, як вада ў рацэ* „Nuo to laiko paplūdo pas Pelūną visoks geras kaip vanduo upėje“[51]. Gudų *паплыло* „paplūdo“, *плысць* „plaukti, plūsti“ čia, beje, yra tos pačios ką tik aptartos šaknies ide. **pleu*-[52], kaip antikinio turtų dievo Plutono vardas.

Pasak gudų tikėjimų: „Vestuvių dieną giedra – laimingas gyvenimas, lyja – turtas“[53]; *Калі ў той час, як вязуць хрысціць дзіця, да йдзе дождж або снег, та гэто добрая прыкмета, бо дзіця будзе багатым* „Jeigu tuo metu, kai veža krikštyti vaiką, lyja arba sninga, tai yra geras ženklas, nes vaikas bus turtingas“; *Калі после вянца да пойдзе дождж, та маладыя будуць мець ва ўсём дастатак і спор* „Jeigu po jungtuvių iškart palis, tai jaunieji turės visame kame perteklių ir skalsą“[54]. Taigi: *Дождж – прыбытак у гаспадарстве* „Lietus – priteklius ūkyje“[55].

Dar XXI a. Polocko krašte (beje, kaime *Латышы* ‘Latviai’) į klausimą, ką reiškia sapnuoti pieną, pateikėja atsakė: *Малако добра, прыбыль, ці карову даіць* „Pienas gerai, priteklius, kaip karvę melžti“[56].

Latvių ketureilis rutulioja tą pačią mintį:

Pildi, Dievis, to vietiņu,
Kur ēdēm, kur dzērēm,
Kā piepildi straujas upes,
Kā dziļos ezeriņus![57]

Pildyk, Dieve, tą vietelę,
Kur valgėm, kur gėrėm,
Kaip pripildai sraunias upes,
Kaip giliuosius ežerėlius!

O kartais latvių dainose minimas aukso lietus:

Smalki zelta lietus lija
Aiz zaļās birstaliņ’s...

Smulkiai aukso lietus lijo
Už žaliojo beržynėlio...[58]

Lietuvių požiūriu irgi: „Jei, prieš važiuojant į šliūbą, pradeda lyti – jaunavedžiai bus turtingi.“[59] *Jeigu per vestuves lyja, tai jaunieji bus turtingi*[60]. Todėl pasakymas *mažas lietus* Lydos krašte reiškė ‘jokia nauda’[61]. O kartais lietaus išsiilgę lietuviai pasakydavo: *Dievas auksą beria*; *Auksas byra iš dangaus*[62]; *Dabar lytus gerai – kap auksu beria* (Geistarai, Vilkaviškio r.)[63]. Kita vertus, apie išsiilgtą pavasario lietų pasakoma ir tiesiog *auksu lyja* (Plokščiai, Šakių r.)[64]. Taip pat platesne prasme, kaip Juozo Tysliavos eilėraščio „Auksu lyta“ pirmojoje eilutėje: *Šiandien rytą auksu lyta*[65]. Atsižvelgtinas ir pasakymas *auksu apipilti* ‘padaryti (labai) turtingą’[66]. O tai irgi gali vesti prie lietaus vaizdinio. Adelė Seselskytė, nagrinėdama pasaką „Podukra šulinyje“ (ATU 480), sako: „Raganos paveikslas šioje pasakoje yra sudėtingas. Svarbiausia jos funkcija – įgyvendinti teisingumą: atlyginti doriesiems ir nubausti bloguosius. Todėl boba, ragana podukrą *apipila visą auksu*, pastato po aukso lietumi, kurio aplyta, *visa stoja auksinė*“ ir t. t.; darsyk pabrėžtinai: „Atskiruose variantuose podukra tampa auksinė tada, kai boba ar ragana ją atveda prie didelių vartų, kur pradeda lyti aukso lietus.“[67] O neseniai minėtoje aptartojo tipo

48 Onians 2000: 223; žr. LoLKŽ: 792, 830.
49 ДальПРН: 66, 625.
50 ДальПРН: 635.
51 Сержпутоўскі 2000: 226, Nr. 81.
52 ФсЭСРЯ III: 288; ЧрИЭС II: 45 ir kt.
53 Шейн 1874: 444 (užrašytojo persakyta rusiškai).
54 Сержпутоўскі 1998: 179, Nr. 1583.
55 Сержпутоўскі 1998: 68, Nr. 380.
56 НПБП I: 145, Nr. 369.
57 SVīt: 143 (žr. pastabą 197), Nr. 1158; BDS: Nr. 2024.
58 Vaitkevičienė 2001: 98; vertimas mano vos vos pataisytas.
59 Višinskis 1964: 215; P. Višinskis savo surinktą medžiagą pirmiausia persakė rusiškai (MT X: 161), ir tik paskui jo darbas buvo išverstas vėl į lietuvių kalbą.
60 TŽ IV: 471, Nr. 148.
61 LKL II: 628.
62 VMVČ: 507.
63 LKŽ I: 479; žr. FŽ: 76.
64 LKŽ I: 479.
65 Tysliava 1967: 118.
66 LKŽ I: 479; FŽ: 75.
67 Seselskytė 1985: 69, 71.

„Kalne, atsiverk“ (AT 676, ATU 954) pasakoje žmogaus, patekusio į kalno vidų, pilną priverstą spindinčių lobių, patyrimas nusakomas taip: *Visur puiku puiku, gražu, tik auksas varva!* [BsLPĮ III: 29, Nr. 7.] Taigi ir lobis oloje suvokiamas kaip „virtualiai“ skystas. Pažymėtinas ir žinomas frazeologizmas *aukse maudytis* „būti labai turtingam“[68], nes maudytis, šiaip ar taip, galima tik skystyje. Ar tik ne skysto aukso vaizdinį mena ir lietuvių pasakų „geltonas vanduo“ (kuris, beje, kaip ir gyvasis vanduo, turi galią atgaivinti paverstąjį akmeniu), pavyzdžiui: *Žiūri: o blizga prieš saulę kaip auksas, o blizga, baisus grožis. Ateina, kad bala ir stulpas vandenio geltono, aukso žuvytės plaukioja*.[69]

Rusų poetas Viačeslavas Ivanovas rašė (tiesa, apie saulės šviesą): *Ленивым золотом текло / Весь день и капало светило* „Kaip auksas tingiai sruvo / Per dieną ir lašnojo šviesulys“[70].

Senovės Graikijoje aukso lietus lijo gimstant Dzeuso dukrai Atėnei, bet ypač pagarsėjęs atvejis, kai aukso lietumi pasivertęs Dzeusas prasiskverbė pas paslėptą Danaję ir pradėjo su ja Persėją[71]. O Platonas („Timajas“ 59.a–b) tiesiai šviesiai auksą pavadino tekančiu, „lydžiu“ skysčiu: „Tarp viso to, kam ką tik buvo duotas lydžiųjų skysčių pavadinimas, yra ir [medžiaga], gimusi iš smulkiausių ir vienalytiškiausių dalelių, todėl tankiausia, tam tikros rūšies atmaina, kuriai savybingas blizgesys bei gelsvumas, kuri labiausiai vertinama tarp brangenybių, būtent auksas, sustingęs, besisunkdamas pro akmenis.“[72] Pažymėtas skysto aukso blizgesys ir gelsvumas kone pažodžiui primena lietuvių pasakų „geltonąjį vandenį“, tik šis, beje, turėjo galią atgaivinti paverstą akmeniu, suakmenėjusį, o Platono skystas auksas, neatlaikęs stingdančio akmens poveikio, pats sustingo.

Skysto turto vaizdinį nejučia mena ir tokie lietuvių kalbos žodžiai kaip *ìš-teklis*, *ìš-teklius* ‘ištekimas, pilnis, resursai, išgalės, santaupos, atsargos’ bei iš dalies ‘perteklius, gausa’; taip pat *pér̃-teklis*, *pér̃-teklius* ‘perviršis’, ‘visokių gėrybių, turto gausumas’; taip pat *prì-teklius* ‘pritekimas, pakankamas kiekis’[73]. Nors šie žodžiai kildinami anaiptol ne iš veiksmažodžio *tekéti*, o iš *tèkti*, tiksliau, iš priešdėlinių *iš-tèkti* ‘pakankamai turėti, pakankamai būti, užtekti’, *pér-tekti* ‘labai daug, gausiai ko turiėti’, *pri-tèkti* ‘užtekti, turėti pakankamai, nepritrūkti’[74], vis dėlto su *tekéti* vediniais jie yra nebeatskiriamai persipyę ir susimaišę. Palyginkime: *ìš-tekis* ‘ištekėjimas, pertakas’, ‘upės atšaka’, *ìš-tekmė* ‘ištaka’ (čia atsižvelgtina išplėstinė perkeltinė *šaltinio* reikšmė) ir *pér-tekis*, *pér-tekmė* ‘perteklius’ (!), toliau vėl *sán-tekis*, *sán-tekmė*, *sán-teklius* ‘santaka’, *sán-teklis* ‘santaka’ bei apskritai ‘kas suteka, subėga, sulaša’[75]. Palyginimui – *įplaukos* ‘gaunamieji pinigai, pajamos’[76].

Toliau dar palyginkime kitus priešdėlinius *tèkti* vedinius:

ap-tèkti reiškia ne tik ‘labai daug turėti ko’, ‘užtekti, pakakti’, bet ir ‘apibėgti vandeniu ar kitu skysčiu, pasidaryti apsemtam’, pavyzdžiui: *Po tų liūčių visi laukai vandeniu apteko* (Salantai, Kretingos r.); *Ant pečiaus vyšnias džiovinau – sunka pečius apteko* (Skirsnemunė, Jurbarko r.); *Kitą kartą visa žemė buvus vandiniais aptekus* (M. Slančiauskas); *Kojos suplyšę, kraujais aptekę* (Pampėnai, Pasvalio r.); ypač iš mums rūpimuose kontekstuose: *Kad tą akmenį atverst, tai visa apylinkė aptekt [vandeniu]* (Gervėčiai, Gudija); *Kad trenkė perkūnas į prūdą, visas vilnim aptekau* (Šatės, Skuodo r.); taip pat ‘užlieti, apsemti’: *Vanduo apteko kiaugę šieno, t. y. aptvino* (A. Juškos žodynas); *Toks tvanas rados, jogei apskritą žemę [v]andenys apteko* (M. Valančius)[77]. Ir Simonas Daukantas rašė, jog *visas pasaulis, pagal jų* [romėnų] *nuomonę, keturiomis jūromis buvo aptekęs*[78]. Savo ruožtu *tekéti* turi reikšmę ‘aptekti kuo plūstančiu’, *ap-tekéti* – reikšmę ‘aptekti kuo’[79].

Toliau: *nu-tèkti* reiškia ne tik ‘pakakti, nepristigti’, bet ir ‘nuslūgti’: *Aukšta obelėlė aukštai šakas iškėlė, vyno šulinys žemyn nuteko* (J. Murkos pasakų rinkinys); *pér-tekti* reiškia ne tik ‘labai daug, gausiai ko turėti’, bet ir ‘perbėgti (skysčiui)’; *pra-tèkti* – ne tik ‘gausiai ko turėti, pertekti’, bet ir ‘pradėti tekėti, pamažu sunktis’: *Kubilas prateko ir suloja, varva* (A. Juškos žodynas); *Buvo buvo užušalę patiltėj, ale dabar jau prateko* (Subačius, Kupiškio r.); *Prateko teko srauja upelė pro brolio kluonelį* (Pandėlys, Rokiškio r.) ir t. t.; *už-tèkti* – ne tik ‘pakankamai ko turėti, pakankamai ko būti,

68 FŽ: 76.
69 PrkIŠ: 60; žr. BrnP I: 101–103, Nr. 38, ir kt.
70 Павлович 2004: 285.
71 Žr. VlAMŽ: 69, 239 ir daug kur kitur; iškalbingą V a. pr. Kr. piešinį pateikia, pavyzdžiui, Neumann 1954: pav. 24.
72 Platonas 1995: 109.
73 LKŽ IV: 243; IX: 858; X: 766.
74 LKŽ XV: 1152, 1157, 1158; žr. FrLEW: 1077; SmSEJL: 668 ir kt.
75 LKŽ IV: 242–243; IX: 858; XII: 135.
76 LKŽ IV: 132.
77 LKŽ XV: 1148–1150.
78 DkR I: 47.
79 LKŽ XV: 1106, 1110.

pakakti, ganėti', bet ir 'pasrūti, paplūsti': *Širdis krauju užtekusi* (Simnas, Alytaus r.); ir 'nuslūgus pakilti aukštyn': *...aukso obelėlė žemyn obuolėlius, vyno šulinėlis aukštyn užtekęs* (tas pats J. Murkos pasakų rinkinys)[80]. Dar paminėtinas pasakymas iš XVII a. pabaigos ar XVIII a. pradžios anoniminio smulkiosios tautosakos rinkinio: *Kad neteks bačka, nors antrą galą gręžk – tiek gausi*, kuriame *neteks bačka* reiškia 'išsibaigs alus statinėje'[81], taigi – *netekės*.

Atsižvelgtina ir *tèkti* reikšmė 'tekėti, ištekėti (už vyro)', kaip štai dainose: *Vargelyj gimiau, vargelyj augau, vargelyj būdama už vyro tekau* (Biržai); *Kai aš tekau, kai aš tekau ažu mielo savo, tai mano galvelė vargelių nekėlė* (Rimšė, Ignalinos r.); *Už ko teksi, pana Ona, bene už siuvėjaus?*[82]; *O šiam trečiam bernužėliui / Pati teksiu – nutekėsiu*[83]. Taip pat su priešdėliu *nu-tèkti* 'nutekėti (už vyro)'[84].

Nors lyg ir niekas iš kalbininkų nebandė veiksmažodžių *tekéti* ir *tèkti* kilme susieti, nei Ernstas Frenkelis, šis vis dėlto prie įvairių *tekéti* šaknies atvašų nurodė ir *tèkti* (ar tik ne per klaidą?)[85]. O lie. *tekė́ti*, la. *tecēt* pirminė lytis išties galėjusi būti **tekti*[86], kaip ir slavų **tekti* 'tekėti'[87]. Tiesa, bandymas griežtai etimologiškai susieti abu veiksmažodžius susidurtų su formaliomis kliūtimis: pirmojo šaknies ide. *-*kʷ*- skiriasi nuo antrojo ide. *-*k*-. Betgi lietuvių kalboje, kur šio formalaus skirtumo nebėra, abu veiksmažodžiai akivaizdžiai yra persimaišę ir iš dalies „susilieję". O semantiškai šis „susiliejimas" nėra atsitiktinis – jis atliepia aptartąjį „tekančių gėrybių" vaizdinį ir tuo jį lietuvių tradicijoje papildomai patvirtina.

IŠVADA

Pasitelkiant žodžių *turtas* ir *išteklis*, *priteklius* kalbines sąsajas (pirmojo – griežtai etimologines, antrųjų – asociatyvias), galima būtų tarti, jog *turtas* – tai *su-turėtas*, sulaikytas, suimtas, sustabdytas, vadinasi, *su-tvertas* gėrybių srautas (= paslėptas lobis), o *iš-teklis* – paleistas lietis, srūti, *tekėti*, kad *pri-tekėtų pri-tekliumi* (= paleistas apyvarton, kad neštų pelną).

Žodžiu, *turtas* – tai *su-tvertas*, iš *apy-takos* (apyvartos) išimtas, taigi velniui priklausantis lobis, o *priteklius* – tai iš velnio olos uoloje *iš-tvertas* lobis, išlaisvintas *tekėti*, taigi *paleistas laisvai lietis*. Galų gale tat irgi tik atskiras – materialus atžvilgis andai aptarto[88] visa apimančio *laimės* tiesioginio ryšio su *liejimusi*.

Kaip matyti, tie patys pamatiniai *su-tvėrimo* ir *iš-tvėrimo* vaizdiniai šiuo atveju nusako atitinkamą santykį su gėrybėmis, taigi sudaro savotiškus „mitologinė ekonomikos" metmenis: ji netiesiogiai, bet primygtinai pataria sustingusį, *sutvertą turtą* paversti *tekančiu ištekliu* ir *pritekliumi*.

NELIETUVIŠKA ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Bartas, Rolanas = Roland Barthes
Freizeris, Džeimsas Džordžas = James George Frazer
Frenkelis, Ernstas = Ernst Fraenkel
Gėtė, Johanas Volfgangas = Johann Wolfgang Goethe
Grimas, Jakobas = Jacob Grimm
Grimas, Vilhelmas = Wilhelm Grimm
Ivanovas, Viačeslavas = Вячеслав Иванович Иванов
Jelizarenkova, Tatjana = Татьяна Яковлевна Елизаренкова
Jungas, Karlas Gustavas = Carl Gustav Jung
Platonas = Πλάτων, lo. Plato
Sokratas = Σωκράτης, lo. Sōcratēs

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

AT = *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen Translated and Enlarged by Stith Thompson. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1961 (nurodoma tipo numeris).

ATU = *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson by Hans-Jörg Uther. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004. (Nurodoma tipo numeris.)

Balys 1998 = Jonas Balys. *Raštai*, I. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Bartas 1991 = Rolanas Bartas. *Teksto malonumas*. Vilnius: Vaga, 1991.

BDS = *Krišjāņa Barona Dainu skapis*: <http//www.dainuskapis.lv>.

BkEDG = *Etymological Dictionary of Greek*, by Robert Beekes with the assistance of Lucian van Beek, I–II. Leiden–Boston: Brill, 2010 (puslapių numeravimas ištisinis).

Boryś 2005 = Wiesław Boryś. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 2005.

BRMŠR = *Baltų religijos ir mitologijos reliktai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.): Šaltinių rinkinys*. Sudarė ir parengė Vytautas Ališauskas. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 2016.

BrnP I = *Antano Baranausko pasakos*, I: *Vėtros sūnus: surinktos šiaurės rytų Lietuvoje*. Parengė Kostas Aleksynas. Panevėžys: E. Vaičekausko knygyno leidykla, 1999.

80 LKŽ XV: 1154, 1157, 1158, 1161–1163.
81 LbSLT: 115.
82 LKŽ XV: 1145; pastarasis pvz. iš JšLD II: 38–39, Nr. 476.2.
83 JšSD I: 284, Nr. 307.16; plg. LTs I: 309, Nr. 311.
84 LKŽ XV: 1154.
85 FrLEW: 1075.
86 SkardžiusRR I: 525; KrLEV II: 382.
87 Derksen 2008: 489; ФсЭСРЯ IV: 37; ЧрИЭС II: 243.
88 Razauskas 2014.

BrnP III = *Antano Baranausko pasakos*, III: *Jonis medžioklis: surinktos Žemaitijoje*. Parengė Kostas Aleksynas. Panevėžys: E. Vaičekausko knygyno leidykla, 2009.

BsLPĮ I–IV = *Lietuviškos pasakos įvairios*, I–IV. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1993–1998.

BsOPS = *Ožkabalių pasakos ir sakmės*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

BsV = *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Buck 1949 = Carl Darling Buck. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago: The University of Chicago Press, 1949.

Derksen 2008 = Rick Derksen. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston: Brill, 2008.

DkR I = Simonas Daukantas. *Raštai*, I. Sudarė V. Merkys. Vilnius: Vaga, 1976.

Eliade 1977 = Mircea Eliade. *From Primitives to Zen: A Thematic Sourcebook of the History of Religions*. San Francisco–New York–etc.: Harper & Row, 1977.

Frazer 1995 = Sir James George Frazer. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. Abridged edition. London: Papermac, 1995 ($_1$1922).

FrGEW I–II = Hjalmar Frisk. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1960–1970.

FrLEW = Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag–Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965. (Puslapių numeravimas ištisinis.)

FŽ = *Frazeologijos žodynas*. Redagavo Jonas Paulauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.

Goethe 1999 = Johann Wolfgang Goethe. *Faustas*. Iš vokiečių kalbos vertė Antanas A. Jonynas. Vilnius: Tyto alba, 1999.

GrimaiVNP IV = Broliai Grimai. *Vaikų ir namų pasakos*, IV. Vertė Adomas Druktenis. Vilnius: Alma littera, 2000.

JšLD II = *Lietuviškos dainos*, II. Užrašė Antanas Juška. Paruošė A. Mockus. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1954 ($_1$Казань, 1882).

JšSD I = *Lietuviškos svotbinės dainos*, užrašytos Antano Juškos ir išleistos Jono Juškos, I. Paruošė Vytautas Maknys. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955 ($_1$Санктпетербург, 1883).

Jung 1933 = Carl Gustav Jung. *Modern Man in Search of a Soul*. New York: A Harvest Book, 1933.

Jung 1985 = Carl Gustav Jung. *The Practice of Psychoterapy: Essays on the Psychology of the Transference and other Subjects*. New York: Princeton University Press, 1985.

Klein 2003 = Ernest Klein. *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Amsterdam etc.: Elsevier, 2003.

KnsLM = *Lietuvių mįslės: Rinktinė*. Sudarė ir parengė Aelita Kensminienė. Vilnius: Lietuvių litratūros ir tautosakos institutas, 2018.

KorėM = *Korėjos mitai*. Iš korėjiečių kalbos vertė Dzinseok Seo. Vilnius: Mintis, 2007.

KrbKMG = *Kai milžinai gyveno: Padavimai apie miestus, ežerus, kalnus, akmenis*. Parengė Bronislava Kerbelytė. Vilnius: Vaga, 1983.

KrbŽA = *Žemės atmintis: Lietuvių liaudies padavimai*. Parengė Bronislava Kerbelytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999.

KrLEV II = Konstantīns Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, II. Rīga: Avots, 1992.

LaPDŽ = *Latvių pasakos: Deimanto žirgas*. Iš latvių kalbos vertė Vytautas Martišius. Vilnius: Vaga, 1979.

LbSLT = *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: Priežodžiai, patarlės, mįslės*. Paruošė Jurgis Lebedys. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956.

Lebedys 1976 = Jurgis Lebedys. *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*. Vilnius: Mokslas, 1976.

LKL II = *Lydos krašto lietuviai*, II. Redaktorių komisijos pirmininkas Norbertas Vėlius. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2002.

LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.

LoLKŽ = Kazimieras Kuzavinis. *Lotynų–lietuvių kalbų žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

LTs I = *Lietuvių tautosaka*, I: *Dainos*. Medžiagą paruošė V. Barauskienė, B. Kazlauskienė, B. Uginčius. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.

LTs III = *Lietuvių tautosaka*, III: *Pasakos*. Paruošė L. Sauka, A. Seselskytė. Vilnius: Mintis, 1965.

LtvŽ = *Lietuvininkų žodis*. Parengė Kazys Grigas, Zita Kelmickaitė, Bronislava Kerbelytė, Norbertas Vėlius, redaktorių komisijos pirmininkas Norbertas Vėlius. Kaunas: Litterae universitatis, 1995.

Monier-Williams 1899 = *A Sanskrit-English Dictionary, etymologically and philologically arranged, with special reference to cognate Indo-European languages by Sir. Monier Monier-Williams*. New edition, greatly enlarged and improved with the collaboration of professor E. Leumann, professor C. Cappeller, and other scholars. Delhi: Motilal Banarsidass, 1999 ($_1$Oxford University Press, 1899).

MrhEWA II = Manfred Mayrhofer. *Etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1996.

MrhKEWA III = Manfred Mayrhofer. *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, III. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1976.

MT X = *Mūsų tautosaka*, X. Red. prof. Krėvė-Mickevičius. Kaunas, 1935.

Neumann 1954 = Erich Neumann. *The Origins and History of Consciousness*. New York: Pantheon Books, 1954.

OEE = *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*. Edited by T. F. Hoad. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Onians 2000 = Richard Broxton Onians. *The Origins of European Thought about the Body, the Mind, the Soul, the World, Time, and Fate: New Interpretation of Greek, Roman and kindred evidence also of some basic Jewish and Christian beliefs*. UK: Cambridge University Press, 2000.

Pančatantra 1990 = *Pančatantra*. Iš sanskrito kalbos vertė Ričardas Mironas. Vilnius: Mintis, 1990.

PkIEW = Julius Pokorny. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I. Bern–München: Francke Verlag, 1959.

Platonas 1995 = Platonas. *Timajas. Kritijas*. Iš graikų kalbos vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė Naglis Kardelis. Vilnius: Aidai, 1995.

Platonas 1996 = Platonas. *Kratilas*. Graikišką tekstą parengė, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė Mantas Adomėnas. Vilnius: Aidai, 1996.

PrkIŠ = *Iškasiu šulnelį: Anelės Prakapienės pateikta tautosaka*. Sudarė Jaunius Vylius. Marijampolė: Jaunius Vylius, 2004.

Razauskas 2014 = Dainius Razauskas. Lietuviškoji laimės samprata. *Liaudies kultūra*, 2014, Nr. 3.

Razauskas 2023a = Dainius Razauskas. Akmeninė širdis. *Būdas*, 2023, Nr. 5.

Razauskas 2023b = Dainius Razauskas. Iš (po) uolos pasilieja versmė. *Būdas*, 2023, Nr. 6.

Razauskas 2023c = Dainius Razauskas. Perkūno žirgas ir Pegasas: Lyginamasis (komparatyvinis) tyrimas. *Sovijus: Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2023, t. 11, Nr. 2.
Razauskas 2023d = Dainius Razauskas. Stovintis vanduo – velnio. *Senovės baltų kultūra*, XI: *Iš praeities šaknų*. Sudarytoja Elvyra Usačiovaitė. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2023.
Razauskas 2024a = Dainius Razauskas. Perkūnui trenkus iš (po) uolos pasilieja. *Būdas*, 2024, Nr. 1.
Razauskas 2024b = Dainius Razauskas. Lazda sudavus iš uolos pasilieja versmė. *Būdas*, 2024, Nr. 2.
Razauskas 2025 = Dainius Razauskas. Dangiškos velnių užtvankos. *Būdas*, 2025, Nr. 1.
Sabaliauskas 1990 = Algirdas Sabaliauskas. *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius: Mokslas, 1990.
Sinha 1993 = Indra Sinha. *Tantra: The Search for Ecstasy*. London: Hamlyn, 1993.
SkardžiusRR I = Pranas Skardžius. *Rinktiniai raštai*, I: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996.
SmSEJL = Wojciech Smoczyński. *Słownik etymologyczny języka litevskiego*. Wilno: Universytet Wileński, 2007.
SVīt = *Sidraba Vītols: Tautas dziesmu krājums*. Sastādījuši Dr. phil. J. A. Jansons un N. Kalniņš. Rīga: K. Rasiņa apgāds, 1943.
Šlekonytė 1998 = Jūratė Šlekonytė. Akmens funkcijos tautosakoje. *Darbai ir dienos*, t. 6 (15). Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla 1998.
ŠmLPT XIII = *Latviešu pasakas un teikas*, XIII. Pēc Anša Lercha-Puškaiša un citiem avotiem sakopojis un rediģējis prof. P. Šmits. Rīgā: Valtera un Rapas akciju sabiedrības izdevums, 1936.
Tysliava 1967 = Juozas Tysliava. *Nemuno rankose: Poezijos rinktinė*. Vilnius: Vaga, 1967.
TŽ IV = *Tauta ir žodis*, IV. Red. prof. V. Krėvė-Mickevičius. Kaunas, 1926.
Vaitkevičienė 2001 = Daiva Vaitkevičienė. *Ugnies metaforos: Lietuvių ir latvių mitologijos studija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.
WHLEW II = *Lateinisches etymologisches Wörterbuch von A. Walde*, II. 3., neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1954.
Višinskis 1964 = Povilas Višinskis. *Raštai*. Vilnius: Vaga, 1964.
VlAMŽ = Aleksandra Veličkienė. *Antikos mitologijos žinynas*. Kaunas: Šviesa, 1996.
VMVČ = *Vilką minim, vilkas čia: Lietuvių situaciniai posakiai*. Sudarytojos: Rasa Kašėtienė, Lilija Kudirkienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.

Вербот 2000 = Жанна Жановна Вербот. Дунай в русской народноэтимологической реинтерпретации. *Folia slavistica: Pале Михайловне Цейтлин*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2000.
ДальПРН = *Пословицы русского народа: Сборник В. И. Даля*. Москва: Русский язык Медиа, 2004 ($_1$1862).
НПБП I = *Полацкі этнаграфічны зборнік*, вып. 2: *Народная проза беларусаў Падзвіння*, I. Укладальнік У. А. Лобач. Наваполацк: Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, 2011.
Павлович 2004 = Наталия В. Павлович. *Язык образов: Парадигмы образов в русском поэтическом языке*. Москва: Азбуковник, 2004.
Пизани 1956 = Витторе Пизани. *Этимология: история–проблемы–метод*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1956.
Ригведа 1989 = *Ригведа*, I: *Мандалы I–IV*. Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва: Наука, 1989.
Сержпутоўскі 1998 = Аляксандр Казіміравіч Сержпутоўскі. *Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў*. Мінск: Універсітэцкае, 1998 ($_1$1930).
Сержпутоўскі 2000 = Аляксандр Казіміравіч Сержпутоўскі. *Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета*. Мінск: Універсітэцкае, 2000 ($_1$1926).
СПМ = *Священные письмена майя: Пополь-Вух; Рабиналь-ачи*. Составитель Илья Стогов. Санкт-Петербург: Амфора, 2000.
ФсЭСРЯ I–IV = Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*, I–IV. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Санкт-Петербург: Азбука, 1996.
ЧрИЭС II = Павел Яковлевич Черных. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, II. Москва: Русский язык, 1999.
Шейн 1874 = *Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями: Сборник П. В. Шейна*. Санкт-Петербург, 1874.

LITH. *TURTAS* (WEALTH) AND *PRITEKLIUS* (INFLOW, ABUNDANCE)

Dainius RAZAUSKAS

A series of articles has already been published by the author on the opposition between coagulation and solution in mythology, a particular aspect of which consists of the stagnation (standing, stagnant, "dead" water) and flow (flowing, streaming, "living" water). This wide theme also pertains to mythical images of the spring, fount, stream obstructed or banked up by a stone or rock (the stone itself being an image of final coagulation, stagnation, stiffness) and, in its turn, of the overthrown, demolished, or split-apart rock and the stream launched out from (below of) it. In mythology, the obstruction is usually done and impersonated by the Devil, while the demolition by its worst enemy, the Thunder-God. However, in actual texts, these mythical personas are often represented by various agents, as animals, anthropomorphic, or human beings. In a recent pair of articles, the serpent-dragon damming up water and a treasure-guarding dragon were under consideration.

This way, a structural correspondence between dammed up stream and hidden treasure emerges, which also applies to the launched-out stream and treasure obtained and put into circulation. It should be noted that Lith. *turtas* "wealth" derives from *turėti* "have" and finally from *(su)tverti* "take, get hold, hold (fast)", "hold down, obstruct, fence in", "coagulate, solidify"; while *pri-teklius* "inflow, abundance", in its turn, has one root with *tekti* "fall into hands" which is strongly intertwined with *tekėti* "flow, stream" (cf. *ap-tekti* "flood in, overflow", *pra-tekti* "seep, leak" etc.). The same "flowing" semantics belong to Eng. "inflow" (overtly) and "abundance, abound" which derive from Latin *abundans* "abounding", *ab-undāre* "flood, overflow, inundate", finally from *unda* "wave, water, tide".

Therefore, mythology implicitly recommends converting the stagnant wealth into flowing income. Thus, outlines of a peculiar "mythological economics" surface in conclusion.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-103008, Vilnius
E. paštas: dainius.razauskas@lnkc.lt

Gervėčių kraštas, Milcėjų k. 2011 m. rugpjūtis. Arūno Baltėno nuotrauka

PERKŪNO GIRNOS, ARBA MALIMO MITOLOGIJA

Virginijus SAVUKYNAS

Straipsnyje siekiama išryškinti mitinį Perkūno malėjo vaizdinį ir apžvelgti jo apraiškas. Lietuvių tautosakoje sakoma, esą griaudžiant ir žaibuojant Perkūnas danguje maląs girnomis. Sąsają tarp šių veiksmų nurodo ir bendrašakniai žodžiai grūsti *ir* griausti*, taip pat* krušti *(reikšme* ‘*malti*’*) ir* kruša*. Perkūno malėjo vaizdinį sutvirtina ir lyginamieji duomenys – bendrašakniai žodžiai: prūsų* mealde *‘žaibas’, latvių* milna *‘Perkūno kūjis’, šiaurės germanų griausmavaldžio Toro kūjo pavadinimas* Mjolnir*. Jie visi kartu su lie. veiksmažodžiu* malti *kildinami iš indoeuropietiškos šaknies *melh- ‘smulkinti’, ‘grūsti’, ‘malti’.*

Lietuvių tautosakos duomenys atskleidžia ir Perkūno santykį su vėžiu. Pasakoje vėžys buvo atsakingas už miltų malimą, tačiau nepasižymėjo sąžiningumu – vogė ir už tai buvo nubaustas. Straipsnyje keliama mintis, kad vėžys miltus pavogė būtent iš Perkūno, ir kaip tik todėl vėžio ir Pekūno santykiai priešiški.

Reikšminiai žodžiai: Perkūnas, girnos; trinamosios, sukamosios girnos; Mjolnis, senovės germanų mitologija; lyginamoji mitologija; „Kosminis malūnas“; vėžys.

1. KĄ ATSKLEIDŽIA ŽODŽIŲ ETIMOLOGIJA?

Tyrinėjimą pradėsime nuo kalbininkams žinomų dalykų – etimologijos[1]. Žodį *malti* jie sutartinai kildina iš indoeuropiečių prokalbės (ide.) šaknies**melh*-, rekonstruotos įvairių ide. kalbų atitikmenų pagrindu: hetitų *mall(a)*-, armėnų *malel*, lotynų *molere*, gotų *malan*, *malwja*n, lietuvių *malti* ir kt. bendra reikšme ‘malti’[2]. Pasak kalbininkų, pradžioje šis žodis reiškė ‘traiškyti’, ‘grūsti’, ‘smulkinti’[3]. Juk malimas – tai visų pirma grūdų grūdimas, traiškymas, smulkinimas. Galutinis malimo rezultatas – *miltai*[4], ir šis daiktavardis yra išriedėjęs iš veiksmažodžio *malti*. Tos pačios šaknies ir sorų, priešistoriniais laikais labai svarbaus augalo, taip pat manų kruopų pavadinimas dgs. *malnos*[5].

Visi minėtieji žodžiai yra susiję su žemdirbyste ir malimu. Tačiau iš tos pačios šaknies išriedėjo ir prūsų kalbos žodis *mealde*, reiškęs ‘žaibą’. Vytautas Mažiulis, aiškindamas šio žodžio etimologiją, jungia reikšmes ‘trinti, malti’ ir ‘žaibuoti, griausti’[6]. O jei prūsų *mealde* yra giminiškas lietuvių veiksmažodžiui *malti*, vadinasi, žaibavimas, žaibas yra giminiškas su malimu!

Galime įžvelgti analogiją: kaip malant girnomis kyla ūžesys ir kartais spraigo žiežirbos, taip perkūnija girdisi griaudimu ir rodosi žaibais. Maža to, latvių tos pačios šaknies daiktavardis *milna* reiškia ‘Perkūno kūjį’![7]. Skandinavų griausmavaldžio Toro kūjis, nukaltas nykštukų Sindrio ir Broko, tapo pavadintas irgi tos pačios šaknies vardu Mjolnis (sen isl. *Mjolnir*)[8]. Jį sviedus ima žaibuoti ir griausti, o po to jis vėl sugrįžta pas Torą. Šiuo kūju Toras ir laimina bei šventina[9]. Tiesa, kartais Toro kūjo pavadinimas mėginamas sieti ne su malimu, o su šviesa[10]. Tačiau mitologiškai šios dvi etimologijos viena kitai neprieštarauja, nes malimas – trynimas akmens į akmenį – gimdo kibirkštis, šviesą. Tos pat kilmės ir slaviškasis žaibo pavadinimas **mlъnьji* (ru. *молния* ir kt.)[11].

Tad iš kalbotyros duomenų išryškėja aiški Griausmavaldžio griaudėjimo, perkūnijos sąsaja su malimu.

Dar pridurkime senovės hetitų duomenis: II tūkstantmečio pr. Kr. ikonografijoje audros dievas Tarhunas dešinėje rankoje laiko kūjį, kurio pavadinimas *Malleus*[12] irgi siejamas su ta pačia ide. šaknimi **melh*-[13]. Tad hetitų griausmavaldis Tarhunas turėjo tokį patį (esmiškai tą patį!) ginklą

1 Nuoširdžiai dėkoju prof. Bonifacui Stundžiai ir doc. Migeliui Karlui Vilanuevai Svensonui (Miguel Karlos Villanueva Svensson) už pastabas ir komentarus lingvistikos klausimais. Jie esmingai pagerino šio straipsnio kokybę. Be jokios abejonės, už visas likusias klaidas ir netikslumus atsakomybę prisiima autorius.

2 Pokorny 1959: 716–719; Smoczynski 2016: 704.

3 Plačiau žr. Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazę https://etimologija.baltnexus.lt/.

4 Buck 1949: 362.

5 LKŽe; Smoczynski 2016: 703.

6 http://www.prusistika.flf.vu.lt/, *mealde*.

7 Ten pat; taip pat Mühlenbach, Endzelin 1923–1932 II: 627.

8 Simek 2007: 219–220.

9 Lecouteaux 2006: 144.

10 West 2007: 253–254.

11 http://www.prusistika.flf.vu.lt/, *mealde*.

12 Watkins 1995: 430.

13 Nicolle 2018: 106.

kaip šiaurės germanų Toras, latvių Perkuonas ir slavų griausmavaldis, veikiausiai Perunas.

Taigi malimo sąsaja su griaustiniu ir žaibais neabejotinai siekia indoeuropiečių bendrybės laikus. Tik klausimas, ar šiuos kalbinius duomenis patvirtina ir atitinkami mitologiniai vaizdiniai?

2. PIRMASIS PERKŪNAS

Lietuvių tautosakos ir mitologijos duomenis apie Perkūną yra apibendrinusi Nijolė Laurinkienė monografijoje *Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose* (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996). Jos žodžiais, pavasarį pirmoji perkūnija „atverdavo naują metų ciklo periodą žmonių gyvenime ir ypač ūkinėje veikloje“[14]. Balys Buračas tikėjimus apie pirmąją perkūniją apibendrina taip:

> Aukštaitijoje ir Žemaitijoje yra tikima, jog pavasarį, pirmą kartą perkūnui sugriaudus, Dievas sujudina visą žemę, todėl atgyja gamta, pradeda augti žolė, javai, medžiai ir visa gyvybė. Tuojau po pirmosios perkūnijos į ganyklą išvaromi gyvuliai, pradedama javai sėti, sodinamos daržovės ir kiti augalai. Mergaitės, norėdamos, kad jų rūtos vešliai augtų ir gražiai žaliuotų, jas sėja tuojau po pirmosios perkūnijos.[15]

Pirmoji perkūnija – tai žemės atrakinimas, atidarymas daigams, želmenims, tarp kitų – ir javams, kurių subrandinti grūdai rudenį bus iškulti ir sumalti. Todėl pirmojo griaustinio vėlavimas, pasak Buračo, – blogas ženklas: „Jeigu pavasarį visai negriaudžia perkūnas, būsią blogi metai, o gal ir badas. Griausmingi metai laikomi derlingais metais.“[16]

Pirmojo griaustino metu Perkūnas įveikia (tiesiog „sumala į miltus“) žemę surakinusį sąstingį. Vėlgi pasak Buračo:

> Beveik visame mūsų krašte gyvuoja senovės įsitikinimas, jog negalima maudytis nei upėse, nei ežeruose, kol neužgriaudžia vandenų perkūnas. Manoma, jog išsimaudęs tuojau po pirmosios perkūnijos, būsi sveikas ir stiprus. Perkūno neužgriausto vandens esą nereikia gerti, nes galima susirgti. Rytų Aukštaitijoje tikima, jog perkūno neužgriausta žeme negalima basomis kojomis vaikščioti, negalima gulėti ant žemės ir sėdėti ant akmenų. Ant neužgriaustos žemės negalima ugnies kūrenti, nes perkūnas namus uždegs[17].

Po perkūnijos jau galima pradėti įprastus pavasario ir vasaros darbus.

3. PERKŪNAS – DANGIŠKASIS MALĖJAS

N. Laurinkienė yra trumpai aptarusi Perkūno malėjo vaizdinį, bet jo nesureikšmino[18]. Tad dabar prie jo stabtelėsime ilgėliau.

Lietuvių tautosakoje perkūnija (žaibavimas ir griaudėjimas) dažniausiai aiškinama kaip griausmavaldžio dievo kova su amžinuoju priešininku velniu arba kaip jo ratų dardėjimas akmenimis grįstu keliu. Bet esama ir kitokių įvaizdžių, pavyzdžiui:

> *Kai griaudžia, tai danguj girnomis mala miltus*;
> *Kai griaudžia, tai sako, kad Dievas pupas ar žirnius mala*;[19]
> *Griaudžiant vaikams sako, kad Dievas pyragus mala*[20].

Tad griaudėjimą šiuo atveju sukelia malimas girnomis, o tikrasis malėjas – nesunku nuspėti! – yra pats Perkūnas:

> *Žmonės įsivaizduoja Perkūną kaip malantį žmogų*;
> *Kai griaudžia, Perkūnas mala su girnomis*[21].

Čia galime prisiminti ir vaikišką dainelę:

> *Dudulis grūda,*
> *Dudulis mala,*
> *Dudulio patelė*
> *Miltus sijoja.*

Jos pateikėjos paaiškinimu, Dundulis esąs Perkūnas[22].

B. Buračas neleidžia suabejoti: „Šimkaičių apylinkės vieniems žemaičiams Perkūnas atrodo kaip milžinas padangių malūnininkas, maląs didžiausiomis akmeninėmis girnomis, kurios su dideliu trenksmu griaudžia ir žemėn svaido ugnies kibirkštis – žaibus.“[23] Ne vieną panašaus pobūdžio tikėjimą yra paskelbęs ir Jonas Balys. Pavyzdžiui: *Šv. Petras mala rugius, girnos besitrindamos padaro žaibus, o per nelaimę iškritusi girna krintanti žemėn*[24]. Šv. Petras čia užima Perkūno vietą.

Komplikuotesnis kiek kitoks vaizdinys: *Perkūno balsas kyla tada, kai malūnininkas meta*

14 Laurinkienė 1996: 117.
15 Buračas 1996: 26.
16 Buračas 1996: 25.
17 Buračas 1996: 26.
18 Laurinkienė 1996: 50.
19 Balys 1998: 56.
20 LTR 757/148.
21 Balys 1998: 53.
22 LLD I: 340–341.
23 Buračas 1996: 31.
24 Balys 1998: 58.

I–IV a. trinamosios girnos ir viršutinis akmuo. Saugoma Kernavės archeologinės vietovės muziejuje

akmenį, tas akmuo susimuša į debesį, tai iš to kyla žaibai[25]. Šiuo atveju debesys – akmeniniai. Vis dėlto ir čia minimas dangiškas malūnininkas, o žaibas ir griaustinis siejami su malimu.

Iš lietuvių tautosakos žinome, kad danguje pilna akmenų. Visų pirma, akmeniniai nuo seno yra Perkūno kirvukai: *Žmonės Perkūną įsivaizduoja pagyvenusio amžiaus vyru. Jis važinėja dviračiu, ketvertu arklių pakinkytu. Yra apsiginklavęs ugninėmis vilyčiomis ir akmeniniais kirvukais*.[26] Kartais akmeniniai ir jo vežimo ratai: *Perkūnas važiuojąs per dangų su akmeniniais ratais, tad kyląs griausmas*[27]. Arba ratai prikrauti akmenų: *Dar pasakoja, kad Dievas po dangų važinėjąs ratus akmenų prisikrovęs ir sukeliąs bildesį. O kad dangus nėra lygus, tai nevienodai ir bilda*.[28] Ir važiuoti Perkūnui tenka per akmenis: *Perkūnui jo priešininkas pridedąs akmenų ant kelio, kur jam reikią važiuoti, ir kai Perkūnas per juos važiuojąs, kyla griaustinis*[29].

Perkūną danguje supantys akmenys mena dar akmens amžiaus ir indoeuropiečių bendrystės laikais, t. y. maždaug prieš 6000 metų, susidariusį akmeninio dangaus vaizdinį. Lyginamosios kalbotyros specialistai, remdamiesi indų-iranėnų, graikų, slavų, germanų kalbiniais ir baltų duomenimis, rekonstravo poliseminį indoeuropiečių prokalbės žodį **h₂ekmōn*, kuris reiškęs ir akmenį, kūjį (Perkūno ginklą), ir patį dangų[30]. Šio vaizdinio artumą Perkūno akmenims yra pastebėję Viačeslavas Ivanovas su Vladimiru Toporovu[31], neseniai apie akmeninį dangų mitologijoje plačiau yra rašęs Dainius Razauskas[32], tad prie šios labai įdomios temos nebesustosime.

Šį kartą mums rūpi akmeninio dangaus vaizdinio sąsaja su girnomis, kurios irgi akmeninės, o kartais net pavadinamos tiesiog akmeniu: *Nuvalyk švariai ãkmenį* (Bd); *Kad malūne ant akmeñs kvietužėliai geltonuos, tada mudu su berneliu viešketėliu važiuosiv* (JV822); *Dar neišbuvau trijų dienelių, pristatė mane prie akmenẽ lių, prie ąžuolinio milinėlio* (Mrc)[33].

Jei dangus akmeninis, tai galima jį įsivaizduoti ir kaip girnapusę, kurią pradėjus sukti, kyla audra, o žemės gyventojai girdi griausmą ir mato žaibus.

25 Balys 1998: 55.
26 Balys 1998: 48.
27 Balys 1998: 53.
28 Balys 1998: 55.
29 Balys 1998: 54.
30 Maher 1978: 457, West 2007: 342–343 ir kt.
31 Иванов, Топоров 1974: 22.
32 Razauskas 2024: 47–57.
33 LKŽe.

Tiesa, sukamosios girnos nėra labai senas išradimas, jos atsirado tik geležies amžiuje, anksčiau naudotos trinamosios girnos, kurias irgi sudarė du akmenys: grūdai būdavo trinami didesnio akmens įduboje (grūstuvėje) rankoje laikomu mažesniu akmeniu (grūstuvu).

D. Razauskas plačiai aptarė uolinių, akmeninių debesų vaizdinį. Sunku nepastebėti analogijos: kaip žmogus su akmeniu rankoje kitame akmenyje grūda grūdus, taip debesys – irgi akmenys, – grūsdamiesi į akmeninį dangaus skliautą, sukelia perkūniją ir žaibus[34]. Tad akmeninio dangaus kaip dangiškosios girnapusės vaizdinys gali būti ankstesnis už sukamąsias girnas ir sietinas su trinamųjų girnų apversta grūstuve.

4. DAR ŠIEK TIEK KALBOS DUOMENŲ

Perkūno ryšys su malimu matyti ir iš kitų lietuvių kalbos žodžių. Antai *grūdas* yra veiksmažodžio *grūsti* šaknies[35], kitaip tariant, grūdai yra tai, kas grūdama, o *grūsti* siejasi su *griausti*[36], t. y. su griaustiniu, su perkūnija. Griaustinis – tai visų pirma garsas, tačiau išlikusi ir „ugninė“ veiksmažodžio *griausti* reikšmė – ‘gruzdėti, degti be liepsnos’: *Griauste apgriaudusi mėsa, t. y. apkepusi, apdžiūvusi, apskrabusi* (J); *Zuikio meisa, kad pagriausta kepama, yr skanesnė* (Trk); *Pasidėjai nagines pri ugnies – tujau sugriaus*! (Vkš).

Karlas Bakas (Carl Darling Buck) pabrėžė daiktavardžio *griausmas* naikinamąją reikšmę[37], o Rikas Derksenas (Rick Derksen) pažymėjo veiksmažodžio g*riaust*i sąsają su *griūti* ir priskyrė rekonstruotai ide. šakniai **ghreuhr-*[38]. Tad vėl matome analogiją: kaip grūdas yra sunaikinamas (sumalamas), taip griaustinis, perkūnija gali būti griaunanti, naikinanti jėga.

Verta prisiminti ir veiksmažodį *krušti* kartu su daiktavardžiu *kruša*, kurie irgi susiję tiek su grūdimu, smulkinimu, tiek su atitinkamu atmosferiniu reiškiniu. Veiksmažodis *krùšti* turi reikšmes:

1. ‘grūsti piestoje grūdus, kad nukristų luobos’: *Krušia miežius, bus kruopų* (Ldk); *Kruškite krušinį, grucę, grūdus malti putrai* (J); *Nekruštų miežių prastos kruopos* (Užp); *Kviečiai reikia krušti, tai gerai suvirs ir bus minkšti* (Žl); *Jų blynai visai neskanūs, turbūt nekruštų miežių* (Ob); *Ragaišio turbūt jau užsinorėjot, kad miežius krušat* (Srv).
2. ‘grūsti, trinti, smulkinti’: *Kruša košę* (Pln); *Lig nepradėjus krušti arba smulkinti, reik obuolius švariai nuplauti* (Jn).
3. ‘grumdyti’ (plaunamas daržoves): *Ona su grūstuvu kruša burokus* (Šl); *Pirm virimo krušk (grumdyk žemes su menturiu) bulves kubiliuke* (J).
4. ‘daužyti, plūkti’: *Sunkūs kareivių batai plūko kelius, krušo plentus* (rš); *Ledai kruša (suklo[ja]) rugius* (J).

O daiktavardis *krušà* ‘ledų krituliai, ledų lietus’ – tai tarsi iš dangaus krentantys Perkūno *grūdai*, kurie nepageidaujami, nes išmuša, *sukruša* javų pasėlius, neleisdami jiems užaugti ir subrandinti savo *grūdų*.

Dar verta prisiminti veiksmažodį *skardýti*, ar *skárdyti*, kurio viena iš reikšmių yra ‘smulkinti’: *Aš skardaũ kąsnį duonos burno[je] su dantimis, o pasku kramtau, ant galo rynu* (J); *Vilius, norėdamas iki pavasario išmaitinti, skardė ilginius ar stogų šiaudus ir, su javais sujaugęs, maitino savo gyvolius* (S. Dauk.). Dar šis veiksmažodis reiškia ‘aižyti, laužyti’ su vieninteliu pavyzdžiu, kuriame šitaip veikia Perkūnas: *Perkūnas medžius skardo* (NdŽ). O štai *apskardýti* turi reikšmę ‘iš paviršiaus aptrinti, apgrūsti (malant)’ (*Malūne vandens nėko nėra, grūdų nesumalo, tik apskardė, tik sėklą pagadino* Plt), *nuskardýti* – ‘pusiauskarda sumalti, nuplėšti lukštą’ (*Numinės girnos nuskardo avižas kruopams puikiau už malūno girnas* Šts), *praskardýti* – ‘rupiai prasimalti (girnomis)’.

Šie leksiniai duomenys irgi tad patvirtina Perkūno ryšį su malimu.

5. PERKŪNAS IR GIRNOS

Dabar nuo „dangiškųjų girnų“ žvilgsnį nukreipkime į žemiškąsias, kurios irgi yra susijusios su Perkūnu. Tai jau yra pastebėjęs Norbertas Vėlius, tad trumpai referuosime jo knygoje „Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis“ paskelbtas įžvalgas. Pirmiausia jis atkreipia dėmesį į prietarą, draudžiantį per Kūčias malti girnomis, nes tuomet Perkūnas *spiria*[39]. Iš dalies tai patvirtina ir tokie tikėjimai: *Kas Kūčiose mala naminėmis girnomis, to stogus vėjas draskys*[40]; *Kūčiose ir Didįjį penktadienį nemala rankinėm girnom, kad ir malūnan Kūčiom nevažiavo, sako, stogus vėjas drasko*[41].

34 Razauskas 2024: 48.
35 Derksen 2015: 190.
36 Dersksen 2015: 187.
37 Buck 1949: 58.
38 Descert 2015: 187.
39 Vėlius 1987: 132.
40 Balys 1993: 18
41 AK 2019: 118.

Sukamosios girnos Gervėčių krašte. 2010 m. Arūno Baltėno nuotrauka

Draudimas malti galioja iki pat Trijų Karalių, po to – per Užgavėnes: *Kas tarpušvenčiu mala, to avys vasarą kaituliu suksis*[42]; *Užugavose negalima malti, verpti, grūsti, siūlai sukti, virves vyti. Jeigu mali ar siūlus suki, tai avelės durniuoja (kvaituliu sukasi). Virvių nesuka, kad nebūtų verpetais susukti linai ar kanapės. Rūbų nevelėja, kad marškiniuose utėlių nebūtų,— kas velėja, tų brudas apipuola. Negrūda dėl didelių vėjų ir audrų — negali žmonės nei pjauti, nei rauti*[43].

Lygiai toks pats draudimas lydi Didįjį penktadienį: *Šią dieną nevelėja kultuve, kad ledai neišmušt javų, nemala rankinėm girnom, kad griausmas nekenkt*[44]; *Didįjį penktadienį ir Didįjį šeštadienį negalima nei malti, nei velėti, nes vasarą bus dideli griausmai*[45]. Apskritai: *Seniau griaudžiant negalima buvo sukti girnų, kad Perkūnas netrenktų*[46]; *Jeigu skeveldrą to medžio, į kurį trenkė Perkūnas, įmesti vandeninio malūno ratan, malūnas tuoj sustos*[47].

Kaip matome, draudimas malti girnomis siejamas su ypatingomis šventinėmis tamsiojo ir šaltojo periodo dienomis, kai netranko žaibai ir negriaudžia griaustinis. Tam tikrų darbų negalima dirbti ir kiekvieną ketvirtadienį, nes tądien Perkūnas ilsisi. B. Buračio žodžiais: „Ketvirtadienis, senų žmonių įsitikinimu, laikomas Perkūno diena. Tądien, sako, jis dažniausiai ilsisi, todėl retai kada griaudžia ar žaibuoja“; „Ketvirtadienį esą negalima judinti žemės — nei arti, nei sėti, nei šiaip kasinėti; ypač nevalia tą dieną minėtų darbų pradėti, nes perkūnas ir kruša javus išmuš“[48]. Gal ir kalendorinės šventės, lydimos draudimo malti girnomis, yra buvusios Perkūno „poilsio dienos“?

Perkūno ryšį su girnomis atskleidžia ir lietuvių pasakos, kuriose velniai, be kitų dalykų, išsigąsta girnų ūžimo. N. Vėlius yra atkreipęs dėmesį į pasaką „Plėšikus išbaido su girnomis“ (AT 1653C). Joje herojus plėšikus išgąsdina šiems nusikeikus Perkūno vardu: pradeda sukti girnas, ir plėšikai pabėga, pamanę, kad griaudžia perkūnas. Kitoje pasakoje herojus girnas laiko neįprastoje vietoje – ant pirkios, medyje, o jas pradėjęs sukti, išvaiko ne tik plėšikus, bet ir velnius (lietuvių tautosakoje puikiai žinoma Perkūno ir velnio nesantaika). Pasak N. Vėliaus, girnos išbaido velnius (vėlesniuose variantuose – plėšikus) kaip tik todėl, kad yra Perkūno atributas[49].

Šiame kontekste galima būtų interpretuoti ir tokį XVIII a. pranciškonų užfiksuotą tikėjimą: „Kai sapnuojasi kas nors baisaus, paimti girnų

42 Balys 1993: 40.
43 Balys 1993: 102.
44 Balys 1993 124.
45 Balys 1993: 124.
46 Balys 1998: 41.
47 Balys 1998: 74.
48 Buračas 1996: 26.
49 Vėlius 1987: 131–133.

akmenį ir padėti į lovą, o paskui prabudus mesti, idant nieko blogo nesisapnuotų – tai yra, mesti į tuos vaidulius.“[50] Lietuvių tautosakoje vaiduliai ir vaiduokliai dažnai būna velnio pasireiškimai, tad jų atbaidymas Perkūno atributu – girnomis – visiškai suprantamas.

Perkūno ryšį su girnomis, nors ir netiesiogiai, gali liudyti ir lietuvių mįslės[51]. Jose girnos labai dažnai užkoduojamos jaučio vaizdiniu: *Eina jaučias baubdamas, baltas pusnis pustydamas*[52]; *Lekia bubis (jautis) per lauką maurodamas, baltas pusnis pustydamas*[53]; *Eina jautis maurodamas, baltus pusnis pustydamas*[54]. Visų šių mįslių įminimas – *girnos ir miltai*. O štai mįslė apie perkūną, griaustinį: *Eina jautis rėkdamas, dangų ragu rėždamas*[55]. Šįkart Perkūną ir girnas sieja jaučio vaizdinys. Tiesa, mįslėse apie girnas be jaučio pasirodo ir meška: *Eina meška maurodama, baltus pusnis pustydama = girnos ir miltai*[56]. Arba: *Stuku buku už olos, vilkai staugia akmenuos, eina meška maurodama, šalin pusnis pustydama = girnos*[57]. Pasirodo ir teliukas: *Du teliukai viena uodega = girnos*[58].

Ryšį tarp Perkūno ir miltų liudija lietuvių užkalbėjimas, kuriame „sausosios“ rožės gydymui, be kitų priemonių, pasitelkiami miltai, girnašluostė ir akmeninis Perkūno kirvelis (*Perkūno strielos*):

> *Esti rožė sausoja ir rožė kiauroja. Sausoja tai tik peršti, niežti, ir toji kūno dalis net mėlynai raudona. Kiauroja apsireiškia ne tik raudonumu, bet ir baltais puškuliais, iš kurių sunkias vandeninis skystimas. Vaistas: sausoją rožę gydžiama tik sausai, klojama mėlyną poperį su rugieniais miltais, klojama miltuotą girnašluostę, dedama ataviršėią duonos plutą, klojama raudonosios rožės lapeliais, trinama kaukaspenių uolele (*„Perkūno strielos“ akmeninį kirvelį žmonės vadina „Perkūno striela“, trina juo rožę ir visokius tinimus*), Trijų Karalių auksu (*auksu, švęstu dienoje Trijų Karalių*).*[59]

Tai, nors ir netiesiogiai, dar kartą patvirtina Perkūno ryšį su girnomis ir malimu.

6. VIRKŠČIOS-KIBIRKČIOS NUOTYKIAI

Šia proga tinka prisiminti ir mįslingą formulinę pasaką apie virkščią-kibirkščią, kuri bėga į peklą gelbėti *dūšių* ir pakeliui pasirenka pagalbininkus, ne mažiau keistus nei ji pati: lepšę (toks grybas), žiurkę, ežį, girnų pusę ir giros kubilą. Kai visi atkanka į pragarą:

> *Virkščia kibirkščia į ugnieką įlinda, lepšė po slenksčiu atsistoja, žiurkė po lova palinda, girnų pusė ties durem į palubį įsikėlė, giros kubilas į kertę įlinda, ežys į giros kubilą, ir ast teip. Įėja didelis, senas, žilas velnis ir atsigula į lovą. Gul lovoj, gul, o visi tyl. Žiurkė kentėjus kentėjus nebeiškentė po lova – griukst, griukst, griukst... Velns išgirda, atsikėla: „Turbūt nauja dūšią atėja.“ Priėja prie židinia, puč ugnį, puč. Virkščia kibirkščia prikiša ugnį prie barzdos, ir užsidegė barzda. Velnis kad lėkė prie giros kubilo gesytis, ežys kad dūrė į barzdą, velnis išsiganda ir su degančia barzda kad lėkė laukan, ant lepšės paslyda, parvirta, girnų pusė kaip duos į galvą velniui ir užmuša! Teip vieną velnį užmuša, kitą, trečią – teip daug velnių išmuša ir daug dūšių išgelbėja*[60].

Nors velnias nugalabijamas kolektyvinėmis pastangomis, vis dėlto jį pribaigia *girnų pusė*. O kadangi žaibuojant ir griaudžiant tatai Perkūnas girnomis mala, aišku, kodėl girnos tokios pavojingos velniams.

Kibirkštėlė sutinkama ir kitoje formulinėje pasakoje, kurioje ji draugauja su Žibinkštėle. Kibirkštėlė baloje geria vandenį ir nuskęsta, o Žibinkštėlė ieško pagalbos (eina pas visokius gyvūnus ir medžiotoją), kol galiausiai Kibirkštėlę išgelbsti[61]. Viename pasakos variante išgelbėta Kibirkštėlė su Žibinkštėle pakyla į dangų, ir ten abi *šviečia kaip žvaigždelės*[62].

Šią pasaką yra nagrinėjęs Algirdas Julius Greimas. Jis virkščią kibirkščią gretina su XVI a. Jono Lasickio paminėtuoju Tratiku Kibirkštų (*Tratitas Kirbirxtu*), kuris esąs „dievukas, pirkelėje žiežirbas išbėsinąs“[63], ir padaro išvadą:

> Tiek Tratiko Kibirkštų, tiek ir Virkščios-Kibirkščios veikla – saugoti žmonių naudą, padėti vėlėms ir gelbėti jas nuo Velnio – atitinka, gal tik siauresnėje srityje, ugningo dievo Perkūno funkcijas. Tratiko išorinis pasireiškimas žiežirbų ir sproginėjimo įvaizdžiais taip pat priartina

50 BRMŠR: 406.
51 Dėkoju Aelitai Kensminienei už pagalbą šias mįsles surandant.
52 LTR 1102 (29).
53 LTR 53 (9).
54 LTR 3649 (71), LTR 2019 (112) LTR 1675 (75).
55 LM 2018: 118.
56 LM 2018: 119.
57 LM 2018: 119.
58 LTR 2053, (908-2), LTR 3392 (20), LMD III 10 (41-40), LMD III 19 (90-93).
59 Vaitkevičienė 2010: 629.
60 BsLPĮ II: 102–103.
61 LT III: 202–206.
62 LTR 953(23).
63 Ališauskas 2012: 115.

jį prie Perkūno. Yra tad pakankamo pagrindo, sugretinus šiuos tris vienai žodžių šeimai priklausančius pavadinimus, žiūrėti į juos kaip į sinonimus ir pasirinkti Kibirkštą kaip pirminį šio naminio ugnies dievuko vardą.[64]

Paslaptingoji Virkščia Kibirkščia veikia Perkūno sferoje, suprantama, kodėl pasakoje jos lemtinguoju pagalbininku tampa girnos.

Šioje formulinėje pasakoje tikriausiai neatsitiktinai paminėtas ir giros kubilas. Gira – rūgęs, raugintas gėrimas, o Daiva Vaitkevičienė yra įtikinamai parodžiusi, kad rūgimas, raugas priklauso Perkūnui[65]. Jos tyrimus vėliau praplėtė ir papildė Dainius Razauskas[66]. Taigi virkščiai kibirkščiai, keliaujančiai į pragarą grumtis su velniukais, talkina net du su Perkūnu sietini objektai. Beje, pagrindinė žodžio *virkščià* reikšmė – 'kai kurių žolinių augalų (ankštinių, bulvinių) stiebas': *Ant tos virkščios yra daug brandžių ankščių* (J); *Žirnių virkščios karvėm nata gerai* (LzŽ); *Bulvės tik į virkščias išejo, o gumbų nieko nėr* (Krč). Tačiau štai *virkštė* – tai ir 'virkščia', ir 'g i r n ų varpstė'. O *vaȓpstė*, *varpstẽ*, anot Lietuvių kalbos žodyno, tai:

1. 'girnų apatiniame akmenyje įtvirtinta statmena geležis, ant kurios sukasi viršutinė girnapusė': *Ant varpstės sukasi girnos* (J); *An varpstės girnakūlis ančmautas* (DūnŽ); *Varpstė įsileidžia į tą pumpurę* (Šd); *Paleisk varpstę – stambiai mala* (Grd); *Šiandie nebegaliam malt, varpstė parlūžo* (Sdb);
2. 'viršutinės girnapusės skylėje įtaisyta skersinė geležėlė, ant kurios laikosi viršutinis akmuo; pumpurė': *Varpstė laiko tą viršutinę pusę, kad nenulėktų žemėn* (Žml);
3. 'prietaisas (ppr. pagaliukas su virvele) prie girnų apatiniame akmenyje įtvirtintos geležies, kuriuo pakeliamas ar nuleidžiamas viršutinis girnų akmuo; sukutis', kitaip dar *varpstelė* (Žr, Jrb), *varpstikė* (Rt, Pgg);
4. 'lazdelė rankinėms girnoms sukti, milinys': *Tus du akminu trinti turi į kitas kitą už varpstės nūtvėręs* (DūnŽ); *Kai maldavom, tai pri varpstės du vaiku prisistatydavo, bo vienas girnų nepasuki* (Rs).

Taigi – ir virkščia susijusi su girnomis. Tad ši formulinė pasaka yra išlaikiusi daugiau mitinio turinio nei iš pirmo žvilgsnio atrodė.

Dar svarbu pastebėti, kad esama ryšio tarp varpstės (vadinasi, ir virkštės šia prasme) ir kubilo: mat *varpste* dar vadinama 'šiaudais aprišta lazda, įstatoma į alaus kubilą': *Sumentęs [salyklą] ruošė tekinamąjį kubilą, kurio dugne buvo skylė varpstei įstatyti* (M.Katil.); *Varpstę įdės, ka bėgtų alus iš lengvio* (DūnŽ); *Ilginių šiaudų iš kūlio prydeda, varpstę įstato [į statinę], ka saladynus sulaikytum* (Rdn); *Kubiluo išgręža dugną ir įdeda varpstę* (Lž); *Supila, pastova [alus], daugiau tą varpstę pratrauka* (Mšk.).

Šie duomenys dar kartą papildomai patvirtina, kad lietuvių Perkūnas yra susijęs su malimu ir girnomis.

Bet ar tai vien lietuvių mitologijai būdingas vaizdinys, ar priešingai – senas, archajiškas, žinomas ir kitų tautų mitologijose? Įvairias tradicijas šiuo atžvilgiu susiejantys kalbotyros duomenys jau aptarti.

7. DANGIŠKOSIOS GIRNOS

Giedrą naktį stebint dangų plika akimi matyti, kad jis, kartu su žvaigždėmis, sukasi. Nejuda tik Šiaurinė žvaigždė vidury. Mūsų protėviai tai pastebėjo labai seniai, pačioje žmonijos aušroje, užtat šis vaizdinys aptinkamas įvairiausių tautų mitologijose. Daug dėmesio šiai temai skirta 1886 m. išleistoje švedų mokslininko bei rašytojo Viktoro Riudbergo (Viktor Rydberg) knygoje „Germanų mitologijos tyrinėjimai" (*Undersökningar i germanisk mythologi*). Anot jo, germanai, kaip ir kiti indoeuropiečiai, įsivaizdavo dangų kaip besisukančią girnapusę, ir tai esanti viena iš svarbiųjų indoeuropietiškų mitologemų. Tiesa, šie jo teiginiai niekaip nebuvo pagrįsti, bet vaizduotę žadino. Pasaulio malūnas, kosminės girnos (kuriose Žemė prilyginama apatinei nejudančiai girnapusei, dangus – besisukančiai viršutinei, o Šiaurinė žvaigždė – ašiai, ant kurios šios sumautos) – populiarus vaizdinys tarp V. Rydbergo sekėjų, kurie, deja, savuosius teiginius irgi grindė elegantiškomis schemomis, o ne mitologiniais duomenimis.[67]

Po beveik šimtmečio, 1969 m., Džiordžio de Santijana (Giorgio de Santillana) ir Herta fon Dichend (Hertha von Dechend) savo knygoje „Hamleto malūnas" (*Hamlet's Mill*) teigė „kosminio malūno" ar „dangiškųjų girnų" vaizdinį įvairiose kultūrose egzistavus jau neolito pabaigoje ir bronzos amžiuje[68]. Tiesa, teiginys susilaukė kritikos, nes sukamosios girnos atsirado tik geležies

64 Greimas 1990: 342.

65 Vaitkevičienė 2001: 64–66.

66 Razauskas 2021: 15–23.

67 Antai Donaldas Makenzis (Donald Mackenzie), įkvėptas Rydbergo idėjų, svastiką siejo su Grįžulo ratų sukimusi aplink Šiaurinę žvaigždę (Mackenzie 1926: 86–88).

68 Santillana, Dechend 1969.

amžiuje, tad anksčiau ir dangiškųjų sukamųjų girnų vaizdinio negalėjo būti[69].

Tiesa, struktūriškai panašiai Mirčia Eliadė (Mircea Eliade) nusako neabejotiną visuotinybę – pasaulio ašies veriamus tris pasaulio lygmenis (dangų, žemę ir požemį), tarp kurių

> susisiekimas retkarčiais išreiškiamas visatos stulpo, *axis mundi*, įvaizdžiu. Visatos stulpas sujungia ir drauge laiko dangų ir žemę, o jo pagrindas yra įbestas į apatinį pasaulį (vadinamą „pragaru“). Toks kosminis stulpas gali stovėti tik pačiame visatos centre, nes visas gyvenamasis pasaulis driekiasi aplink jį.[70]

Kokie gi dar girnų vaizdiniai yra išlikę įvairių tautų mitologijose? Senovės skandinavų „Poetinėje Edoje“ („Giesmėje apie Grotį“) pasakojama apie laikus, kai Danijos karalius Frodis įvedęs tokią tvirtą taiką, kad „žmonės nedarė vieni kitiems pikta, net ir sutikę savo tėvo ar brolio žudiką, laisvą ar surištą“, ir t. t. Tais laikais Danijoje būta girnų, vardu Grotis. Jos galėjusios primalti bet ko, ko tik malėjas paprašydavo, ir buvusios tokios didelės, kad niekas negalėjęs jų pavilkti. Frodis iš Švedijos parsigabenęs milžines Fenją ir Menją, kurias vertė tomis girnomis malti auksą, ramybę ir palaimą, o ilsėtis joms leido tik tiek, kiek patyli gegutė arba kiek užtrunka sudainuoti vieną dainos posmą. Fenjai ir Menjai toks išnaudojimas nepatiko, todėl jos sumalė Frodžio kariauną, ir atvykęs jūrų konungas Miūsingas Frodį užmušė. Po to Miūsingas pasiėmė Grotį ir Fenją su Menja į laivą ir paliepė joms malti druską. Šios primalė tiek, kad laivas nuskendo. Todėl jūros vanduo yra sūrus. O girnos, atsidūrusios jūros dugne, nuo šiol suka vandens verpetus.[71]

Didžiosios girnos, vardu Grotis, – tai gausybės rago atitikmuo. Skaldų poezijoje keningas „Frodžio miltai“ reiškė auksą[72]. Tad nestebina, kad Frodžio laikai apibūdinami kaip aukso amžius. Tačiau jis baigėsi, nes girnos, kaip matėme, gali ne tik teikti gėrybes, bet ir naikinti.

Tyrinėtojai šią mitologemą gretina su karelų ir suomių Kalevaloje minimu stebuklinguoju sampu (*sampo*), kurį kalvis Ilmarinas nukalė Pohjolos (požemio) šeimininkei:

> Pats kalėjas Ilmarinas,
> Trečiai dienai pasibaigus,
> Pasilenkęs pažiūrėjo,
> Pažvelgė į karštą žaizdrą:
> Ir pamatė gimstant sampą,
> Daliai augant margadantį.

Kas yra tasai sampas, nėra visai aišku, bet iš aprašymo jis labai panašus į girnas:

> Tąsyk kalvis Ilmarinas,
> Tas kalėjas amžinasis,
> Puolė kalti, kalinėti,
> Šoko plakti, plūkti, ploti,
> Dailiai nukalė jis sampą:
> Vienas šonas miltus m a l a,
> Antras šonas druską m a l a
> Pinigus trečiasis pila.[73]

Taigi sampas, kaip ir šiaurės germanų Grotis, yra girnų pavidalo gausybės rago atitikmuo. Pohjos kraštas, turėdamas sampą, išgyvena aukso laikus:

> Tarė kalvis Ilmarinas:
> „Ko tai Pohjai negyventi!
> Pohjoloje sampas mala,
> Smarkiai sukas margadantis:
> Dieną valgymui jis mala,
> Antrą dieną – pardavimui,
> Trečią – atsargai gamina.“[74]

Galiausiai, po visokių nuotykių, Ilmarinas kartu su Veinemeinu ir Leminkeinu keliauja į Pohją atsiimti sampo. Pohjolos šeimininkė nenori jo atiduoti, todėl Veinemeinas ima skambinti kanklėmis ir taip Pohjolos gyventojus užmigdo. Tada pasiima sampą (kuris, pasirodo, yra įaugęs į akmeninį kalną) ir nusineša į laivą. Po trijų dienų pabudusi Pohjolos šeimininkė pradeda persekioti pagrobėjus. Galiausiai jai pavyksta išstumti sampą iš laivo į jūrą, ir jis sudūžta į gabalėlius. Didesnieji gabalai nukęsta (todėl jūros gelmėse yra tiek daug įvairiausių gėrybių), o mažesnieji išplaunami į krantą. Veinemeinas jais džiaugiasi ir tikisi, kad jie suteiks naują laimę.[75]

Šie mitologiniai motyvai sulaukė daug tyrinėtojų darbų, iš kurių paminėsime Klaivo Tolio (Clive Tolley) tyrimą „Malūnas skandinavų ir suomių mitologijoje“ (*The Mill in Norse and Fininish Mythology*), kuriame sampą jis vadina centriniu Kalevalos objektu, kai germanų mitologijoje

69 Šį kartą plačiau neaptarsime bendresnės sukimosi, ėjimo ratu, ritinėjimosi ir apskritai rato, apskritimo idėjos, kuri turėtų būti senesnė ir už indoeuropiečius. Žr. Bradley 2012; Razauskas-Daukintas 2000.

70 Eliade 1997: 26.

71 PE 2009: 357–361.

72 Lecouteux 2006: 82.

73 Kalevala 1986: 128.

74 Kalevala 1986: 545.

75 Kalevala 1986: 596–609.

girnų Grotis tema tėra periferinė[76]. Jis užčiuopė dar vieną mums svarbų, nors gana miglotą vaizdinį: apie pasaulio kūrimo pradžioje girnomis sumaltą milžiną. „Poetinėje Edoje“ milžinas Vaftrūdnis užduoda Odinui visokius klausimus. Šis užsimena ir apie milžiną Bergelmą, kuris gimęs buvo paguldytas ant nelabai aiškaus daikto *lúðr*. Tolis šį žodį verčia „girnų rėmas“. Vadinasi, ant jo paguldytas milžinas turėjęs būti sumaltas.[77] Kadangi skandinavų mitologijoje pasaulis radosi iš pirmykščio milžino Iumiro (Ymir) kūno, tai Bergelmo sumalimas interpretuojamas kaip pasaulio kūrimo tąsa. Be to, kaip paralelę Tolis nurodo ugaritišką mitą, pasakojantį, kaip dievybė Mot buvusi sumalta girnomis ir taip žemei suteiktas vaisingumas, derlingumas.[78]

Dar jis pamini Frėjos tarną Biugvį (sen. isl. *bygg* ‘miežis’), iš kurio skandinavų triksteris Lokis tyčiojasi:

> Koks čia mažėlis vizgina uodegą,
> Visur uo**s**tinėja?
> Už Frėjo ausų per amžius lindėki,
> Kudakuok tu po girnom![79]

K. Tolis rašo: „Kadangi Biugvis yra miežių dievas, o tai – pagrindinis alaus ingredientas, čia aiški nuoroda į grūdų malimo procesą.“[80] Gal tai to paties jau išblukusio vaizdinio, esą pasaulis atsiradęs sumalus milžiną, atšvaitai?

Šiaip ar taip, malimas – tai archetipinis veiksmas, atliktas laikų pradžioje ir atsikartojantis kaskart pasauliui prisikeliant po žiemos. Kaip ugaritiškame mite dievybė turi būti girnomis sumalama tam, kad žemė taptų derlinga, taip ir pavasarinis Perkūnas savo girnomis (griausmais ir žaibais) sumala žemę kausčiusias piktas jėgas ir ją „pašventina“, padarydamas derlingą ir nepavojingą žmonėms.

O dabar žvilgsnį nukreipkime į pietus. Deja, graikų mituose tokių ar panašių siužetų nesama. Esama tik graikų posakio, jog dievų girnos mala lėtai, bet gerai. Jį paminėjo neoplatonikai Plutarchas Chaironietis veikale „Apie atidėtą dievų bausmę“ (*De sera numinis vindicta*), taip pat Celsus veikale „Teisingas žodis“ (*Verbum verum*), kuriame puolama krikščionybė ir ginamas helenizmas: dievų malūnai mala lėtai, tačiau bausmės pasiekia vaikus ir vaikų vaikus[81]. Posakis esą remiasi Apolono ar Dzeuso šventiko žodžiais. Panašaus laikotarpio (I a.) Petronijaus „Satyrikono“ personažas Trimalchis teigia, jog žvaigždės ir dangus sukasi kaip girnos ir visada atneša nelaimes (žmonės gimsta arba miršta)[82]. O tai vėlgi panašu į užuominą apie dangaus kaip besisukančios girnapusės vaizdinį.

Šiaip ar taip, girnų, malimo mitologema indoeuropietiškame kontekste gana miglota, periferinė. Malančio griausmavaldžio vaizdinys ryškiausias būtent lietuvių mitologijoje. Beje, lietuviai turi ir priežodį, iš dalies panašų į minėtąjį romėnų posakį: *Dievo girnos gerai mala, Dievo šluota gerai šluoja*[83], tik jis neabejotinai atėjęs iš rašytinės kultūros.

8. IR VIS DĖLTO JIS SUKASI

Vaizdinys, kad griaudžiant ir žaibuojant Perkūnas danguje suka girnas, dar niekaip neįrodo, kad visas pasaulis buvo įsivaizduojamas kaip girnos. Vis dėlto nakties dangus aiškiai rodo, kad pasaulis sukasi, tad gali kilti klausimas, kas jį suka? Šis klausimas galėjo kilti ir mūsų protėviams, ir nors apie galimą jų atsakymą besama tik fragmentiškų duomenų, verta ir juos aptarti.

Gintaras Beresnevičius straipsnyje „Baltiškų simbolių dinamika“ primena sakmę, kurioje moteriškei ketvirtadienį verpiant per aukštinį įlenda ilga ranka ir nuskamba grasinimas: *Kas dar ketvirtadienį suka ratą, vertas mirties*. Pasak tyrinėtojo, „lietuvių manymu – beje, tai bendra indoeuropietiška tradicija – ketvirtadienis tai Perkūno diena. Matyt, todėl *dar* kažkam sukti ratą ketvirtadienį uždrausta“[84]. Ta pati mintis pakartota jo studijoje „Lietuvių religija ir mitologija“, papildžius ją mūsų jau aptartais Perkūno malėjo vaizdiniais ir pažymėjus, kad verpstėse ir prieverpstėse „gausu Perkūno simbolikos“[85]. Beje, per Kalėdas draudžiama ne tik malti, bet ir verpti, t. y. bet ką sukti. Šio draudimo nepaisymas vasarą galėjo atsirūgti dideliais vėjais bei perkūnijomis:

> *Prieš Kūčias žmonės stengėsi užbaigti svarbesnius dienos darbus. Buvo draudžiama malti, skaldyti malkas, kulti, nes triukšmą keliantys darbai vasa-*

76 Tolley 1994: 77.
77 Tolley 1994: 73.
78 Tolley 1994: 74.
79 PE 2009: 155.
80 Tolley 1994: 75.
81 Cituota pagal Gagné 2013: 59–60.
82 Petronius 2000: 28.
83 Patarlių ir priežodžių elektroninis sąvadas <https://elpp.archyvas.llti.lt/lt/tipai/15983>.
84 Beresnevičius 1992: 50.
85 Beresnevičius 2019: 420.

rą sukelsią audringus debesis su krušomis, ledais; arba: *Linų nebraukia, nekulia, miškan nevažiuoja, neverpia, nemala, kad perkūnijos netrankytų, viesulai nesiautėtų*[86].

Dar vienas draudimas – medžioti:

Medžioti, jei Kūčia, negalima, bet žuvaut tai net reikėjo; arba: *Nežinau, ar seniau medžiojo, bet prieš kelis metus vienas patyręs medžiotojas šovė per Kūčias, Kūčių rytą į kiškį šovė – nepataikė. Vėl ant jo užėjo, šovė – nepataikė. Sako, Kūčia, matyt, nuo Dievo uždrausta medžiot*.[87]

O juk Perkūnas ir pats žinomas medžiotojas: *Kartais, sako, Perkūną galima matyti pasivertusį paprastu medinčium ir bešaudantį savo priešus – velnius* (Brč.)[88] Dėl to paminėtinas net ištisas sakmių tipas (LPK 3452), Jono Balio pavadintas „Perkūnas medžioja velnią“.

Tad Kūčių ir Kalėdų laikotarpiu draudžiama kaip tik ta veikla, kuri būdinga Perkūnui.

Vis dėlto aiškesnis atsakymas į klausimą, ar ir dangaus skliauto sukimasis galėtų būti priskiriamas Perkūnui, kol kas lieka ateičiai.

9. KĄ APIE GIRNAS SAKO ARCHEOLOGAI?

Kad geriau suprastume, kokiuose kontekstuose gimė ir tarpo mitiniai vaizdiniai, nuo mitologijos pereikime prie archeologijos.

Jau minėta, kad girnos buvo dviejų tipų: rankinės trinamosios ir sukamosios. Pirmąsias sudarė du akmenys: apatinis akmuo su įdubimu, į kurį beriami grūdai, ir antrasis, laikomas rankose, kuriuo tie grūdai traiškomi – malami. Apatinio didesniojo akmens paviršius kartais būdavo tik paviršutiniškai aptašomas, grublėtas, o vidinė pusė – gerokai lygesnė, nutrinta. Šis iš pirmo žvilgnio paprastas įrenginys žmonijos istorijoje suvaidino labai reikšmingą vaidmenį – įgalino žmogų pasigaminti kuo įvairiausius maltų grūdų patiekalus, nuo košių iki duonos. Gal tai netgi vienas svarbiausių pagal svarbą išradimų po ugnies įžiebimo ir rato. Tad nestebina, kad Pausanijaus (II a.) pateikta spartiečių geneologija prasideda nuo karaliaus Lelekso, apie kurį žinoma tik tiek, kad jo sūnus Milas įvedęs girnas ir taip pradėjęs civilizacijos istoriją[89].

Archeologai yra patikimai įrodę, kad trinamosios girnos naudotos dar iki žemdirbystės. Seniausios trinamosios girnos rastos net ne *homo sapiens*, o neandertaliečių gyvenvietėje Dordonėje, kur jos naudotas maždaug prieš 50 000 metų. Kitos, apie 46 950–42 950 m. pr. Kr. datuojamos girnos rastos Florisbade (Pietų Afrikos Respublika)[90]. Iš laikotarpio iki žemdirbystės jų rasta ir daugiau – žmonės turėjo ką malti dar prieš pradėdami auginti javus. Galima sakyti, jog žemdirbystė prasidėjo ne tik sukultūrinus grūdinius augalus (javus), bet jau išradus įrankius, kurių potencialas atsiskleidė vėliau.

Girnos neabejotinai buvo žemės dosnumo, derlingumo simbolis. Pažymėtina, jog trinamosios girnos buvo sunkios, jas buvo keblu transportuoti[91]. Paleolito žmonių migraciją mūsų platumose lėmė šiaurės elnių migracijos keliai. Kadangi elniai paprastai migruoja tais pačiais keliais, žmonės žinojo, kur jų laukia laimikis, ir į tą vietą vis grįždavo. Gal ir girnos buvo laikomos vienoje vietoje, į kurią vis buvo grįžtama, kai prireikdavo apdoroti žemės subrandintas gėrybes? Gal sunkios gabenti girnos savaime „pratino“ žmones prie sėslumo?

Svarbiausia, kad trinamosios girnos buvo naudojamos ne vien grūdamas malti. Skandinavijoje, nedidelėje pelkėje netoli Malnės, skirtinguose archeologiniuose sluoksniuose buvo rasta mezolito, neolito ir vėlyvojo bronzos amžiaus radinių: žmonių bei gyvūnų kaulų, kaulinių įrankių, titnaginių durklų ir kirvių. Nuostabu, kad ten buvo rasta ir apie šimtas trinamųjų girnų akmenų, daugiausia laikomųjų rankose[92]. Manoma, kad girnos naudotos ir laidotuvių ritualuose, malant maistą ar net žmonių kaulus[93]. Dar pasak archeologų, girnomis būdavo smulkinama laidojimo ritualuose naudota ochra. Antai kasinėjant Abu Hureiros (Abu Hureyra) gyvenvietę Eufrato slėnyje, Sirijos šiaurėje, nustatyta, kad trinamosiomis girnomis buvo apdorojami ne tik grūdai bei kitas augalinis maistas, bet ir ochra – ant daugelio girnų buvo likę raudonosios ochros pėdsakų[94]. Ochra plačiai pasaulyje turėjo ritualinę reikšmę ir įvairiais laikotarpiais naudota palaidojimuose. Atsižvelkime ir į lotynų kalbos veiksmažodį *immolare* ‘aukoti, apibarstyti miltais’, kilusį iš *molo* ‘malti’[95]. Toks malimas

86 AK 2019: 119.
87 AK 2019: 120.
88 Balys 1998: 41.
89 Dowden 1992: 58.
90 Beaune 2003: 21; Kraybill 1977: 495.
91 Peacock 2013: 16–18.
92 Fendin 2000: 88.
93 Brück 2001: 155.
94 Moore et al. 2000: 166–169, 492.
95 Vaan 2008: 386–387.

galėjo būti suvokiamas kaip sakralus veiksmas.

Įsigalėjus žemdirbystei, trinamųjų girnų padaugėjo. Jų išplitimą Europoje 8000–5000 m. prieš Kr. tikriausiai reikėtų sieti su migracijos banga iš Anatolijos, t. y. su ateiviais žemdirbiais. Lietuvoje, pasak archeologų, tokios girnos jau aptinkamos tarp vėlyvojo neolito laikotarpio radinių[96], nors plačiau paplinta tik geležies amžiuje[97]. Įdomu, kad Bandužių kapinyne (Klaipėdos r.) buvo atkastas vaiko kapas, kuriame, be kitų įkapių, prie kojų rasta apatinė trinamųjų girnų dalis su gulėjusiais ant jos dviem geležiniais įmoviniais ietigaliukais[98]. Vadinasi, ir baltų pasauliui buvo nesvetimas paprotys dėti girnas į mirusiojo kapą.

Girnos naudotos apdirbant medį, gaminant karoliukus, išdirbant odą, taip pat keramikoje (jomis smulkintas molis būsimiems keramikos dirbiniams), taip pat ankstyvojoje metalurgijoje (jomis smulkinta uoliena, rūda)[99]. Taigi nuo senų senovės girnos buvo universalus įrankis, ir prasidėjus naujam metalų amžiui ši senoji technologija nebuvo pamiršta.

Tiek etnografiniai, tiek eksperimentinės archeologijos duomenys rodo, kad trinamosiomis girnomis grūdai galėjo būti smulkinami tiek išilginiais (pirmyn atgal), tiek sukamaisiais judesiais[100]. Malimas rankinėmis girnomis buvo sunkus ir lėtas darbas, dirbamas kone kasdien. Dažniausiai jomis maldavo moterys, motoniškus ritmiškus rankų judesius, savaime palydimus girnų grumėjimo, pasilengvindamos dainavimu.

Sukamosios girnos atsiranda tik geležies amžiuje – svarbu to nepamiršti rekonstruojant senuosius mitologinius vaizdinius. Jas sudaro dvi apskritos girnapusės, jungiamos vertikalios ašies, apie kurią sukama viršutinė girnapusė. Jos viduryje yra 4–6 cm skersmens skylė grūdams suberti. Kaip teigia archeologai, vienos pirmųjų sukamųjų girnų, datuojamos V a. prieš Kr., buvo rastos Katalonijoje (Ispanijoje)[101] Vėliau jos paplito ir kituose kraštuose. Dar ilgai naudotos tiek sukamosios, tiek senosios trinamosios girnos. Vis dėlto sukamųjų girnų išradimas buvo didelis technologinis šuolis, gerokai palengvinęs darbą ir padaręs jį efektyvesnį. Galima spėti, jog dalis mitinių vaizdinių, susijusių su trinamosiomis girnomis, nunyko. Lietuvių tautosakoje dažniausiai minimos jau sukamosios girnos, pasak archeologų, lietuvių gyvenamus plotus pasiekusios tik maždaug X–XIII a.[102] Viršutinė sukamoji girnapusė rasta X–XIV a. datuojamame Nemečinės piliakalnio sluoksnyje. Panašaus laikotarpio rankinių sukamųjų girnų akmenys rasti ir Gardine[103].

Be sukamųjų girnų, lietuviai irgi dar ilgai pagrečiui tebesinaudojo trinamosiomis – grūdus grūdo grūstuvėse, arba piestose. Kaip rašo Pranė Dundulienė:

> Piestas paprastai darydavo iš eglinės ar ąžuolinės storos kaladės, aukštumo žmogui iki juosmens. Ant kaladės vidurio paberdavo krūvą žarijų ir taip palikdavo. Žarijos pamažu išdegindavo kaladėje įdubimą. Paskui įdubimo kraštus išgramdydavo, išdailindavo, į dugną įmušdavo du tris kampuotus akmenis. Tada dailindavo piestos išorę, dažnai nuskaptuodavo ją per vidurį. Grūstuvą paprastai darydavo iš ąžuolo, per vidurį paplonindavo, kad būtų galima apimti delnu.[104]

Akivaizdu, kad piesta – tai patobulinta trinamųjų girnų apatinė dalis: ji lengvesnė, tad nesunkiai perkeliama iš vienos vietos į kitą. Lingvistiniai duomenys rodo piestos ir sukamųjų girnų ryšį. *Piestà* – tai ir ‘viršutiniame naminių girnų akmenyje padaryta kiaurymė, pro kurią pila grūdus, prapiestė’: *Viena ranka suki, o kita pili rugius į piestą* (Btg); o *piẽstis* – tai ir pats ‘viršutinis girnų akmuo’: *Paaštrink piẽstį, nemožna malt* (Arm).

Technologinė inovacija inkorporuojama į senąją vaizdinių sistemą, pasitelkus jau esamus, senesnius žodžius, o kartu su jais – ir atitinkamus simbolinius vaizdinius.

Įdomu, kad girnos minimos lietuvių užkalbėjimuose: kaip sumalti grūdai nebetenka savo gyvybinės galios ir nebegali būti naudojami sėklai[105], taip ketinama „sumalti“ ligas ir kitas negeroves:

> *Vaikas nunešč, an girnų akmenio pasodzyc ir malc (tėvas mala). Jam malanc, pirmucinis (pirmgimis) arba paskucinis (paskiausia gimęs) klausia: „Kų*

96 Rimantienė 1996: 281.
97 Grigalavičienė 1995: 101.
98 Vaitkunskienė 1980: 59.
99 Fendin 2004: 159–160.
100 Fendin 2004: 161.
101 Alonso et al. 2009.
102 Žr. VLE: https://www.vle.lt/straipsnis/girnos/.
103 Vokaitė-Kulikauskienė 2001: 244.
104 Dundulienė 1989: 19.
105 Palyginkime hetitų karių priesaiką: prieš išrikiuotus karius eina vadas ir žynys, kariams į rankas įduoda salyklinių grūdų ir sako, kad taip, kaip šie sumalti, taip bus sumalti tie, kurie sulaužys priesaiką ar pakenks karaliui, karalienei ir Hati žemei, ir kaip iš salyklo nebegali užaugti nauji kviečiai, taigi jų negalima naudoti sėklai, taip iš tų, kurie sulaužys priesaiką, dievai atims gyvybę; kariai atsiliepia: „Tebūnie“ (Pritchard 1978: 353–354).

mali?“ Reikia sakyc (tėvas sako): „Grizų.“ Tadu reik sakyc: „Malk, kad sumaltai!“[106]

Mažiems vaikams džiova sergant, motinos ju[o]s pasvadin[a] an girnu, viena suk[a] girnas, o antra klaus[ia]: „Ką ten mali?“ Pirma: „Džiovą.“ Antra: „Tai malk teip, kad sumaltumei!“[107]

Jei vaikas gauna džiovą, tai motina nuein[a] pas kaimynę ir pasako: „Šiandie aš malsiu vaiko džiovą, ateik, tamsta, ir pasakyk ‘Padėk, Dieve!’“ Motina, pasidėjus vaiką ant girnų, suka. Atidaro kamaros duris kaimynė: „Padėk, Dieve! Ką čia, kūma, mali?“ „Džiovą, kūmutėle, džiovą!“[108]

Kita vertus, girnomis sukuriama nauja kokybė: jomis iš grūdų gaunami miltai, iš kurių kepama duona.

10. SUDĖTINGI PERKŪNO IR VĖŽIO SANTYKIAI

Aiškinantis Perkūno malėjo mitologemą, iškyla ir vėžio figūra. Deja, apie vėžio simboliką bei reikšmes lietuvių mitologijoje beveik nėra rašyta, neskaitant Algirdo Juliaus Greimo pastabos, jog vėžys vėles gabena į paskandas, povandeninį mirusiųjų pasaulį[109].

Lietuvių tautosakoje vėžys nėra simpatiškas personažas:

Dievas, sutvėręs gyvulius ir paukščius, pradėjo dalyti akis. Vėžys pasivėlavo į dalybas, jam beliko mažos akys. Dievas jam ir duoda mažytes akeles. Vėžys supykęs sušuko: „Kišk į pasturgalį tokias akis!“ Dievas ir įdėjo jam į užpakalį akis, kaip vėžys liepė. Dėlto dabar vėžys ir eina atbulas, nes jo akys užpakaly.[110]

Vėžys gyvena vandenyje, tad natūralu, kad jis siejamas su pomirtiniu pasauliu. Štai tarpukariu užrašytas padavimas apie sietuvą, vardu Perkūninė, pro Naujadvario kaimą tekančioje Dovynės upėje (buv. Liudvinavo valsčiuje, Marijampolės apskrityje):

Žmonės pasakoja, kad seniau, kai Daukšių bažnyčioje būdavo sumos vidurys, toje sietuvoje rodydavosi milžiniškas vėžys, kuris gąsdindavo žmones. Keletą kartų į tą sietuvą trenkęs Perkūnas, nuo ko ji pasidariusi neišmatuojamo gilumo. Bet didžiulis vėžys daugiau nesirodęs.[111]

Padavimas mena sakmes apie nuolatinę Perkūno ir velnio kovą, tik šiuo atveju velnią atstoja vėžys.

Priešiškus vėžio ir Perkūno santykius rodo ir kiti tikėjimai: *Jei vėžys ar rupūžė bus pasislėpę po trobų pamatu, tai audros metu tikriausiai trenks perkūnas trobą* (Šiaulėnai); *Kaimiečiai labai bijo, kad vėžys nepalįstų po gyvenamojo namo grindimis, nes Dievas labai nemylįs to savo sutvėrimėlio, ir, įlindus jam į namus, tą vietą trenkiąs griaustinis* (Tryškiai)[112].

Vis dėlto ryškesnių vėžio ir velnio ar Velino sąsajų lietuvių tautosakoje aptikti nepavyko. Todėl atrodytų, kad vėžys nėra tiesiog velnio pakaitalas, o vėžio ir Perkūno santykiai sudaro atskirą bylą. Juolab kad tam pagrįsti esama duomenų. Perkūno ir vėžio santykius mena palyginimai: *Eina atbulas, kaip vėžys priš perkūniją*; *Ko čia šiaušys kaip vėžys priš perkūniją*[113]. Palyginimams antrina tikėjimas: *Jei vėžiai išeina į krantą, lauk audros su perkūnija ir lietumi*[114].

Šis vėžių išėjimas į krantą turi mitologinę potekstę, nes šitaip vėžys rengiasi kovai su Perkūnu:

Kai griaudžia perkūnija, vėžys pasiima akmenį tarp kojų ir sako: „Trenksiu ir aš!“
Yra ne kartą tekę sugauti vėžį su akmeniu tarp kojų.[115]

Žemėje aptinkami akmeniniai kirvukai vadinami Perkūno kulkomis, o griausmas gali būti įsivaizduojamas kaip akmenų bildesys danguje. Panašiai vėžys kovai su Perkūnu rengiasi pasiėmęs akmenį.

Čia atsižvelgtina kita sakmė, 1903 m. Trumpaičiuose užrašyta Mato Slančiausko:

Tas pats Perkūnas, sutvėręs paukščius ir žuvis, dėstęs akis, bet vėžys norėjo, kad jam pirmiau įdėtų, o Perkūnas varė darbą paeilium. O kad priėjo eilė dėti akis vėžiui, vėžys perpykęs tarė: „Kiškis savo akis į subinę!“ Perkūnas taip ir padarė: įdėjo vėžiui akis į pasturgalį ir paleido vėžį upėn. Bet šis yrėsi atbulas. Užtai dar nenorėjo pasiduoti: paėmęs akmenį ir žirkles, mislija keltis prieš Per-

106 Vaitkevičienė, 2008: 125.
107 Vaitkevičienė, 2008: 125.
108 Vaitkevičienė 2008: 141.
109 Greimas 1990: 150–151.
110 Balys 2002: 330.
111 Balys 1998: 44.
112 MT 1932: 19.
113 *Palyginimų žodynas*. Elektroninė versija: https://ekalba.lt/palyginimu-zodynas. Ieškoti pagal žodį vežys. Tikslus adresas: https://ekalba.lt/palyginimu-zodynas/?paieska=v%C4%97%C5%BEys
114 MT 1932: 19.
115 SV 1987: 35.

kūną. O kada šis susijudino ir sugrumėjo, iškrito vėžiui iš žirklių [žnyplių] akmenėlis. Dėl to ir dabar dar po šiai dienai vėžiai, išgirdę Perkūną grumiant, pasiima nors po žvirždelį, dėl atsispyrimo per [prieš] galiūną.[116]

Nors J. Balys manė Perkūno vardą šiame tekste įrašius patį M. Slančiauską, tačiau ypatingi vėžio ir Perkūno santykiai visai dera prie anksčiau pateiktų pavyzdžių.

Be to, J. Balys yra paskelbęs dar vieną įdomią sakmę:

Eidamas į smuklę žmogus susitiko velnią. Pamatė ekėčias. „Kas čia?“ – „Tai seno vyro padorios šukos“. Jis užsidėjo ekėčias ant nugaros. Pamatė kitą įrankį. – „Tai garbinga seno tėvo karūna“. Tą užsidėjo ant galvos. Pamatė girnapusę – tai buvo seno vyro garbinga sagtis. Velnias įsikišo žalgą į savo guziko ąsą ir ant jos užmovė girnapusę. Smuklėn jų nepriėmė. Velnias užsakė už saiką pinigų degtinės. Atėjo daugiau bernų. Ėmė griausti. Velnias išsigando. Bernai sakė: „Tai žemės vėžys galanda savo dantis.“ Tretįkart griausmas trenkė į „sagtį“, ir velnias puolė į tvenkinį.[117]

Čia jau bene pats Perkūnas pavadinamas žemės vėžiu, galandančiu savo dantis, t. y. žnyples. Ankstesnėje sakmėje vėžys, imdamas žnyplėmis akmenį, irgi galando dantis. Taigi gergždimas, esą pasigirstantis kietomis žnyplėmis vėžiui spaudžiant akmenį, yra analogiškas griaustiniui.

Įdomu ir tai, kad pastaroje sakmėje minima girnapusė – irgi Perkūno atributas, tad ne veltui žaibas paskui trenkia būtent į ją („sagtį“).

Jau artėjame prie vėžį ir Perkūną siejančios malimo temos. Dėl to mūsų tyrimui svarbi tokia sakmė:

Iš visų gyvulių, kuriuos V[iešpats] Dievas sutvėrė, mandriausias buvo vėžys, nes jis vertės malūninino užuodarbiu. Pamalūninkavo jis keletą metų ir pradėjo vogti, bet tasai vogimas jam nesisekė: miltų savininkai jį visados sugaudavo. Tada vėžys atėjo pas Dievą ir prašo jį:

„Duok man akis į užpakalį, nes aš ir nepamatau, kai mane nutveria už svetimą daiktą!“

Dievas, neilgai laukęs, išėmė vėžiui akis iš kaktos ir įdėjo jas į užpakalį. Bet vėžys, turėdamas akis užpakalyje, visai turėjo nustoti vogti dėl to, kad nebegalėjo greitai paeiti. Tada vėžys vėl atėjo pas Dievą ir prašo: „Duok man akis ir užpakalyje, ir priešakyje!“

Bet Viešpats Dievas jam atsakė: „Niekam aš nedaviau po keturias akis, ir tu negausi!“

Supyko tuomet vėžys ant savo Sutvertojaus, sunešė prie upės visus daiktus, kurie priklausė jo malūnui, suvertė viską į vandenį ir pasistatė mūrinį malūną (urvą krante). Praėjo keletas dienų: lietus pradėjo lyti, upė patvino ir vėžio malūną visai sugriovė, o vėžys, teišgelbėjęs vienų vienas girnas, paliko neturtingas.[118]

Vėžiui buvo paskirtos malūninko pareigos, tačiau jis vogė. Negana to, dar užsimanė keturių akių, kad niekas jo nesugautų. O jų negavęs, supyko ir apleido malūninko pareigas, nusprendęs „dirbti savarankiškai“. Tačiau lietus – iš dalies irgi valdomas Perkūno – sumaišė jam visas kortas: vėžys visko neteko, liko tik vienos girnos.

Lietuvoje žinomas labai įdomus posakis *vėžio girna* ar *vėžio girnos*, žymintis du kalkinių druskų akmenėlius (*Lapides cancrorum*), atsirandančius vėžio skrandyje prieš numetant šarvus, kitaip dar vadinamus *vėžio akmeniu*. Taigi vėžiui paliktas girnas jis laiko skrandyje, ir jos turi galią pašalinti krislą iš akies:

Jei įkris kas į akį, tuo vėžio girnikę įleis, ka išimtum, i vaikščios po akį, kol tą dulkelę iškrapštys (End); *Įleisk vėžio girną pašlapinęs į akį, ir krislas prie girnos prikibs* (Šts); *Krislui į akį įkritus, vėžio girnas leido* (S. Dauk.); *Įleisk vėžio girnelę į akį, ir išeis šaparas*.[119]

Kartais procedūra būna sudėtingesnė:

Akiai prikritus, nutveriama blakstienos, kratoma kalbant: „Tfu, tfu, tfu, vilkas akį priteršė!“ Valandėlę pakračius, krislas iškrenta, o neiškrenta – leidžiama vėžio girnelė, kurioji, aplink akį eidama, krislą išvaro. Negelbant tiems vaistams, parkviečiama mokanti išliežt – liežuviu išjema krislą.[120]

O štai tikėjimas, kuris atskleidžia *vėžio girnų* ryšį su Perkūnu: *Neužgriausta vėžia girnela išema krislų ir akės*[121].

Taigi pamažu išryškėja toks motyvas: vėžys buvo atsakingas už malimą, tačiau pasidavė silpnybei ir miltus vogė. Tuomet Perkūnas jį nubaudė, ir jam liko tik girnos, kurias jis nešiojasi savo skrandyje.

Tik žinojimas vėžį buvus malūninką leidžia suprasti ir tokius iš pirmo žvilgsnio paslaptingus lietuvių posakius:

116 Balys 2003: 5–6.
117 Balys 1998: 195.
118 Balys 2002: 329–330,
119 LKŽe: *vėžys*, *krislas*.
120 Vaitkevičienė 2008: 509–510.
121 LTR 1032/87/.

Išejo ky vėžys mielių;
Eini ir eini kaip vėžys su mielėmis;
Prapuolė kaip vėžys su mielioms;
Sugrįžo kaip vėžys su mielėm į devintus metus;
Kaip vėžys į devintus metus su mielėmis;
Eina išsiskėtęs kaip vėžys su mielėm.

Nes mielės – būtina alaus ir duonos bei kitų miltinių kepinių sudedamoji dalis, o miltai atsiranda sumalus grūdus.

Pabaigai prisiminkime įsivaizdavimą, kad griaudžiant Perkūnas danguje važinėja per geležinius tiltus:

Perkūnas tai yra žilas senis. Jis visada sėdi geležiniuose ratuose ir važinėja per geležinius tiltus. Greitai lekia tais geležiniais tiltais, ir iš po ratų lekia ugnys. Tos ugnys tai ir yra žaibai. Bildėjimas tai yra ratų daužymas į geležinius tiltus. Tas senis yra labai piktas ir kai baisiai įpyksta, tai svaido ugnies kulkas žemėn. Tai sako trenkia.[122]

Kartu prisimintinas dar XX a. pabaigoje gyvas toks vaikų žaidinimas. Suaugusysis atsigula ant nugaros ir ant pilvo pasisodina vaiką, tada kilnodamas nugarą imituoja jojimą ir dainuoja:

Joja joja ponas
Per Dundulio cyltų
Su maišeliu miltų.
Jok, jok, nebijok,
Mano šunys nepikci,
Prie lenciūgų pririšci.[123]

Čia greta paminėti ir net surimuoti Perkūno (Dundulio) tiltas ir miltai.

Šiaip ar taip, ten, kur yra tiltas, turi būti ir upė. O upėse po tiltu gyvena vėžiai: *Ale buvo vėžių, pilkavo teip po akmenimis, po tiltais* (Vž). Ir ant upių statyti vandens malūnai.

11. KAS TAI YRA GIRNOS?

Baigdami vėl grįžkime prie kalbos duomenų ir pasižiūrėkime, kaip vadinamos kitos girnų dalys, o po to apibendrinsime, kas iš vis tai per daiktas.

Jau sakėme, kad XIX a. pabaigos–XX a. pirmosios pusės tautosakoje minimos būtent sukamosios girnos. Jos būdavo akmeninės ir net galėjo būti vadinamos tiesiog akmenimis. Viršutinis akmuo dar turėjo vardą *piestis*, o jame esanti skylė, į kurią beriami grūdai, – *piesta*. Viršutinė girna sukama suėmus ją už rankenos, vadinamos *miliniu*. Apatinės girnapusės viduryje įtaisytas stačias geležinis strypas, ant kurio sukasi viršutinė girnapusė, vadinamas *varpste* arba *virkščia*. Varpstė įleidžiama į *pumpùrę*. Ši – tai viršutinės girnapusės skylėje esantis geležinis (seniau medinis) skersinėlis su įdubimu apačioje, į kurį įstatoma varpstės viršūnė. Pavyzdžiui: *Pumpurės iš minkšto medžio nedirbk, bo greitai varpstė skylę išgriaužia* (Krik); *Reikia pumpurę ir varpstę patept taukais – lengviau suksis girnapusė* (Pg); *Tam prapiesty pumpurė, ji praleidžia in akmenis grūdus* (Mrj).

Pumpurės paminėjimas leistų sukamąsias girnas palyginti su žiedo struktūra, tačiau dabar mūsų dėmesio centre ne pati girnų simbolika, o jų ir malimo ryšys su Perkūnu.

Žodis *girnos* kalbininkų yra siejamas su ide. šaknimi **g^{u}er-* (**g^{u}erh$_2$-*) ‘sunkus’, kaip ir *gùrti*, taip pat latvių *grūts*, lotynų *brūtus* ir kt.[124] Ir tai suprantama, nes girnos privalo būti sunkios, nesvarbu, trinamosios ar sukamosios.

Atkreipkime dėmesį į veiksmažodį *gùrti (gùrsta, gū̃ra; gùro)*, kurio pagrindinė reikšmė – ‘trupėti, smulkėti, byrėti’: *Duona gursta, jei kapliu peiliu rieki* (Kv); *Sausa žemė gūra, molis gūra* (J.Jabl.); atitinkamai *gùrinti* reiškia ‘trupinti’, bet ir ‘daužyti, mušti, laužyti, ardyti’ ir, svarbiausia, ‘sunkiai gabenti, vežti, nešti, g r ū s t i’. Taigi *gurinti* – tai smulkinti taip pat, kaip girnomis smulkinami, grūdami, malami grūdai.

Pabaigai svarbu pasakyti, kad su *girnomis* susiję ir kai kurie žmogaus kūno dalių pavadinimai. Visų pirma tai kelio *girnẽlė* (patella): *Girnelės išnėrimai lengvai atitaisomi* (rš); *Girnelės išnėrimas (luxatio patellae)* (rš); *Da mažas kai sumušė girnelę griūdamas, tai ir nebeišsitaisė, teip ir pašlubčio[ja]* (Skd).

Be to, su *girnomis* susiję krūminiai dantys, ir ne tik dėl panašios jų paskirties. Mat kitas jų pavadinimas yra *garankštis* (*Arkliai turi trejopus dantis – priešakinius, iltis ir garankštis* rš; *Krūminis dantis bus garánkštis, t. y. galutinis* J; *Man jau nė vienos garánkšties nebėra* Lž), bendrašaknis su *girnomis*[125].

122 Balys 1998: 47; plg. Buračas 1996: 30.

123 Autoriaus vaikystės prisiminimas, rašant šį straipsnį patvirtintas jo motinos.

124 Smoczynski 2016: 330, 388; Karulis 1990: 256–257; Vaan 2008: 76 ir kt.

125 Fraenkel: 134.

12. IŠVADOS

1) Prūsų *mealde* ‘žaibas’, latvių *milna* ‘Perkūno kūjis’, šiaurės germanų Toro kūjis Mjolnis (*Mjolnir*), hetitų Tarhuno *Malleus*, lietuvių *malti* – bendrašakniai žodžiai. Jų brėžiamas semantinis laukas savaime nurodo griausmavaldį esant susijusį su malimu. Tai patvirtina ir tai, kad lie. *grūdas*, *grūsti* yra bendrašakniai su *griausti*.

2) Lietuvių tautosaka šią sąsają paaiškina: griaudžiant griaustiniui ir žaibuojant žaibams, tatai Perkūnas danguje mala girnomis. Taigi iškyla Perkūno malėjo vaizdinys. Girnų ryšį su Perkūnu patvirtina ir daugiau etnologijos duomenų.

3) Kitose indoeuropiečių mitologijose tokios ryškios griaustinio dievo sąsajos su malimu nepavyko užtikti, nors sprendžiant iš kalbotyros duomenų, ji turėtų siekti indoeuropiečių bendrystės laikus.

4) Lietuvių tautosaka atskleidžia motyvą, kuriame vėžys irgi susijęs su malimu, bet kartu ir su vagyste, už kurią buvo nubaustas Perkūno. Motyvas plėtoja iš kitų tautosakos duomenų žinomą Perkūno ir vėžio priešiškumą ir kartu netiesiogiai patvirtina Perkūno ryšį su malimu.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

AK 2019 = *Atvažiuoja Kalėdos: Advento-Kalėdų papročiai ir tautosaka*. Sudarė Nijolė Marcinkevičienė, Eugenija Venskauskaitė. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2000.

Ališauskas 2012 = Vytautas Ališauskas. *Jonos Lasickio pasakojimas apie žemaičių dievus*. Vilnius: Aidai, 2012.

Alonso et al. 2009 = N. Alonso, M. Aulinas, M. Garcia, F. Martin, G. Prats & S.Vila. Manufacturing Rotary Querns During 4th C. BC. *A Colloquium on the Archaeology of Mills and Milling*, 4th-7th November 2009.

Balys 1993 = Jonas Balys. *Lietuvių kalendorinės šventės*. Vilnius: Mintis, 1993.

Balys 1998 = Jonas Balys. *Raštai*, I. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Balys 2000 = Jonas Balys. *Raštai*, II. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.

Balys 2002 = Jonas Balys. *Raštai*, III. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

Balys 2003 = Jonas Balys. *Raštai*, IV. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.

Balys 2004 = Jonas Balys. *Raštai*, V. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.

BsLPĮ II = *Lietuviškos pasakos įvairios*, II. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1995.

Beaune 2003 = S. A. de Beaune. Origine du Matériel de Mouture. Innovation et Continuité du Paléolithique au Néolithique. *Meules à Grains*. Eds. M. Barboff, C. Griffin-Kremer, R. Kremer, F. Sigaut. Paris: Ibis Press, 2003.

Beresnevičius 1992 = Gintaras Beresnevičius. Baltiškų simbolių dinamika. *Senovės baltų kultūra*, I: *Senovės baltų simboliai*. Vilnius: Academia, 1992.

Beresnevičius 2019 = Gintaras Beresnevičius. *Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius: Tyto alba, 2019.

Bradley 2012 = Richard Bradley. *The Idea of Order: The Circular Archetype in Prehistoric Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

BRMŠR = *Baltų religijos ir mitologijos reliktai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.): Šaltinių rinkinys*. Sudarė ir parengė Vytautas Ališauskas. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 2016.

Buck 1949 = Carl Darling Buck. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago: The University of Chicago Press.

Buračas 1996 = Balys Buračas. *Pasakojimai ir padavimai*. Sudarė Albinas Degutis, Vidmantas Jankauskas. Vilnius: Mintis, 1996.

Cauvin 2000 = Jacques Cauvin. *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*. Translated by Trevor Watkins, with updated postscript. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Derksen 2015 = Rick Derksen. *Etymological dictionary of the Baltic inherited lexicon*. Leiden: Brill.

Dowden 1992 = Ken Dowden. *The uses of Greek mythology: Approaching the ancient world*. London and New York: Routledge, 1992.

Dundulienė 1989 = Pranė Dundulienė. *Duona lietuvių buityje ir papročiuose*. Kaunas: Šviesa, 1989.

Eliade 1997 = Mircea Eliade. *Šventybė ir pasaulietiškumas*. Vilnius: Mintis, 1997.

Fendin 2000 = T. Fendin. Fertility and the Repetive Partition. *Lund Archaeological Review*, t. 6, 2000.

Fendin 2002 = T. Fendin. Grinding Processes and Reproductive Metaphors. *Old Norse Religion in Long-Term Perspectives*. Eds. A. Andrén, K. Jennbert, C. Raudvere. Lund: Nordic Academic Press, 2002.

Frog 2011 = E. Frog. Circum-Baltic mythology? The strange case of the theft of the thunder instrument (ATU 1148B). *Archaeologia Baltica*, t. 15, 2011.

Frog 2014 = E. Frog. Germanic Traditions of the Theft of the Thunder-Instrument (ATU 1148b): An Approach to Þrymskviða and Þórr's Adventure with Geirrøðr in Circum-Baltic Perspective. *New Focus on Retrospective Methods: Resuming Methodological Discussions (Case Studies from Northern Europe)*. Eds. E. Heide, K. Bek-Pedersen. Helsinki: Academia scientiarum Fennica, Vol. 307, 2014.

Gagné 2013 = Renaud Gagné. *Ancestral Fault in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Grigalavičienė 2004 = E. Grigalavičienė. *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius, 2004.

Jakulis 2003 = E. Jakulis. Lietuvių kalbos *tekėti*, *teka* tipo veiksmažodžiai. *Baltistika*, XXXVIII (1–2), 2003.

Karulis 1990 = Konstantīns Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, I. Rīga: Avots, 1992.

Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius 1961 = P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius. *Lietuvos archeologijos bruožai*. Vilnius, 1961.

Kraybill 1977 = N. Kraybill. Pre-Agricultural Tools for the Preparation of Foods in the Old World. *Origins of Agriculture*. Ed. C. A. Reed. The Hague: Mouton Publishers, 1977.

Lecouteaux 2006 = Claude Lecouteaux. *Germanų mitologijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2006.

LKŽe = *Lietuvių kalbos žodynas*. Elektroninis variantas <http://www.lkz.lt/>.

LPK = Jonas Balys. Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas. // Jonas Balys. *Raštai*, III. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

LLD I = *Lietuvių liaudies dainynas*, I: *Vaikų dainos*. Parengė P. Jokimaitienė. Vilnius: Vaga, 1980.

LM 2018 = *Lietuvių mįslės: Rinktinė*. Sudarė ir parengė Aelita Kensminienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2018.

LUGF 2010 = *Lietuvių užkabėjimai: gydymo formulės*. Parengė Daiva Vaitkevičienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010.

Laurinkienė 1996 = N. Laurinkienė. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*.Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.

LT III = *Lietuvių tautosaka*, III: *Pasakos*. Paruošė L. Sauka, A. Seselskytė. Vilnius: Mintis, 1965.

Mackenzie 1926 = Donald A. Mackenzie. *The Migration of Symbols and Their Relations to Beliefs and Customs*. New York: Knopf, 1926.

Maher 1978 = Peter Maher. "Stone", "Hammer" and "Heaven" in Indo-European Languages and Cosmology. *Approaches to Language: Anthropological Issues*. Eds. W. C. McCormack, St. A. Wurm. Berlin. New York: De Gruyter Mouton, 1978.

Michelbertas 1986 = M. Michelbertas. *Senasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius, 1986.

Moore, Hillman& Legge. 2000 = A. M. T Moore, G. C. Hillman & A. J. Legge. *Village on the Euphrates. From Foraging to Farming at Abu Hureyra*. Oxford: Oxford University Press.

MT 1932 = Mūsų tautosaka. T. 5. Kaunas.

Mühlenbach, Endzelin 1923–1932 = K. Mühlenbach, J. Endzelin. *Latviešu valodas vārdnīca. Lettisch-deutsches Worterbuch*. Riga: Lettische Kulturfond, 1923–1932.

Petronius 2000 = Petronius. *Satyricon*. Translated by Sarah Ruden. Hackett Publishing, 2000.

Nicolle 2018 = Raphaël Nicolle. La question de l'identification du roi hittite au dieu de l'Orage: le cas de la masse. *Dieux et hommes: modèles et héritages antiques*. Ed. J. Bouineau, vol. I. Paris: L'Harmattan, 2018.

PE 2009 = *Poetinė Eda*. Iš senosios islandų kalbos vertė Aurelijus Vijūnas. Vilnius: Aidai, 2009.

Peacock 2013 = David Peacock. *The Stone of Life. The Archeology of Querns, Mills and Flour Production in Europe up to c. AD 500*. Eastleigh: The Highfield Press Southampton, 2013.

Pokorny 1959 = Julius Pokorny. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I. Bern–München: Francke Verlag, 1959.

Prichard 1978 = *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament with Supplement*. Ed. James Prichard. Princeton University Press, 1978.

Razauskas 2000 = Dainius Razauskas. *Ryto ratų ritimai: pagrindinio kosmologinio modelio rekonstrukcija su etimologiniais priedainiais*. Vilnius: Pradai, 2000.

Razauskas 2021 = Dainius Razauskas. Perkūno raugas. *Būdas*, 2021, Nr. 5.

Razauskas 2024 = Dainius Razauskas. Dangaus akmenys, uolos ir kalnai. *Būda*s, 2024, Nr. 6.

Rimantienė 1996 = Rimutė Rimantienė. *Akmens amžius Lietuvoje*. Vilnius, 1996.

Sabaliauskas 1970 = Algirdas Sabaliauskas. Iš baltų kalbų gyvulininkystės terminologijos istorijos. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, XII: *Iš lietuvių leksikologijos ir leksikografijos*. Vilnius: Mintis, 1970.

Santillana, Dechend 1969 = Giorgio de Santillana, Hertha von Dechend. *Hamlet's Mill: An Essay Investigating the Origins of Human Knowledge and Its Transmission Through Myth*. Boston: Gambit Inc., 1969.

Simek 2007 = Rudolf Simek. *Dictionary of Northern Mythology*. Translated by Angela Hall. Brewer, 2007.

Smoczynski 2016 = Wojciech Smoczynski. *Slownik etymologyczny języku litewskego*. Vilnius: Universiteto leidykla. 2016.

SV 1987 = *Sužeistas vėjas: Lietuvių liaudies mitologinės sakmės*. Sudarė N. Vėlius. Vilnius: Vyturys, 1987.

Tolley 1994 = Clive Tolley. The Mill in Norse and Finnish Mythology. *Saga book of the Viking Society for Northern Research*, vol. 24, 1994.

Vaitkevičienė 2001 = Daiva Vaitkevičienė. *Ugnies metaforos: lietuvių ir latvių mitologijos studija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

Vaan 2008 = Michiel de Vaan. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden-Boston: Brill, 2008.

Vaitkunskienė 1980 = Laima Vaitkunskienė. Romos monetų radinys. *Kraštotyra*, t. 11. Vilnius: Mintis, 1980.

Watkins 1995 = Calvert Watkins. *How to kill a dragon: Aspects of Indo-European poetics*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1995.

West 2007 = Martin Litchfield West. *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Vėlius 1987 = Norbertas Vėlius. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis*. Vilnius: Mintis, 1987.

Volkaitė-Kulikauskienė 2001 = Regina Volkaitė-Kulikauskienė. *Lietuva valstybės priešaušriu*. Vilnius: Vaga, 2001.

Иванов, Топоров 1974 = Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. *Исследования в области славянских древностей*. Москва: Наука, 1974.

PERKŪNAS MILLSTONES, OR THE MYTHOLOGY OF GRINDING

Virginijus SAVUKYNAS

The Prussian mealde "lightning", Latvian milna "Perkūnas hammer", the Old Norse Thors hammer Mjolnir, the Hittite Tarhuns hammer "Malleus", and the Lithuanian malti "to grind", are associated with the root ide*melh-. This shows that the thunder god is in some way connected to grinding with millstones. Lithuanian folklore explains that during thunder and lightning, Perkūnas is said to grind in the sky with millstones. In Lithuanian folklore, "real millstones" those used by people for grinding are also linked to Perkūnas. Thus, Lithuanian folklore presents the image of Perkūnas as a miller. Such an image has not been found in other Indo-European traditions, so it should be regarded either as a very ancient mythologeme or as a borrowing from other peoples (the closest neighbours being Finno-Ugric peoples). Although various researchers speak of a "cosmic mill" (the celestial vault revolving around the immovable North Star), this study cannot confirm it. It should be noted that rotary querns appeared relatively late, during the Iron Age. However, we do not dismiss the broader concept of rotation or the wheel, which might have existed since very ancient times. In exploring this topic further, we encountered the figure of the crayfish. Lithuanian folklore clearly depicts antagonistic relations between Perkūnas and the crayfish. We explain this hostility through a tale in which the crayfish was once a miller but used to steal flour, and was therefore punished. It can be assumed that it stole not only flour but perhaps Perkūnass weapon, which would explain the animosity.

Albina Urbanavičienė (g. 1923 m.) iš Gėliūnų k. rodo, kaip maldavo rankinėmis girnomis. Gervėčių kraštas. 2010 m.
Arūno Baltėno nuotrauka

2024-aisiais, minėdami 1863–1864 m. sukilimo 160-qsias metines, skelbėme keletą šios tematikos publikacijų: istoriko Dainiaus Elerto straipsnį „1863 m. sukilimo Baltijos epizodas“ (Nr. 5 ir Nr. 6), pokalbį su Lietuvos valstybės istorijos archyvo tyrėja Neringa Češkevičiene, rengusia virtualią parodą „1863–1864 metų sukilimo didžiavyriai“, straipsnį apie XX a. 4 deš. Šiaulių kraštotyrininkų užrašytus pasakojimus ir pirmąją šiam sukilimui skirtą parodą bei pokalbį su istoriku Dariumi Staliūnu, tyrinėjusiu sukilimo vietą lietuvių atminties kultūroje (Nr. 6). Pastarasis tekstas sulaukė kultūros istoriko Dariaus Kuolio atsako. Jo straipsniu „Lietuvių laisvės kovos: 1863–1864 m. sukilimo patirtys“ dalijomės antrajame šių metų „Būdo“ numeryje. Kviečiame skaityti diskusijos tęsinį.

1863–1864 M. SUKILIMAS LIETUVIŲ ATMINIMO KULTŪROJE:
NAUJOS IR SENOS INTERPRETACIJOS

Darius STALIŪNAS

2017 m. Vilniuje atradus 1863–1864 m. sukilimo vadų palaikus, tiek akademinės bendruomenės, tiek politikų ir visuomenės domėjimasis šiuo istoriniu įvykiu smarkiai išaugo. Šiame straipsnyje aptariamos per beveik du pastaruosius dešimtmečius paskelbtos istorinės publikacijos, skirtos ne pačiam sukilimui, bet jo vietai lietuvių atminimo kultūroje.[1] Šiek tiek supaprastinus, laikotarpį po sukilimo galima suskirstyti į keturias epochas: „tautinio atgimimo“, Nepriklausomos tautinės valstybės, sovietinę bei dabartinę. Jos čia ir bus aptariamos.

„TAUTINIO ATGIMIMO“ LAIKOTARPIS

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje 1863–1864 m. įvykiai funkcionavo ne tik komunikacinėje atmintyje, jie neišvengiamai vienu ar kitu pavidalu turėjo atsidurti lietuvių tautinio judėjimo aktyvistų kuriamame didžiajame istoriniame pasakojime. Neseniai šis epizodas, o kartu ir mano tyrimai, sulaukė Dariaus Kuolio dėmesio ir kritikos.[2]

Net nežinau, kaip reikėtų vertinti D. Kuolio tekstą „Lietuvių laisvės kovos: 1863–1864 metų sukilimo patirtys“. Pasakyti, kad vyksta totalus nesusikalbėjimas, matyt, būtų per švelnu. Šiame straipsnyje kritikuojamos mano mintys, išsakytos pokalbyje, paskelbtame 2024 m. šeštajame žurnalo „Būdas“ numeryje[3] bei prieš keliolika metų publikuotoje studijoje[4]. Abiejų mano tekstų dėmesio centre yra 1863–1864 m. sukilimo vieta lietuvių atminimo kultūroje, o minėtame straipsnyje primygtinai nurodoma, kad „dera tyrinėti ir svarstyti, kurios sukilimo interpretacijos atveria pačių Lietuvos sukilėlių egzistencines tiesas, o kurios interpretacijos nuo jų išpažintų ir gintų tiesų nutolsta. <...> šiandienos pasakojimą apie 1863–1864 metų įvykius galime grįsti ir sukilimui ištikimų jo dalyvių, ir priešininkų, stebėtojų, jo idealus išdavusių žmonių patirtimis. Tai mūsų pasirinkimo – ir akademinio, ir moralinio – reikalas. Beje, atsisakymas rinktis – taip pat pasirinkimas.“[5] Tiek minėtas interviu, tiek studija nėra „pasakojimai apie 1863–1864 metų įvykius“. Jau senokai atminimo kultūros tyrimuose tiek Vakaruose, tiek ir Lietuvoje šios dvi temos (praeities įvykis ir jo vieta atminimo kultūroje) nėra suplakamos, aiškiai suprantant, kad jos tiriamos remiantis skirtingai šaltiniais, teorinėmis prieigomis ir metodika. Todėl D. Kuolio straipsnio pradžioje pateiktas teiginys, esą tuose tekstuose aš išsakau kitokį požiūrį į sukilimą nei Augustinas Janulaitis, yra paprasčiausias skaitytojų klaidinimas. Pasikartosiu, minėtieji du tekstai nėra apie sukilimą ar juo labiau mano požiūrį į tuos XIX a. įvykius, o apie tai, kaip ir kodėl kito šio įvykio vertinimai lietuvių atminimo kultūroje. Atrodytų, tai neturėtų būti sunku suprasti, jei akademinius istorijos tyrimus traktuosime kaip bandymą paaiškinti praeities įvykius, o ne tiesmukišką identitetų politiką.

1 Tai yra nuo autoriaus studijos „Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta“ pasirodymo, žr. Staliūnas 2008.

2 Kuolys 2025: 37–50.

3 Staliūnas 2024.

4 Staliūnas 2008.

5 Kuolys 2025: 37.

Koplytėlė prie kelio 1863 m. sukilėliams atminti (Tauragės apskr.). XX a. 3–4 deš. B. Buračo nuotrauka. Saugoma Vytauto Didžiojo karo muziejuje

Taigi, D. Kuolys pretenduoja atskleisti „Lietuvos sukilėlių egzistencines tiesas“, nors, kaip jau minėjau, jo kritikuojami tekstai skirti kitai temai. Nesu tikras, kad suprantu, kas yra „egzistencinės tiesos“, bet manykime, kad tai sukilėlių motyvacija ir tikslai. Iš straipsnyje pateiktų pavyzdžių ir labai ilgų citatų sužinome, kad tam tikra dalis Lietuvos gyventojų dalyvavo sukilime, kad sukilėliai norėjo išsivaduoti iš Rusijos, kad vienas iš svarbių motyvų kilti į kovą buvo carinės valdžios vykdoma Katalikų bažnyčios diskriminavimo politika, kad būta nesutarimų tarp sukilimo vadovybės Varšuvoje ir Vilniuje ir pan. Šias tezes sunku būtų vadinti kokia nors naujiena. Tačiau ar randame kokių nors duomenų ar pagrįstų interpretacijų apie sukilėlių propaguotą būsimos valstybės sandarą? Tekste daug pavyzdžių, kuriais bandoma implikuoti kažkokius tarsi savaime suprantamus dalykus, tačiau jie dažnai nėra pagrįsti taip, kaip būtų įprasta akademinėje literatūroje. Pavyzdžiui, Vytis kaip simbolis pats savaime nebūtinai reiškė, kad jį naudojusieji galvojo apie kokį nors Lietuvos savarankiškumą. Tereikia prisiminti, kad Vytis buvo carinio laikotarpio Vilniaus gubernijos bei Vidurio Lietuvos (Litwa Środkowa) herbuose (pastarajame – greta lenkiško erelio). Tad šis simbolis galėjo ar gali reikšti visišką Lietuvos suverenitetą, sąjungą su Lenkija ar apskritai istorinę reminiscenciją, neturinčią jokių nuorodų į savistovumą. Jokūbo Geištoro (Gieysztor) ištaros[6], kad jis yra lietuvis ir kad nesutaria su sukilimo vadovybe Lenkijos Karalystėje, reikalautų detalios analizės tiek dėl nesutarimų pobūdžio (jie taktiniai ar principiniai, politiniai), tiek dėl jo identifikacijos. Ar

6 Kuolys 2025: 45.

buvimas lietuviu, jo atveju, kaip nors konfrontavo su buvimu lenku, ir kuriai normatyvinei tapatybei jaustas didesnis lojalumas? Liucijanas Želigovskis (Lucjan Żeligowski), anot kai kurių istorikų, irgi sakėsi esąs lietuvis[7].

Labiausiai nustebino Adomo Honorijaus Kirkoro minčių citavimas, esą įrodantis „galimą savarankiškumo ir vienybės dermę“[8]. Tai, be jokios abejonės, įdomi asmenybė ir labai patrauklus tyrinėjimo objektas norintiems suprasti XIX a. Lietuvos bajorų identifikacijas. Tik šioje vietoje reikia paklausti, kieno pusėje sukilimo metu buvo Kirkoras. Prisiminus, kad jis tuo metu buvo oficialaus carinės valdžios laikraščio „Kurier Litewski – Виленский вестник“ redaktorius, atsakymas yra aiškus. Dar galima prisiminti, kad netrukus po sukilimo jis tikriausiai prisidėjo prie bene paties radikaliausio konfesinio, o kartu ir kultūrinio Lietuvos atskyrimo nuo Rusijos projekto sunaikinimo. Sumanymas buvo toks radikalus, kad carinė valdžia jo net nebandė realizuoti.[9]

Dar keisčiau matyti liūdnai pagarsėjusią Kirkoro citatą: „Argi Lietuva dėl to, kad būtų su Lenkija, turi nustoti būti Lietuva? Ne. Esu lietuvis ir niekad tas jausmas manyje nebus sunaikintas <...>. Turiu širdį ir jaučiu simpatiją Lenkijai tiek, kiek jos likimas yra susietas su mūsų“. Jau senokai rašyta, kad išlikusiame šaltinyje ši citata atrodo kitaip.[10]

Sukilėlių motyvacijos ir tikslai aptariamuoju atveju yra labai sudėtinga problema, kurią analizuojant reikėtų atsižvelgti į prieš sukilimą vykusias jų diskusijas su rusų demokratais, ne tik į deklaratyvius tekstus, skelbtus sukilimo metu, bet ir į veiksmus (veikė savarankiškai ar pakluso sukilimo vadovybei Varšuvoje?), galų gale, į sukilimo vadų parodymus apklausų metu. Visi šie siužetai gula į labai sudėtingą ir sunkiai interpretuojamą paveikslą, dėl kurio tyrinėtojai, įtarčiau, visuomet nesutars.[11]

Visgi svarbesnė yra sukilimo funkcionavimo komunikacinėje ir kultūrinėje atmintyje problema. Prieš beveik dvidešimt metų rašytoje knygoje tvirtinau, kad „[p]anašiai kaip *komunikatyvinėje atmintyje*, taip ir lietuvių *istoriniame naratyve* nebuvo vienos vienintelės interpretacijos, nors vyraujančią tendenciją galima išskirti“[12] (pabraukta rašant šį tekstą). Tuo tarpu, skaitant straipsnį žurnale „Būdas“, susidaro įspūdis, kad mano interpretacija buvo vienpusiška. Ką gi mums siūlo kritikas?

D. Kuolys mano, kad „[a]mžininkų požiūrį į 1863–1864 metų įvykius liudija tuo laiku kuriami literatūriniai tekstai, gimstančios liaudies dainos.“[13] Vėliau kaip vertingą šaltinį jis prideda ir atsiminimus.[14] Istorikas pasakytų, kad visos šios šaltinių grupės turėtų būti vertinamos labai kritiškai. Informacijos apie amžininkų požiūrį į šį įvykį, visų pirma, galima ieškoti kitur, pavyzdžiui, pabandyti nustatyti, koks Lietuvos gyventojų nuošimtis dalyvavo sukilime ar kaip nors jį rėmė. Tačiau šiuo atveju apsistokime ties trimis paminėtomis šaltinių grupėmis.

Liaudies dainos iš tiesų yra įdomus šaltinis. Iš karto konstatuojama, kad „[n]ėra teisingas D. Staliūno teiginys, kad sukilimą „remiančios dainos – tai pirmiausia vertiniai iš lenkų kalbos“[15]. Problema ta, kad tai ne mano, bet Pranės Jokimaitienės išvada, ką labai aiškiai liudija mokslo darbuose įprasta išnaša[16]. Kaip galima to nepastebėti? Dar įstabiau, kad kritikas pats nurodo šį kolegės tyrimą. Tikrai nesu folkloro specialistas, tad remiuosi ekspertų išvadomis, su kuriomis ir turėtų diskutuoti D. Kuolys. Dar turiu prisipažinti, kad taip ir nesupratau, kiek buvo sukilimą neigiamai vaizduojančių dainų. Iš pradžių minima viena, tačiau vėliau paaiškinama, kad jų buvo daugiau, tiesa, iš karto pateikiamas ir jas tarsi diskredituojantis argumentas: „Akivaizdu, kad tai ne sukilimo dalyvių kurtos ir dainuotos dainos.“[17] Lieka neaišku, kodėl pretenduojama pateikti „amžininkų“ požiūrį, jei dalies jų nuomonė nėra svarbi.

7 Lithuanian identity 2012.

8 Kuolys 2025: 38.

9 Долбилов, Сталюнас 2010.

10 Toji citata skamba taip: „Разве Литва для того чтобы вместе [užšifruotas tekstas], должна перестать быть Литвою? Нет! Я Литвин, никто, никогда не уничтожит во мне этого чувства. Я люблю свою родину со всем вдохновением юноши, со всем самоотвержением мужа. Я имею сердце и чувствую симпатию к Польше настолько, сколько судьба ее связана с нашей; я, сохрани Бог, и не думаю о раздоре, не думаю о [užšifruotas tekstas] но пока [užšifruotas tekstas] – будем думать и действовать, как приготовить себя, высвободить себя из моральной дряхлости, из духовной нищеты“. Cituojama pagal: Долбилов, Сталюнас 2010: 62. Gali būti, kad Zenta Talvirskaja teisingai atspėjo ar dešifravo šifruotas vietas, tačiau ji nepateikė jokių įrodymų: Тальвирская 1967: 16.

11 Bet kokia akademinė diskusija apie patį sukilimą turėtų prasidėti nuo gausios istoriografijos aptarimo.

12 Staliūnas 2008: 28.

13 Kuolys 2025: 43.

14 Kuolys 2025: 45.

15 Kuolys 2025: 43.

16 Staliūnas 2008: 27, išn. 42.

17 Kuolys 2025: 44.

1863 m. sukilimo dalyvių kapavietė Karalgirio kaime (Kauno r). XX a. pab. Nuotraukos autorius nežinomas. Saugoma Kauno rajono muziejuje

Tai, kad amžininkų atsiminimuose būta teigiamų sukilimo vertinimų, nėra jokia naujiena[18], tačiau jie nebuvo vieninteliai. Štai ką rašė Jonas Basanavičius:

> Prisiartino 1863 m. lenkų maištas. Kadangi Bartininkų parapijoj dvarininkų labai mažai buvo, tai bažnyčioje patriotiškų jų demonstracijų su dainomis „Boże coś Polskę“, „Z dymem pożarów“ ir k. giedant negirdėta <...>. Mūsų krašto žmonės maište nedalyvavo, dargi buvo jam priešingi. Tokius neištikimus lenkams žmones jų slaptoji valdžia dargi persekiojo ir baudė.[19]

Pasirodo, kritiškas sukilimo dalyvio Juozapo Miliausko-Miglovaros požiūris į 1863–1864 m. įvykius, anot D. Kuolio, „tikrai neatspindi vyravusio lietuvių požiūrio į sukilimą“, nes „[a]tsiminimuose nesiaiškinama, kodėl sukilėlius remia, jiems „daug maisto prineša“ „širdingi valstiečiai“, kodėl daug atkakliau už bajorus prieš rusus kaunasi lenkiškai nekalbančio Adomo Bitės vadovaujamas lietuvių valstiečių būrys.“ Vadinasi, pažado remtis atsiminimais nesilaikoma. Nesvarbu, ką tvirtino pats atsiminimų autorius J. Miliauskas-Miglovara, D. Kuolys žino geriau, kaip reikėjo apie tuos įvykius rašyti.

Tos pačios problemos ir su grožine literatūra. Cituojama tik tai, kas atitinka pasirinktąjį naratyvą, o, pavyzdžiui, Motiejaus Valančiaus beletristika „pamirštama“, nors joje gana aiškiai atsiribojama nuo sukilimo. Tiesa, D. Kuolys vėliau socialiniuose tinkluose teigė, kad vyskupas sukilimą „širdimi palaikė“ (sic!)[20].

Ne išimtis ir istoriografija. Kairiųjų pažiūrų Augustinas Janulaitis, apie kurio sukilimo interpretacijas jau ne kartą rašyta, staiga tampa „Vasario 16-osios Respublikos istorikus“ atstovaujančiu tyrinėtoju[21].

Tiesa, reikia paminėti, kad D. Kuolys pateikia paaiškinimą, kodėl sukilimą neigiamai vertinantys pasakojimai yra nesvarbūs. Tai „Maskvos politika“. Neklauskime, kodėl, rašant apie carinius

18 Staliūnas 2008: 26.

19 Basanavičius 1936: 14.

20 Kuolys 2025-2.

21 Staliūnas 2008: 49.

laikus, minima Maskva. Pasirodo, kad tai „Rusijos imperijos pareigūnai, valdininkai, istorikai, žurnalistai, mokytojai daugiau nei penkis dešimtmečius trynė sukilimo atminimą iš lietuvių visuomenės kolektyvinės atminties, stengėsi jį perrašyti“[22]. Ne tik stengėsi, bet jiems tai esą pavyko, nes lietuviai perėmė neigiamus sukilimo įvardus. Šiuo atveju autorius rėmėsi Ingos Mataitytės tyrimu, kuriame, be kita ko, konstatuota: „Nors sukilime dalyvavo ir lietuviai valstiečiai, bet didžioji dauguma lietuvių valstietijos jį suvokė kaip svetimą, vien tik lenkų reikalą“[23]. Bergždžiai ieškotume šios citatos D. Kuolio tekste.

Kokią vietą tautiniame „ilgojo XIX šimtmečio“ lietuvių panteone užėmė 1863–1864 m. sukilimas, gerai matyti jubiliejiniais metais. Olga Mastianica-Stankievič išsamiai aprašė lenkiškai kalbančios Lietuvos visuomenės pastangas 1913 m. paminėti 50-ąsias sukilimo metines ir vietinės caro administracijos priemones, nukreiptas į sukilimo atminties slopinimą[24]. Šis tyrimas dar kartą patvirtino tezę, kad Sausio sukilimas (būtent taip jis vadinamas lenkiškoje tradicijoje), kaip sektinas praeities pavyzdys, komunikacinėje lenkakalbės Lietuvos visuomenės atmintyje užėmė labai svarbią vietą. Šią tezę savaip iliustruoja Pavelo Lesiš (Pawel Lesisz) įžvalga, kad, nepaisant skirtingų požiūrių į sukilimą, daugeliui Lietuvos gyventojų jis buvo pati svarbiausia riba tarp praeities ir dabarties[25]. Vadinasi, ir toliau galime manyti, kad nepaisant etninių lietuvių komunikacinėje atmintyje funkcionavusių skirtingų sukilimo interpretacijų (svetimas lietuviams įvykis arba „lenkmetis“, būtent lietuviams atnešęs didesnę priespaudą *vs* atjauta sukilėliams ar net jų kaip didvyrių glorifikavimas), ilgajame XIX šimtmetyje lietuviškajame diskurse dominavo pirmoji versija[26]. Sukilimo „pamiršimas“ lietuviškoje periodikoje jubiliejiniais 1913 m. yra dar vienas šios tezės įrodymas. Tai neturėtų labai stebinti, turint omenyje to meto lietuviškajame diskurse dominavusį antilenkišką istorinį pasakojimą.

TARPUKARIS

Jei 1863–1864 m. sukilimo vietai carinio laikotarpio lietuvių kultūrinėje atmintyje skirti pastarojo meto tyrimai buvo tik apie tam tikrus jo fragmentus, tai šios atminties vietos funkcionavimas tarpukariu sulaukė visapusiško žvilgsnio. Trijų autorių – Vasilijaus Safronovo, Dangiro Mačiulio ir Kęstučio Kilinsko – parengtoje kolektyvinėje monografijoje labai kritiškai įvertinta ankstesnė istorinė literatūra, skirta atminimo politikai ir atminimo kultūrai, nes esą „retas ankstesnių tyrimų skyrė dėmesį įvertinti skirtingų autorių vaidmeniui aktualizuojant praeitį: susieti tai, kas pasakota apie praeitį, su tuo, kas konkrečiai ir kodėl apie tai pasakojo.“[27] Tokia išvada iš esmės reiškia, kad anksčiau šia tema rašę istorikai (taip pat ir čia aptariamos knygos autoriai) ignoravo vieną iš svarbiausių klausimų, keliamų atminimo politikos ir atminimo kultūros tyrimuose. Skaitytojas, atsivertęs bent kelias šios tematikos publikacijas, pats gali nesunkiai patikrinti, ar toks ankstesnės istoriografijos įvertinimas yra tikslus. Vis dėlto šiuo atveju svarbesnis yra knygos skyrius „Išgyventoji istorija Lietuvoje tarpukariu: vaidmenys, patirtys, vadovėliniai pasakojimai ir atminimo politika“, skirtas 1863–1864 m. sukilimo interpretacijoms.

Jame pateiktas kol kas detaliausias sukilimo vertinimo istorijos vadovėliuose, atsiminimuose, įvairiose reprezentacijose, minėjimuose ar įpaminklinimuose aptarimas. Šiame skyriuje minimi tie patys pagrindiniai herojai (Augustinas Janulaitis, Antanas Alekna, Paulius Šležas, Miliauskas-Miglovara ir kt.), sukilimo minėjimai, jam skirti paminklai, parodos, leidiniai, kaip ir prieš keliolika metų rašytuose kitų autorių mokslo darbuose. Teiginių, kurie kartoja ankstesnę istoriografiją, čia nekartosiu, atkreipsiu dėmesį tik į kelias svarbesnes išvadas. Autorius (ar autoriai?[28]) sutinka su mano anksčiau suformuluotu teiginiu, kad tarpukariu būta dviejų šio istorinio įvykio interpretacijų: kaip „lenkmečio“ ir kaip „lietuviško“ sukilimo, tačiau skirtingai vertina jų įtaką. Monografijoje „Išgyventoji istorija Lietuvoje tarpukariu“ tvirtinama, kad 1863–1864 m. sukilimo tema nebuvo tik „opozicinė“, t. y. socialdemokratų, kad jos neignoravo ir valdžia. Net minimas „persilaužimas“, siejamas su spėjamų sukilėlių

22 Staliūnas 2008: 47.

23 Mataitytė 2013.

24 Mastianica 2023.

25 Lesisz 2024. Apie moterų, dalyvavusių sukilime, atsiminimus, žr.: Olga Mastianica-Stankievič 2021: 61–98.

26 Naujesni duomenys, patvirtinantys šią tezę: Žaltauskaitė 2009: 329–357.

27 Safronovas, Kilinskas, Mačiulis 2022: 8–9.

28 Iš pratarmės sužinome, kad V. Safronovas ne tik pats rengė kai kurias knygos dalis, bet ir „prisidėjęs prie visų kitų skyrių turinio“.

palaikų perlaidojimu Šiauliuose 1935 m.[29], mat vėliau pasirodė nemažai publikacijų, kuriose sukilimas Lietuvoje atskiriamas nuo įvykių Lenkijoje ar bent matoma, kad buvusiose Abiejų Tautų Respublikos žemėse sukilėlių tikslai buvo skirtingi. Tačiau pripažįstama, kad 1938 m. viešų minėjimų, „skirtų 1863–1864 m. sukilimo 75-osioms metinėms, surengta nebuvo <...>“[30].

Negalime visiškai atmesti galimybės, kad 4-ojo dešimtmečio pabaigoje iš tiesų įvyko „persilaužimas“, ir tai būtų ankstesnės istoriografijos koregavimas. Tik kaip tuomet paaiškinti, kad 1938-aisiais sukilimas nebuvo plačiau minimas? Be to, kai kurios oficialiojoje spaudoje pasirodžiusios publikacijos, esą žyminčios „persilaužimą“, gali būti perskaitytos ir kitaip. Štai 75-ųjų sukilimo metinių proga „Lietuvos aide“ pasirodęs straipsnis publikuotas tik trečiajame laikraščio puslapyje, jame – „sausas“ įvykių atpasakojimas, be jokio sukilėlių šlovinimo, be to, skaitytojui priminta, kad sukilimas vadinamas „lenkmečiu“[31]. Nesunku įsivaizduoti panašų pasakojimą apie kokį kitą Lietuvos praeities įvykį, kuris nėra lietuvių *atminties vieta*. Gali būti, kad ši diskusija ima panašėti į svarstymą, ar stiklinė yra pusiau pilna, ar pusiau tuščia.

Dėl tuoj paaiškėsiančių priežasčių labiau kritikuočiau minėtosios monografijos poskyrį apie istorijos vadovėlius. Ši knygos dalis pradedama nuo mano tezių apie sukilimo funkcionavimą lietuvių atminimo politikoje ir atminimo kultūroje referavimo (sukilimas „atiduodamas“ lenkams arba jį bandoma paversti lietuvių kovos už laisvę epizodu). Teigiau, kad vyravo pirmoji interpretacija[32], nors buvau atkreipęs dėmesį ir į tokias interpretacijas, kuriose derinami abu požiūriai[33], bet tai smulkmena. Šio poskyrio autoriai (autorius?) prieina prie kitokių išvadų, nei 2008 m. išleistoje mano knygoje. Pastebėję, kad aš vadovėlių išsamiai nenagrinėjau (su kuo galima sutikti), jie teigia, kad išanalizavus vadovėlius, „sunku būtų sutikti su D. Staliūno išvada, kad „sukilimas dažniausiai vadintas tiesiog ‚lenkmečiu‘ ar ‚lenkų sukilimu‘, t. y. įvykiu, kuris nėra lietuvių (tautinės) istorijos dalis“[34]. Mano išvada apie rūpimus naratyvus buvo bendresnė, o ne apie vadovėlius. Kita vertus, nesu įsitikinęs, kad pateiktoji išvada apie vadovėlius yra teisinga. Jei gerai supratau, remiamasi vadovėlių skaičiaus palyginimu. „Lenkmečiu“ sukilimą vadovėlyje vadino tarpukariu labai svarbus autorius kun. A. Alekna bei jį „aklai kopijavę“ autoriai[35]. Kitokį pasakojimą pateikusių vadovėlių pavadinimų buvo daugiau. Nežinau, ar galima daryti tokias išvadas, neatsižvelgus į vadovėlių tiražus bei jų naudojimą mokyklose. Be to, tai reikštų, kad „kairiųjų ir demokratinių pažiūrų autorių“ vadovėliai tarpukario Lietuvoje buvo populiaresni nei kun. A. Aleknos.[36] Įdomiausia, kad šio poskyrio autoriai, kritikuodami mano teiginį, kad tarpukario Lietuvoje bandymai paversti sukilimą „vienu iš kovos už Lietuvos nepriklausomybę etapų“ nebuvo dominuojantys, patys teigia, kad alternatyvūs sukilimo pasakojimai „nebūtinai reiškė, kad sukilimas pretendavo tapti dalimi pasakojimo apie lietuvių išsivadavimo kovą“[37].

Perskaitęs aptartąją trijų autorių monografijos dalį, būčiau linkęs svarstyti kitokio, sudėtingesnio, bet vis tiek supaprastinto istorinių pasakojimų apie 1863–1864 m. sukilimą konceptualizavimo galimybę: greta „lenkmečio“ ir lietuvių kovos už laisvę naratyvų pridėčiau ir kraštotyrinį, – svarbu viskas, kas įvyko šiame krašte.

SOVIETMETIS

Istorikams ar vyresniems piliečiams sovietmetis gali asocijuotis su žodžių junginiu „tautų draugystė“ (rus. *дружба народов*). Geriau susipažinę su to laikmečio istoriografija, nesunkiai identifikuotų ir vieną iš pagrindinių jos propaguotojų Lietuvoje – LTSR Mokslų akademijos viceprezidentą ir ilgametį Istorijos instituto direktorių Juozą Žiugždą.[38] Gerokai supaprastinus galima teigti, kad minėtoji ideologema iš mokslininkų ir kitų viešąjį diskursą formuojančių veikėjų reikalavo, kad istorinis pasakojimas įrodytų pozityvią rusų ir Rusijos įtaką lietuviams tiek praeityje, tiek dabartyje. Viskas, kas šias tautas praeityje jungė, buvo pažangos variklis. Būtent rusai (Smolensko pulkai) suvaidino lemiamą vaidmenį Žalgirio mūšyje, Abiejų Tautų Respublikos padalijimai išgelbėjo lietuvius nuo polonizacijos ir sudarė palankesnes sąlygas spartesnei socialinei-ekonominei raidai, vadinasi, priartino socialistinę revoliuciją, o galutinis suklestėjimas,

29 Safronovas, Kilinskas, Mačiulis 2022: 63–64.
30 Safronovas, Kilinskas, Mačiulis 2022: 67–69.
31 75 metai 1938: 3.
32 Safronovas, Kilinskas, Mačiulis 2022: 41.
33 Staliūnas 2008: 46.
34 Safronovas, Kilinskas, Mačiulis 2022: 43.
35 Ibid.
36 Safronovas, Kilinskas, Mačiulis 2022: 42.
37 Safronovas, Kilinskas, Mačiulis 2022: 43. Ši išvada kartojama p. 44: „Jo [sukilimo] nebandyta pateikti kaip herojiškos lietuvių tautos kovos epizodo.“
38 Daugiausia informacijos apie šį istorijos inžinierių galima rasti: Švedas 2009.

Paminklas 1863 m. sukilėliams atminti Karališkių kaime (Panevėžio apskr., Biržų r.). 1989–1990 m. Kastyčio Laužadžio nuotrauka. Saugoma Vytauto Didžiojo karo muziejuje

žinoma, atėjo 1940 m.[39]. Toks istorinis pasakojimas tautos sampratai suteikė primordialistinių elementų. Nekito ne tik tautiškumo kriterijai, bet ir draugų („brolišku tautų“) bei priešų sąrašas. Vis dėlto sovietiniams istorijos inžinieriams kildavo tam tikrų problemų, ypač kai po Stalino mirties suintensyvėjo bandymai į sovietinį Lietuvos istorijos pasakojimą integruoti ir kai kuriuos etnocentrinio lietuviškojo naratyvo elementus. Problema buvo ta, kad tradicinis lietuviškas pasakojimas buvo antilenkiškas, tuo tarpu politinė konjunktūra reikalavo lenkus ir Lenkiją įrašyti į „brolišku tautų“ gretas. Pavyzdžiui, kai J. Žiugžda 1863–1864 m. sukilimą bandė paversti ne tik „kovos su carizmu“, bet ir kovos su lenkų feodalais epizodu, tarp šių postulatų kilo įtampa. Vėlyvuoju sovietmečiu šios ideologemos diegimas susilpnėjo, juo labiau, kad jau 6-ajame XX a. dešimtmetyje atsirasdavo atvirų jos kritikų[40]. Prieš dvidešimt metų Arūnas Streikus rašė, kad sovietmečiu „suformuoti stereotipai nesąmoningai tebeveikia ir šiuolaikinius istorikų tyrinėjimus“[41]. Įrodyti, kad panašumai tarp sovietinio ir dabartinio istorijos pasakojimo yra nulemti vienoje epochoje (sovietmečiu) suformuotų stereotipų, o ne kokių kitų priežasčių, yra sudėtinga, bet ši (hipo)tezė apie panašumus, man regis, verta dėmesio.

Apie 1863–1864 m. sukilimo vietą sovietinės Lietuvos atminimo politikoje ir atminimo kultūroje šiandien būtų galima parašyti solidesnį darbą nei 2008-aisiais ne tik dėl gausėjančių šio laikotarpio tyrimų, bet ir dėl naujų sukilimo funkcionavimo atminimo kultūroje interpretacijų. Svarbiausia būtų Jano Šumskio (Jan Szumski) monografija apie Sovietų Sąjungos valdžios ir istorikų pastangas daryti įtaką istoriografijos raidai Lenkijos Liaudies Respublikoje. Nors sovietinė Lietuva ir jos istorikai nėra šio tyrimo centre, bet J. Šumskio atlikta analizė parodo pagrindines sovietinių istorijos inžinierių ideologines nuostatas ir kontrolės mechanizmus, panašius į tuos, kurie veikė ir Lietuvos TSR. Aptardamas 1863–1864 m. sukilimui skirtų šaltinių publikacijas (1961–1986 m. buvo paskelbti net 25 tomai dokumentų), Lenkijoje dirbantis baltarusių istorikas pastebi, kad idėja paskelbti šiuos dokumentus buvo lenkų istorikų iniciatyva, kuri ne tik sulaukė abiejų sostinių palaiminimo, bet ir buvo griežtai kontroliuojama, ypač iš Maskvos. Sovietų Sąjungos partinė (tad ir valstybinė) valdžia bijojo, kad leidus patiems lenkams skelbti dokumentus apie sukilimą, šie gali būti panaudoti „nacionalistiniais tikslais“. Dokumentų publikacijos turėjo atspindėti „pažangiųjų veikėjų iš Rusijos, Lenkijos ir Baltarusijos

39 Streikus 2009: 370–373; Švedas 2009: 73–74.
40 Švedas 2009: 87, 95, 104.
41 Streikus 2009: 370.

draugystę ir bendradarbiavimą bei bendrą kovą prieš pavergėjus“[42], o taip pat atskirti „lenkišką“ sukilimą nuo įvykių Lietuvoje ir Baltarusijoje. Taigi, J. Žiugždos diegtas naratyvas atitiko šias direktyvas, dar papildydamas pasakojimą valstiečių kova su dvarininkais. Žiugždiškąja sukilimo versija vadovavosi ir Vincas Mykolaitis-Putinas romane „Sukilėliai“, nors, kaip taikliai pastebėjo D. Mačiulis, ši interpretacija „atitiko lietuviškojo nacionalizmo aspiracijas“[43].

Tiek J. Šumskio, tiek kiti tyrimai atskleidė papildomų faktų apie sovietmečiu publikuojamų šaltinių klastojimą. Visų pirma, lenkų istorikai neturėjo laisvos prieigos prie Rusijos archyvuose saugomų fondų aprašų – archyvarai Maskvoje ir Leningrade patys atrinkdavo bylas, su kuriomis galėdavo susipažinti „broliškos valstybės“ tyrinėtojai. Vėliau dalies atrinktųjų dokumentų partiniai veikėjai vis tiek neleisdavo paskelbti, o skelbiamuose darydavo kupiūras.[44] Iš kitų tyrimų žinome ir apie konkrečius publikuojamų dokumentų cenzūravimo atvejus. Štai Ona Maksimaitienė, cituodama Antaną Mackevičių, vieną iš sukilimo vadų, jo siekį išvaduoti „Lenkiją“ pakeitė į „pergalės“ siekį: vietoj sakinio „[s]akydavo, kai Lapinskis sėkmingai išsilaipins, tai jau žinosiu, kad išsikovojome Lenkiją“ („Kiedy Łapiński wyląduje szczęśliwie, powiadał, to już wiem, że wywalczyliśmy Polskę“) atsirado: „Jei Lapinskis laimingai išsilaipins, tai žinau, kad išsikovosime pergalę“[45]. Lygiai taip pat sovietiniai istorikai falsifikuodavo kito sukilimo vado – Konstantino Kalinausko – mintis, kai kurias iš jų iš viso praleisdami arba koreguodami (pavyzdžiui, vietoj termino „maskolius“ įdėdami „carą“)[46]. Šie kupiūravimą iliustruojantys epizodai patvirtina anksčiau istoriografijoje išsakytą tezę, kad sovietinė atminties politika Lietuvos TSR siekė atskirti įvykius Lietuvoje nuo sukilimo Lenkijoje bei ieškojo įrodymų „tautų draugystės“ ideologemai pagrįsti. J. Šumskio nuomone, tiek minėtose dokumentų publikacijose, tiek moksliniuose tyrimuose LLR istorikai gerokai nutolo nuo Maskvos reikalavimų ir nemažai dėmesio skyrė šiam sukilimui kaip lenkų išsivaduojamai kovai.[47] Panaši situacija buvo ir Lietuvoje.

42 Szumski 2016: 306. Lietuva čia nepaminėta, tikėtina, atsitiktinai, per neapsižiūrėjimą.

43 Mačiulis 2016: 249.

44 Szumski 2016: 311–312.

45 Šenavičienė 2012: 10.

46 Дюков 2021: 6.

47 Szumski 2016: 304–314. Apie iššūkius, su kuriais sovietmečiu susidūrė iš Vilniaus kilęs istorikas Davidas Fajnhauzas žr. Зайтовт 2014: 355–370.

DABARTIS

Po 1990 m. šis sukilimas tapo svarbia, bet ne centrine lietuvių atminties vieta. Nepaisant gausybės atminties institucijų iniciatyvų, ypač 2013-aisiais, jis nereikalavo nuolatinio dėmesio, nebuvo sakralizuotas ir didesnė visuomenės dalis kaip nors aiškiau jo nereflektavo. 2017 m. atrasti sukilimo vadų palaikai, valstybinės jų laidotuvės 2019-aisiais bei 2022 m. prasidėjęs pilnos apimties Rusijos karas prieš Ukrainą tuos XIX a. vidurio įvykius bent kuriam laikui grąžino į visuomenės ir istorinės politikos inžinierių dėmesio lauką.

Pastaruoju metu pasirodžiusios publikacijos apie 1863–1864 m. sukilimo funkcionavimą nūdienos atminimo kultūroje papildo ankstesnius naratyvus, bet esmingai jų nekoreguoja, gal tik atkreipia dėmesį į šio istorinio įvykio funkcionavimą Lietuvos lenkų bendruomenėje. Kaip pastebėjo Irena Šutinienė, 2013 m. Šalčininkuose vietinės valdžios pastatytas paminklas turėjo simbolizuoti „Lietuvos ir Lenkijos istorijos bendrumą“ bei „lenkiškąjį istorinį pasakojimą“[48].

Lenkijos Respublikos atminties institucijos siekia šias istorines reikšmes retransliuoti kaimyninių šalių visuomenėms. Įvairios lenkų iniciatyvos visų pirma atgarsio sulaukia egzilinėje baltarusių visuomenėje, kuri svarbiausiu savo herojumi yra paskelbusi Konstantiną Kalinauską (bltr. Кастусь Каліноўскі) ir 1863–1864 m. įvykius neretai pavadina „Kalinausko sukilimu“. Baltarusiškame „antilukašenkiniame“ istoriniame pasakojime istorinių didvyrių pasirinkimas skurdus, tad nesunku suprasti, kaip XIX a. vidurio personažas, dalyvavęs ginkluotame sukilime ir agitacinei veiklai naudojęs baltarusių kalbą, tapo centrine baltarusiško tautinio panteono figūra. 2019 m. sukilėlių laidotuvėse dominavusios baltarusiškos vėliavos yra puiki šios tezės iliustracija[49]. Neatsitiktinai Lenkijoje baltarusiams skiriamos stipendijos pavadintos K. Kalinausko – „lenkų, baltarusių, o taip pat lietuvių didvyrio“ – vardu.

Lenkijos Respublikos atminties institucijos mėgina tokias istorines reikšmes retransliuoti ir Lietuvos auditorijai. Štai Varšuvoje ką tik atidarytas Lenkijos istorijos muziejus parengė multimedijų parodą, kurios vienas iš tikslų – priminti lenkams, lietuviams, baltarusiams ir ukrainiečiams kovą su bendru priešu – Rusija.[50] Šios parodos iliustracijos jau eksponuotos Vilniuje, Trakų gatvėje, ant

48 Šutinienė 2015: 95.

49 Plačiau apie šį epizodą žr.: Venckūnas 2020: 100–109.

50 Kostro 2023: 6–7.

Pranciškonų vienuolyno tvoros, t. y. greta 2024-aisiais (be Vilniaus miesto savivaldybės leidimo) atidengto paminklo sukilėliams, kurį iš dalies finansavo Lenkijos nacionalinis fondas. 2025 sausio 21 d. Nacionaliniame muziejuje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmuose vyko dokumentinio filmo „Legenda apie Konstantiną Kalinauską“ peržiūra. Šį renginį rėmė Lenkijos Respublikos ambasada, Lenkijos institutas Vilniuje ir Lenkijos istorijos muziejus. Renginio metu nemokamai dalinta Lenkijos institucijų finansuota ir į lietuvių kalbą išversta knyga apie sukilimą.[51]

Pastaruoju metu ir Lietuvos viešajame diskurse dominuoja šio sukilimo, kaip bendros „kovos už laisvę“, kuri praeityje siejo ir dabar tebesieja lenkus, lietuvius, baltarusius, ukrainiečius, o kartais net ir latvius, vaizdinys. Toks naratyvas jau įsitvirtino aukščiausių valstybės vadovų retorikoje: „<...> tuomet petys petin kovojo prieš Rusijos patvaldystę trys tautos – galima sakyti, kad net keturios tautos, įskaitant ir Ukrainą – tai lenkų, lietuvių, baltarusių tautos. Ir šiandien <...> niekas nepasikeitė – mes ir toliau esame kitoje istorijos pusėje, teisingoje istorijos pusėje.“[52] Kasmet, dalyvaujant ir užsienio partneriams, vyksta iškilmingas sukilimo metinių minėjimas, kurį žiniasklaidos priemonėse komentuoja kruopščiai atrinkti istorikai. 2019 m. lapkričio 21 d. Vilniaus paveikslų galerijoje vykusios mokslinės diskusijos „1863–1864 m. sukilimas lietuvių, lenkų ir baltarusių istorinėje atmintyje“ metu ne tik garbus valstybės pareigūnas, bet ir vienas dažnai aukštas akademines pareigas užimantis istorikas šį sukilimą vaizdavo kaip bendrą lenkų, lietuvių, baltarusių ir žydų kovą už laisvę.[53] Įstabiausia, kad šią naują „tautų draugystės“ versiją kelia tie patys asmenys, kurie prieš dešimtmetį, esant kitai geopolitinei konjunktūrai, skatino prisitaikyti prie rusiškojo istorinio naratyvo.

Iš Rusijos Lietuvą ir kaimynines šalis pasiekiančios 1863–1864 m. sukilimo interpretacijos taip pat skatina „bendro fronto“ kūrimą. Ne tik tokios primityvios akcijos, kaip Michailo Muravjovo paminklo atidengimas Karaliaučiuje priešais Lietuvos konsulatą, bet ir kryptinga Aleksandro Djukovo veikla, siekimas kritiškai vaizduoti K. Kalinauską, skatina sukilimo šlovinimą Lenkijoje, Lietuvoje, Ukrainoje ir baltarusių diasporoje.[54]

51 Kulecka 2023.

52 Nausėda 2025.

53 Informacija apie renginį: <https://sc.bns.lt/view/item/324665> [Žiūrėta 2024–12–17]. Pasisakymų turinys atpasakojamas iš atminties.

54 Дюков 2021.

* * *

Taigi, 1863–1864 m. sukilimo vieta lietuvių atminimo kultūroje XXI a. sulaukė nemažo tyrinėtojų bei viešųjų asmenų dėmesio. Dalis publikacijų, pavyzdžiui, minėtoji monografija „Išgyventoji istorija“ yra visus akademinio žanro reikalavimus atitinkantis tyrimas, nors kai kurias šio darbo išvadas bandžiau kritikuoti.

D. Kuolio straipsnis, mano vertinimu, neigia bet kokią atminimo kultūros tyrimų (taip, kaip jie suprantami šiai tematikai skirtoje mokslinėje literatūroje) prasmę, nes esą reikia rašyti tik apie tuos naratyvus, kurie atitinka tam tikrą identitetų politiką, aptariamojo sukilimo atveju – „pačių Lietuvos sukilėlių egzistencines tiesas“. Žinome, kad tiek praeityje, tiek dabartyje buvo ir yra valstybių, kur tokia istorijos samprata yra dominuojanti.

Tuo pat metu politikų ir kai kurių istorikų dėka šis istorinis įvykis Lietuvoje tapo dar vienu bendros lenkų, lietuvių, baltarusių, o kartais dar ir ukrainiečių, latvių bei žydų „kovos už laisvę“ pavyzdžiu. Jei lyginsime dabartinį ir sovietinį pažangos pusėje kovojusių tautų sąrašą, nesunkiai rasime vieną svarbų skirtumą – rusų lokaciją priešinguose poliuose. Tačiau, jei pažiūrėtume į gilesnes mąstymo struktūras, tai jos iš esmės liko nepakitę. Kolektyviniai subjektai – tautos – turi nekintančias charakteristikas ir per šimtmečius vienos yra Gėrio, kitos – Blogio pusėje. Tad gal istorikas A. Streikus buvo teisus, teigdamas, kad sovietmečiu susiformavę stereotipai veikia ir dabartį?

LITERATŪRA

75 metai = 75 metai nuo 1863 m. sukilimo. *Lietuvos aidas,* 1938 m. sausio 22 d. nr. 32, p. 3.

Basanavičius 1936 = *D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija*. Vilnius, 1936.

Kostro 2023 = Robert Kostro. Įvadas. *Sukilę 1863–64. Lenkijos istorijos muziejaus parodos katalogas,* Varšuva, 2023.

Kulecka 2023 = Alicja Kulecka, 1863-1864 m. sausio sukilimas: kovų, svajonių apie laisvę ir neišsipildžiusių vilčių metas. Warszawa: Muzeum historii Polski, 2023.

Kuolys 2025 = Darius Kuolys. Lietuvių laisvės kovos: 1863–1864 metų sukilimo patirtys. *Būdas*, 2025 nr. 2, p. 37 –50. Vėliau tekstas perspausdintas: <https://alkas.lt/2025/05/31/d-kuolys-lietuviu-laisves-kovos-1863-1864-metu-sukilimo-patirtys-i/; https://alkas.lt/2025/06/04/d-kuolys-lietuviu-laisves-kovos-1863-1864-metu-sukilimo-patirtys-ii/> [Žiūrėta 2025 m. birželio 25 d.].

Kuolys 2025-2 = Dariaus Kuolio komentaras po jo paties įrašu socialiniame tinkle Facebook, 2025 m. birželio 4 d. [Žiūrėta 2025 m. birželio 27 d.].

Lithuanian identity 2012 = Lithuanian identity and the riddle of General Lucjan Żeligowski, <https://www.15min.lt/en/article/society/lithuanian-identity-and-the-riddle-of-general-lucjan-zeligowski-528-261617> [Žiūrėta 2025 m. birželio 27 d.].

Mačiulis 2016 = Dangiras Mačiulis. Du literatūriniai istorijos naratyvai – skirtingos atminimo kultūros tradicijos (Vladzimiro Karatkevičiaus ir Vinco Mykolaičio–Putino romanai)? *1863–1864 m. sukilimas: istorija ir atmintis,* sud. Zita Medišauskienė ir Darius Staliūnas, Vilnius: LII leidykla, 2016.

Mastianica-Stankevič = Olga Mastianica-Stankievič. 1863–1864 metų sukilimas Rusijos imperijos Šiaurės Vakarų krašte moterų atsiminimuose. *Acta historica universitatis Klaipedensis,* 2021, t. 42, p. 61–98.

Mastianica 2023 = Olga Mastianica. „O, Boże, coś Polskę": próby upamiętywania rocznicy wybuchu powstania styczniowego w Wilnie w 1913 roku". Straipsnis skirtas pokonferenciniam leidiniui „Powstanie 1863. Represje i pamięć. Międzynarodowa konferencja naukowa w 160. rocznicę wybuchu powstania styczniowego, 18-19 stycznia, 2023 r., Warszawa, Instytut historii UKSW. [spaudoje].

Mataitytė 2013 = Inga Mataitytė. 1863 metų sukilimas ir sukilėliai kalboje. <https://alkas.lt/2013/06/12/1863-metu-sukilimas-ir-sukileliai-kalboje/> [Žiūrėta 2025 m. birželio 27 d.].

Nausėda 2025 = Nausėda: 1863–1864 m. sukilimo aukos teikia drąsos ir didvyriškumo pavyzdį. <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/2463800/nauseda-1863-1864-m-sukilimo-aukos-teikia-drasos-ir-didvyriskumo-pavyzdi?srsltid=AfmBOoqGwyOx4xZ-RTXC6DhLLHTjQRLXXZWnCOvvkUCDa7tPoPaO-T9MLj> [Žiūrėta 2025 m. balandžio 28 d.

Lesisz 2024 = Lesisz Paweł. *Polacy na Litwie w latach 1864–1915 – tożsamość, rozwój, perspektywy: spojrzenie polskie i litewskie*. Humanitarinių mokslų disertacija, Lenkijos Mokslų akademijos Istorijos institutas, 2024. <https://bip.ihpan.edu.pl/wp-content/uploads/2024/06/Lesisz_Praca-doktorska.pdf> [Žiūrėta 2025 m. kovo 22 d.].

Safronovas, Kilinskas, Mačiulis = Vasilijus Safronovas, Kęstutis Kilinskas, Dangiras Mačiulis. *Išgyventoji istorija Lietuvoje tarpukariu: vaidmenys, patirtys, vadovėliniai pasakojimai ir atminimo politika*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022.

Staliūnas 2008 = Darius Staliūnas. *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*. Vilnius: Mintis, 2008.

Staliūnas 2024 = 1863–1864 m. sukilimas lietuviškoje istorijos erdvėje. Su istoriku dr. Dariumi Staliūnu kalbasi Lina Leparskienė. *Būdas*, 2024, Nr. 6.

Streikus 2009 = Arūnas Streikus. Istorinės atminties sovietizavimo ypatybės Lietuvoje. *Naujasis židinys – Aidai*, 2005, Nr. 9, p. 370–373.

Szumski 2016 = Jan Szumski. *Polityka a historia. ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945–1964*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA–JR, 2016.

Šenavičienė 2012 = Ieva Šenavičienė. *Kunigas Mackevičius kaip istorinė asmenybė. Biografijos kontūrai.* Parengė I. Šenavičienė, Vilnius, 2012.

Šutinienė 2015 = Irena Šutinienė. Tautos istorijos pasakojimo raiška daugiakultūrėje aplinkoje: Pietryčių Lietuvos lenkų etninės grupės atvejis. *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2015/2(37).

Švedas 2009 = Aurimas Švedas, *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius: Aidai, 2009.

Venckūnas 2020 = Valius Venckūnas. 1863–1864 m. sukilimo dalyvių laidotuvės ir Vilniaus kaip baltarusių Mekos naratyvas. *Logos*, 2020, nr. 102, p. 100–109.

Žaltauskaitė 2009 = Vilma Žaltauskaitė, Dvasininkai „litvomanai" ir jų požiūris į 1863 m. sukilimą. *Dvasininkija ir 1863 m. sukilimas buvusiose Abiejų Tautų Respublikos žemėse,* sud. Aldona Prašmantaitė, Vilnius: LII leidykla, 2009, p. 329–357.

Долбилов, Сталюнас 2010 = Михаил Долбилов, Дарюс Сталюнас. *Обратная уния: из истории отношений между католицизмом и православием в Российской империи, 1840-1873.* Вильнюс: LII leidykla, 2010.

Дюков 2021 = Александр Дюков. *Неизвестный Калиновский. Пропаганда ненависти и повстанческий террор на белорусских землях, 1862–1864 гг.* Москва: Фонд «Историческая память», 2021.

Заштовт 2014 = Лешек Заштовт. Давид Файнхауз о январском восстании 1863 г. на литовско–белорусско–украинских землях в контексте его изучения польской историографией. *Польское январское восстание 1863 г.: Исторические судьбы России и Польши*, отв. ред. Н.А. Макаров. Москва 2014. с. 355–370.

Тальвирская 1967 = Зента Тальвирская. Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература. *Революционная Россия и Революционная Польша (вторая половина XIX в.).* Москва: Наука, 1967.

THE 18631864 UPRISING IN LITHUANIAN MEMORY CULTURE: NEW AND OLD INTERPRETATIONS

Darius STALIŪNAS

This article reviews scholarly publications from the past two decades on the functioning of the 18631864 Uprising in Lithuanian memory culture, as well as the place of this historical event in current identity politics. The article is divided into four parts based on historical periods the "National Revival", the Republic of Independent Lithuania, the Soviet era, and the present day. This is a polemical text that not only presents the most important new insights from researchers but also engages in discussion with some of these new interpretations.

DANGVIETŲ KAIMAS IR JO ŽMONĖS

ŠIAULIŲ ,,AUŠROS“ MUZIEJAUS ETNOGRAFINIO ARCHYVO TEKSTUOSE IR VAIZDUOSE

Laurynas GIEDRIMAS

> ...Troba perpėpyta stačiomis lentomis į du kambarius. Antrame kambary gyvena Leonas Rimeikis, kalvis. [Jo kambaryje] ant stalo duona ir laikraščiai (,,Jaunoji Lietuva“ ir ,,Lietuvos ūkininkas“). Po stalo apavas – dvi poros vyriškų batelių. Galinėje sienoje, virš langelio, kabo į nedidelius rėmus įrėmintas abrozdėlis, vaizduojantis skaistyklą. Langelyje buvo padėtas veidrodėlis, peiliukas, galąstuvas, šukos, palovy padėta avalynė. Ant vidinės sienos kabėjo visi turimi dėvimi ir išeiginiai, pirktiniai ir naminiai rūbai...

Tai ištrauka iš Dangvietų kaimo gyventojo Leono Rimeikio gyvenamojo namo inventoriaus aprašymo, saugomo Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografiniame archyve, Užvenčio valsčiui skirtoje etnografinėje byloje[1]. 1928 m. šį muziejų perdavus Šiaulių kraštotyros draugijos žinion, etnografinių rinkinių ir eksponatų jam kaupimas buvo suvokiamas kaip patriotine misija. „Bet kuris turi pažinti savo kraštą. Visvien kokį darbą dirbtumei, kokį amatą valdytumei, tik tuomet tikrai būsi naudingas savo kraštui, kuomet mokėsi jo ligomis sirgti, jo sielvartomis sielotis, jo linksmybėmis linksmintis. Kiaurai tuo tarpu pažink savo gimtąją padangę,“ – rašė profesorius Ignas Končius žurnale „Gimtasai kraštas“ (Končius 1934: 3). Tokia dvasia lydėjo ir ekspedicijas po Žemaitijos ir Šiaurės Lietuvos kaimus, kurių metu muziejininkai, kraštotyrininkai, etninės kultūros entuziastai detaliai aprašinėjo, piešė, fotografavo žmonių sodybas, inventorizavo daiktus, rinko eksponatus, užrašinėjo tautosaką[2]. Iš viso Šiaulių ,,Aušros“ muziejuje iki sovietinės okupacijos sukauptos 89 etnografinės bylos, sudarančios net 15 851 puslapį etnografinės medžiagos! Atsivertus jas, prieš akis iškyla nepagražintas, nesumuziejintas kaimo gyvenimas, prietemoje skendintis kuklių trobelių vidus. Ir aprašytieji daiktai, rodos, dar gyvena savo gyvenimą: šeimininkų liečiami, perkeliami iš vietos į vietą, apmąstomi. Nors daugelis etnografinių aprašymų ne specialistui gali pasirodyti nuobodūs, juose gausu užuominų, leidžiančių susieti šių ir anų dienų įvykius, stebėti kraštovaizdžio kaitą, pažinti žmones. Šios bylos yra tarsi vietų dvasios saugykla, jos kuria ryšį tarp to, kas buvome, ir kas esame. Tai paskata pažinti savo kraštą, *nusidanginti* ten, kur galbūt niekada nesusiruoštume nuvykti, – kad ir į Dangvietus.

Nepaisant kraštotyrininkų dėmesio, niekas neužfiksavo liaudiškos šio kaimo pavadinimo etimologijos ar jį paaiškinančio padavimo. „Aušros“ muziejaus dokumentuose randami įvairūs pavadinimo variantai, dažniausiai užrašyti taip, kaip juos taria žemaičiai: *Dongvietai* ar *Dungvietai* (žem. *Dongvietā*, arba *Dungvietā*). Seniausias kaimo paminėjimas siekia 1691 m., o 1789 m. dokumentuose nurodoma, kad Dangvietuose (lenk. *Dągwiaty, Dongwiaty*) gyveno toks smulkusis bajoras Simonas Dangoveckis (Szymon Dangowecki)[3], galbūt jis įgijęs pavardę pagal kilmės vietą, o gal ir atvirkščiai. Šis kaimas yra Žemaičių aukštumos rytinėje pašlaitėje, apie dešimtį kilometrų nutolęs nuo Šatrijos kalno ir porą – nuo Užvenčio dvaro. To paties Marijos Pečkauskaitės-Šatrijos

1 Šiaulių apskrities, Užvenčio valsčiaus archyvinės etnografinės bylos Nr. 41 (ŠAM E-I 151) medžiaga įrišta kietuose daugiasluoksnio kartono viršeliuose. Bylą sudaro 207 lapai su Užvenčio valsčiaus kaimų sodybų aprašymais, brėžiniais, piešiniais, škicais, fotografijomis. Byloje sukomplektuoti ir aprašyti 137 eksponatai. 96–99 šios bylos lapuose – Dangvietų kaimo gyventojų Leono Rimeikio ir Stasio Pulkio gyvenamojo namo aprašymas.

2 Šiaulių kraštotyros draugija veikė 1927–1940 m. Į jos veiklą įsitraukė daug Šiaulių krašto ir Lietuvos inteligentijos, studentų, visuomeniškai nusiteikusių piliečių, ilgamečiu draugijos pirmininku buvo teisininkas Mikelis Petras Bugailiškis (1880–1965). 1930 m. draugija pradėjo leisti jos veiklos rezultatus pristatantį „Šiaulių metraštį“, nuo 1934 m. jį pakeitė žurnalas „Gimtasai kraštas“. Draugija organizavo kolektyvines ekspedicijas, kuriomis nuo 1930 m. daugiausiai rūpinosi pirmasis „Aušros“ muziejaus vedėjas Česlovas Liutikas (1903–1984). Kasmet jų buvo surengiama po 15–20, aplankoma apie 20 vietovių. Iki 1940 metų „Aušros“ muziejaus rinkiniai buvo vieni iš gausiausių tarp provincijos muziejų. 2006 m. Šiaulių kraštotyros draugijos etnografinis archyvas įtrauktas į UNESCO programos „Pasaulio atmintis“ Lietuvos nacionalinį registrą.

3 Užvenčio dvaro inventorius. 1789 m. LMAVB, f. 5395, l. 1v–2; 11 Užvenčio dvaro inventorius. 1691 m. LVIA, f. 11, ap. 1, b. 1053, l. 369v.; Gaušynų dvaro dokumentai. 1790–1835 m. LVIA, f. 696, ap. 2, b. 1026.

Dangvietų kaimo vaizdas. 1937 m. Stasio Vaitkaus nuotrauka

Raganos senojo dvaro[4], kur ji praleido vaikystės ir jaunystės metus, ir kur vis grįždavo sapnuose ar kūryboje. Tarpukariu čia „miniatiūrinį Lietuvos ūkio modelį“ kūrė nuo 1909 m. iki pat sovietinės okupacijos dvarą valdęs ir sumaniai jame ūkininkavęs Vasario 16-osios signataras Jonas Smilgevičius.[5] Būtent Užvenčio dvarui iki baudžiavos panaikinimo priklausė Dangvietai kartu su Girnikų, Kuršų, Minupių, Vaiguvalės (buvusios prie dabartinio Vaiguvos miestelio) ir Žeberių kaimais. Tikėtina, kad jie buvo įkurti XVI a. II pusėje, per Valakų reformą[6].

Kai 1932 m. Užvenčio valsčiuje buvo pradėtos rengti Šiaulių kraštotyros draugijos ekspedicijos, Dangvietai tebebuvo gatvinis-rėžinis kaimas, į viensėdžius išskirstytas tik prieš pat Antrąjį pasaulinį karą, tad ekspedicijos dalyviai dar matė ir fiksavo senąjį kraštovaizdį. Be to, dauguma gyventojų buvo mažažemiai, o vargas ilgesniam laikui užkonservavo archajiško gyvenimo fragmentus[7]. Visa tai traukė kraštotyrininkus, kurie stebėjo, kaip kaimo veidą ir tradicijas keitė žemės reforma, ir nuoširdžiai dėl to sielojosi. I. Končiaus kaimo tikrovės apibūdinime girdisi net dramatiška gaidelė:

> Gyvenamas laikas verčia rimtai susirūpinti ypatingai greito gyvenimo kuriamuoju darbu. Tačiau tas kuriamasis darbas dirba ir griaunamąjį darbą – jis neina greta. Jis griauna senesniojo gyvenimo įprastus padarinius. Ir ant jų griuvėsių ir iš tų griuvėsių medžiagos stato naujus pastatus. Todėl jis naikina, galutinai, su šaknimis išraudamas buvusiojo gyvenimo medžiaginius pėdsakus (1934: 6).

Dangvietams Užvenčio dvaro sodybos kaimynystė svarbi iki šiol – senajame jos svirne dabar veikia kraštotyros muziejus, dvaro sodyboje kasmet rengiami akvarelės ir meninės kalvystės plenerai[8], tiesiogiai susiję ir su minėtuoju Dangvietų kalviu Leonu Rimeikiu (1899–1979). 4-ajame dešimtmetyje surinkta etnografinė medžiaga išsamiai supažindina su jo troba, jos

4 1887–1898 metais dvarą nuomojo Anupras ir Stanislava Pečkauskai – rašytojos Marijos Pečkauskaitės-Šatrijos Raganos (1877–1930) tėvai. Užvenčio dvaras įkvėpė rašytoją parašyti apysakas „Sename dvare“, „Viktutė“, „Vincas Stonis“, „Anuomet“ ir kt.

5 Jonas Smilgevičius (1870–1942) Užvenčio dvare įkūrė pavyzdinį pieninininkystės ūkį. Malūne, vietoj vandens rato, pastatė turbiną, kuri gamino elektros energiją dvarui ir miesteliui, turėjo tabako plantaciją, lentpjūvę, plytinę, spirito varyklą, taip pat augino rugius, kviečius, cukrinius runkelius, įvairias daržoves (plačiau: Selenis 2019:17–19). Palaidotas Užvenčio miestelio kapinėse.

6 Prielaidas tokiai išvadai teikia jau 1560 m. dokumento nuoraše paminėti Kuršų kaimo valakai. Tikėtina, kad tuo metu įkurti ir visi kiti aukščiau išvardintieji dvarui priklausę kaimai.

7 Dangvietų kaimo išskirstymo į viensėdžius projektas buvo parengtas tik 1936 m. (*Dangvietų kaimo išskirstymo į viensėdžius projektas. 1936 m*. LCVA, f. 1250, ap. 4/13, b. 1244.). Tuo tarpu, pavyzdžiui, Žeberių kaimo išskirstymo į viensėdžius projektas parengtas jau 1922-aisiais (*Žeberių kaimo išskirstymo į viensėdžius projektas. 1922 m*. LCVA, f. 1250, ap. 4/13, b. 1294). Minupių – 1927 m. (*Minupių kaimo išskirstymo į viensėdžius projektas. 1927 m*. LCVA, f. 1250, ap. 4/13, b. 1264).

8 2009 m. Užventyje pradėti rengti meninės kalvystės plenerai, skirti sąsajų su Užvenčiu turėjusių Lietuvos šviesuolių – Marijos Pečkauskaitės-Šatrijos Raganos, Povilo Višinskio, Julijos Žymantienės-Žemaitės ir Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataro Jono Smilgevičiaus atminimui įamžinti, kitoms svarbioms vietoms ir datoms pažymėti. Pleneruose tęsiama gyvoji lietuviškos kryždirbystės tradicija – sukurti kryžiai, koplytstulpiai, koplytėlės puošia Užvenčio dvaro parką, miestelį ir apylinkes (išsamiau žr. www. pleneras.uzventis.lt)

Dangvietų kaimo gatvė. 1937 m. S. Vaitkaus nuotrauka

interjeru, meistro naudotais daiktais ir gyvenimo sąlygomis, pats kalvis ir jo kalvystės įrankiai nufotografuoti ir išsamiai aprašyti. Tačiau nerasime nė užuominos, kokia tai buvo asmenybė, tad tenka kliautis detalėmis: 1932 m. kraštotyrininko apraše paminėti laikraščiai, elektros lemputė ar pirktiniai drabužiai išskiria jį iš kitų kaimo gyventojų, skurdžių mažažemių valstiečių, tarpo. Ant stalo buvę leidiniai liudija, kad tuomet dar jaunas 33 metų vyras domėjosi jaunimo auklėjimo ir švietimo klausimais, visuomenės, kultūros ir istorijos problemomis, Lietuvos ir pasaulio įvykiais, patarimais ūkininkams. Pasak Dangvietuose tebegyvenančios kalvio dukterėčios Audronės Kazlauskaitės-Deicerienės, jos dėdė buvo doras ir teisingas žmogus, bitininkas ir medžiotojas, o dangvietiškė Ona Navickaitė jo kalvėje kepdavusi šakočius[9]. Na, o už išsamiausią šio žmogaus pristatymą turime dėkoti kitam garsiam kalviui, juvelyrui, tautodailininkui, taip pat šio krašto vaikui Vytautui Jaručiui[10], ne kartą paminėjusiam Leoną atsiminimuose. Taupūs jo pasakojimai padeda pajausti ir žmogų, ir vietą. Pokariu šeimos nesukūręs Leonas po savo stogu buvo priglaudęs jam namus pastačiusio dailidės Vinco Jaručio šeimą (Adomaitis 2002). Mažajam Vytautui buvo leidžiama būti kalvėje, stebėti darbą ir klausytis suaugusiųjų pokalbių:

> Kai man buvo šešeri metai, Dangvietų kaime apsigyvenome pas kalvį Leoną Rimeikį. Jis gyveno vienas, vaikų neturėjo, – gal dėl to ir pamilo mane. Dažnai vesdavosi į kalvę, kur man labai patikdavo žiūrėti į raudonai įkaitintą kalamą geležį.
>
> Kai pokario metais mirė seneliai, sesuo, mama ir aš (apie dingusį tėvą žinių neturėjome) apsigyvenome jų namuose ir pradėjom verstis iš jų žemės. Tuo metu lankiau Užvenčio pradinę mokyklą, kuri buvo vienintelė mano gyvenime. Kelias į mokyklą ir iš mokyklos vedė pro Leono kalvę, į kurią vienintelis iš vaikų turėjau teisę užsukti ir niekada nebuvau varomas lauk. Kartais iš aplinkinių kaimų būdavo daugiau vyrų, atvedusių kaustyti arklius ar šiaip kokiu reikalu užsukusių pas kalvį. Klausydavau išsižiojęs vyrų kalbų apie esamą padėtį Lietuvoje bei pažadus Amerikos, kad greitai išvaduos ir vėl būsim laisvi. Kai vyrai atsargiai pažvelgdavo į mano pusę, kalvis nuramindavo – nekreipkit į jį dėmesio, čia mano gizelis, juo galima pasitikėti. Kaip aš didžiavausi būdamas vyrų tarpe!“ (Jarutis 2010:11)

Senąją kalvę matė bei panašiai joje vykusius bendruomenės susibūrimus aprašė ir garsus kraštotyrininkas Klemensas Kučinskas[11], gyvenęs šalia Dangvietų buvusioje, Pamauškalniu

9 Pagal straipsnio autoriaus užrašytus vietos gyventojų pasakojimus.

10 Vytautas Jarutis (1936–2017). Šeima iš Žagarės, kur tautodailininkas gimė, persikėlė gyventi į Dangvietų kaimą. V. Jarutis mokėsi Užvenčio mokykloje, vėliau gyveno ir dirbo Radviliškyje ir Alytuje. 1986 m. pelnė Lietuvos kalvių kalvio vardą. Jo kūrinių yra įsigiję daugelis Lietuvos muziejų. Palaidotas Užupių kapinėse (Alytaus r.).

11 Kraštotyrininkas, Lietuvos laisvės kovų dalyvis, politinis tremtinys Klemensas Kučinskas (1927–2009) yra parengęs virš 10 kraštotyros darbų, iš jų svarbesni: „Žeberiai“, „Ubagai“, „Retų amatų žmonės“, „Garsieji krašto razbainikai – plėšikai“. Dalis jo kūrybinio palikimo ir surinktų eksponatų perduota saugoti Užvenčio kraštotyros muziejui, o kai kurie dienoraščiai tebesaugomi šeimos archyve, tarp jų – ir šiam straipsniui svarbus rankraštis „Žeberių apylinkės“, suteikiantis žinių ir apie Dangvietų kaimą.

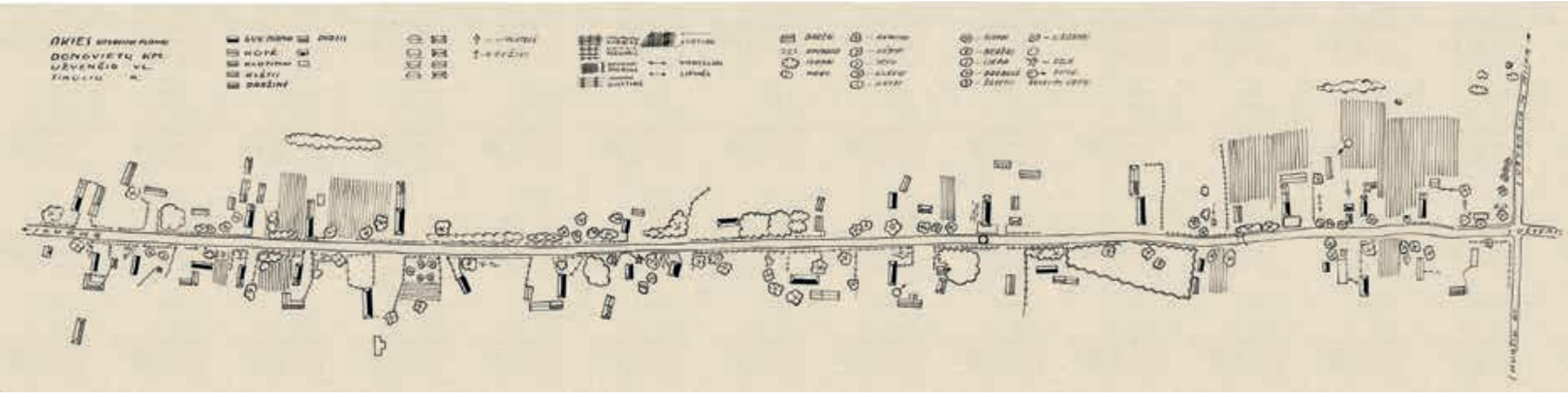

Dangvietų kaimo planas. XX a. 4 deš. S. Vaitkaus piešinys

vadinamoje Žeberių kaimo dalyje. Jo liudijimas įtvirtina kalvės reikšmę dangvietiškių ir apylinkių gyvenime – tai buvusi traukos vieta, kur užsukdavę ne vien kokį padargą pataisyti:

> Ši kalvė esanti prie pagrindinio kelio Užventis – Luokė. Pro šalį kasdien pravažiuodavo Žeberių, Minupių, Šunikių ir Domeikių sodžių ūkininkai, todėl čia netrūkdavo darbų užsakytojų. Čia buvo galima išgirsti ne tik vietos ir pasaulio aktualijas, bet ir žemaitiškų anekdotų, gandus apie iš kažkur atsiradusį akiplėšiškai drąsų ,,razbaininką“, nepagailintį turtingo pono, užjaučiantį vargšą (Kučinskas 1995: 5).

Po daugybės metų jau išgarsėjęs V. Jarutis nusivežė senąjį kalvį į parodą Vilniuje, parodė jam savo nukaltas saulutes ir lietuvaites. Ryšį su gimtais kraštais išsaugojęs tautodalininkas su bičiuliais pradėjo rengti minėtuosius plenerus ,,Užventis mene“, į kuriuos būrė geriausius šalies meninės kalvystės meistrus. Jų dėka Užvenčio miestelyje ar dvare kasmet atsiranda po naują koplytėlę, kryžių ar kitokį meninės kalvystės darbą, skirtą atmintinam šalies ar krašto įvykiui arba žmogui, – taip auginamas lietuviškos kalvystės darbų parkas. V. Jaručiui mirus, 2022 m. plenero meistrai sukūrė ir jam skirtą kryžių, kurį pastatė Dangvietų kaimo kryžkelėje, tarp kelių, vedančių į Luokę, Užventį ir Pamauškalnį[12]. Iš tiesų šis atminties ženklas mena abu Dangvietų kalvius. O Šiaulių „Aušros“ muziejuje saugoma kraštotyros ekspedicijų medžiaga – tarsi paminklas visiems čia gyvenusiems paprastiems žmonėms. Tad vėl atsigręžkime į praeitį ir pakeliaukime prieš 90 metų kraštotyrininkų lankytais Dangvietų kaimo takais, įsižiūrėkime į jų matytus veidus ir daiktus.

Tiek Adomas Vitauskas[13], archyvinės bylos Nr. 41 tekstų autorius, tiek minėtasis kraštotyrininkas K. Kučinskas savo dienoraštyje aprašė XX a. viduryje matytą Dangvietų kraštovaizdį, iki šių dienų išlaikiusį keletą anų laikų bruožų. Vakarų pusėje buvo kalvota ariamoji kaimo žemė (dabar vadinama Kálnais), o į rytus nuo kaimo plytėjo dideli atviri plotai: arčiau kaimo – pievos, toliau – žemučiais tankiais krūmais apsipylusios kemsuotos ganyklos. Už dviejų-trijų kilometrų žėlė didesni krūmynai, o „melsvame tolumų rūke“, kaip rašo etnografas, „mėlynavo eilė kalvų, apaugusių miškais“, kurie ilga juosta tęsėsi šiaurės-pietų kryptimi[14]. Tarp tų miškų ir kaimo plytėjo žemuma, vadinta Pakalnėmis, Kliciais, Talūnu ir Žeberalėmis. Žemuma link Ventos tekėjo Žeberė (Kučinskas 1955: 5).

Dangvietų kaimo „požymių aprašyme“ yra sakinys, suteikiantis sausai etnografijai poezijos, o kaimui – jaukumo ir išskirtinumo: „Einant gatve, gaunasi įspūdis, tarytum eitum vyšniomis nusodintu keliu – kiekviename kieme jų yra“[15]. Tai vietinės veislės aukštaūgės vyšnios, kurioms pavasarį sužydėjus, Dangvietai atrodydavo tarsi apdengti balta marška (Kučinskas 1995: 7). Visos jos pažymėtos pieštiniame „Dungvietų kaimo akies situacijos plane“, kaip ir prie sodybų augę beržai, klevai, liepos ir kiti medžiai. „Požymių

12 Kūrinio idėjos autorius Virgilijus Mikuckis, skulptorius Aurimas Šimkus. Kalviai: Arūnas Degė, Ramūnas Gudaitis, Andrius Janulis, Albinas Jukumas, Juozas Kavaliauskas, Saulius Kronis, Egidijus Latėnas, Virgilijus Mikuckis, Tomas Pacaitis, Česlovas Pečetauskas, Eitaras Pokvytis, Evaldas Rimkūnas, Vytautas Slavinskas, Stanislovas Špukas, Darius Vilius, Edgars Vronskis ir Glebs Vronskis (Latvija).

13 Adomas Vitkauskas (1908–1943) – vargonininkas, muziejininkas. Vargonininkavo Kiaunoriuose, Kužiuose, Kuršėnuose. Nuo 1937 m. Šiaulių „Aušros“ muziejaus neetatinis muziejininkas konservatorius. Tvarkė muziejaus fondus, dalyvaudavo vasaros išvykose ir ekspedicijose. Per 1938–1940 m. muziejui pateikė virš 2000 rankraštinių puslapių surinktos medžiagos. Žurnale „Gimtasai kraštas“ publikavo 32 straipsnius.

14 Šiaulių apskr., Užvenčio vlsč., Dungvietų kaimo požymių aprašymas. Archyvinės bylos Nr. 41, lapas 88–89.

15 Ten pat.

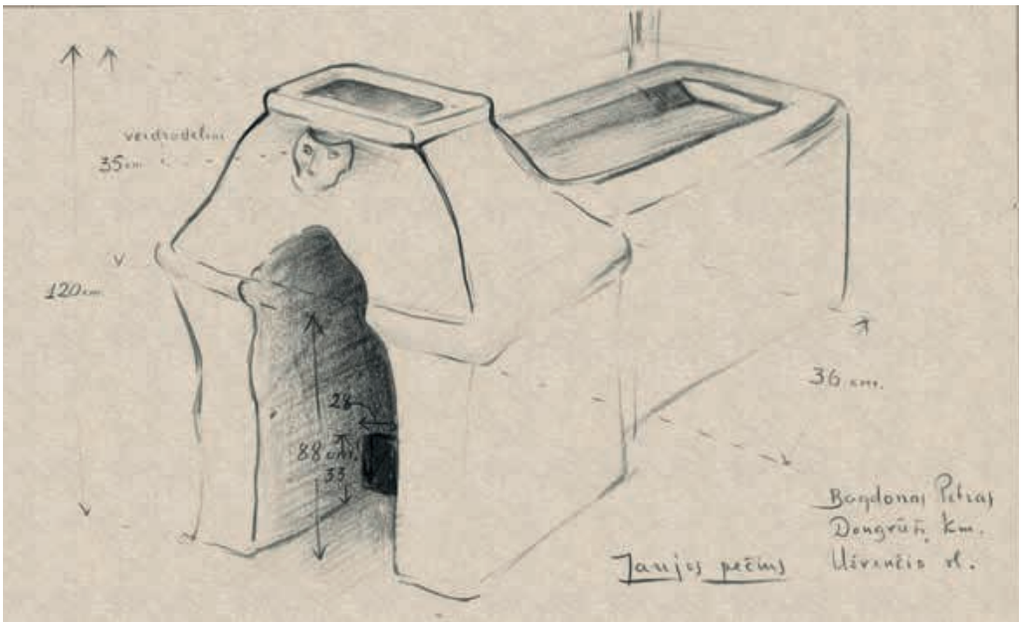

Krosnis su velnio atvaizdu Petro Bagdono jaujoje. XX a. 4 deš.

aprašyme“ pastebima, kad didesnių sodų niekas neaugino. Vietos žmonių buitis buvo kukli: „Maži Dangvietų kaimo žemės sklypeliai, mažos ir jų sodybos, dažnai telpančios po vienu stogu“. Gyvenamuose namuose buvo tik po du kambarius, prieangiai buvę be lubų, tik ant pusės patalpos būdavo užmesta po kelias lentas. Tarp mažų skurdžių sodybėlių būta ir vienos kitos geresnės trobelės su gana jaukiai įrengtais kambarėliais[16].

K. Kučinsko teigimu, neturtingi kaimo gyventojai buvo vadinami ,,Dangvietų kojiniais”, nes valdė labai siaurus rėžius, kuriuose galėjai ,,atsistoti tik ant vienos kojos“ (Kučinskas 1995). Negalėdami išsimaitinti iš mažų sklypelių, jie prasimanydavo papildomų darbų, pavyzdžiui, žiemos metu uždarbiavo veždami malkas ir pan. Lankantis ekspedicijai, kaime gyveno daug amatininkų – klumpdirbių, račių, stalių, buvo keturi siuvėjai, tekorius, indų taisytojas, kalvis ir škaplierių audėja, žmonės prisiminė, kad anksčiau buvęs ir kailių išdirbėjas. Pastebima, kad dangvietiškiai prasimanydavo įvairių išradimų. Antai, vienas sukonstravo savotišką *zeimerį* vežėčių lentelėms išpjauti, kitas buvo padaręs linų mynimo mašiną, trečias – „skiedrų drožiamąją“, dar vienas sukonstravo *kaparą* (keltuvą) rąstams kilnoti. Tačiau šios inovacijos netapo plačiau žinomos už savosios apylinkės ribų, o dėl menkos rinkos išradėjams užsakymų trūko[17].

Etnografiniame archyve išsaugotas ir seniausiu kaimo gyventoju prisistačiusio Tado Šapo sodybos aprašymas. Šis žmogus – vienas iš nedaugelio, sutikusių nusifotografuoti, tad jo portretas interjere – iškalbingas to dangvietiško „mažumo“, kuklumo ir archajiškumo liudijimas. Aprašyme paminėta tik tai, kuo jo namai skyrėsi nuo L. Rimeikio: stalas stovėjęs kampe prie durų, o įprastoje stalo vietoje laikinai buvę įkurdintos staklės; pasieniuose „jau yra suolų“, prie galinės sienos kabo daugiau šventų paveikslų, o „nuo grindų iki pat lubų [stovi] laikrodžio šėpelė su *dviejomis* durelėmis“. Kamaroje dėmesį patraukė žaliai dažyta gėlėmis ornamentuota spinta, gelsvai dažyta komoda su keturiais stalčiais, kinkymai, kubilas su miltais ir taip toliau[18].

Vienas įdomesnių objektų buvo atrastas Petro Bagdono (1895–1952) sodyboje pietinėje Dangvietų kaimo dalyje. Kiek nuošaliau nuo gyvenamojo namo ir staldo stovėjusios jaujos kairėje kertėje stūksojo iš molio (maišyto su šiaudais) drėbta krosnis, kurios kiek aukštesnę kaktą užbaigė keturkampis kauburiukas su gana kūrybingai nulipdytu velnio atvaizdu. Jo akių vietoj įspaustos baltos, patamsy žibančios porceliano šukės turėjo išgąsdinti nelauktą svečią: „Velnias pusėtinai vykusiai padarytas, nors ir primityvios, bet efektingos lipdybos. Panašumas į dažnai paveiksluose matomą velnio atvaizdą daro tikrą įspūdį <...>“[19].

Bagdono dukra Eleonora Bagdonaitė-Freimontienė (1932–2021) yra pasakojusi, kad jos

16 Ten pat.

17 Ten pat.

18 Šiaulių apskr., Užvenčio vlsč., Dongvietų kaimo Tado Šapo sodybos aprašymas. Archyvinės bylos Nr. 41, l. 101–102.

19 Šiaulių apskr., Užvenčio vlsč., Dongvietų kaimo Leono Simanavičiaus klėties ir Petro Bagdono jaujos aprašymas. Archyvinės bylos Nr. 41, l. 103–106; Dongvietų kaimo Petro Bagdono sodybos etnografinės medžiagos aplanko viršelis ir jaujos pečiaus piešinys. Archyvinės bylos Nr. 41, l. 130–131.

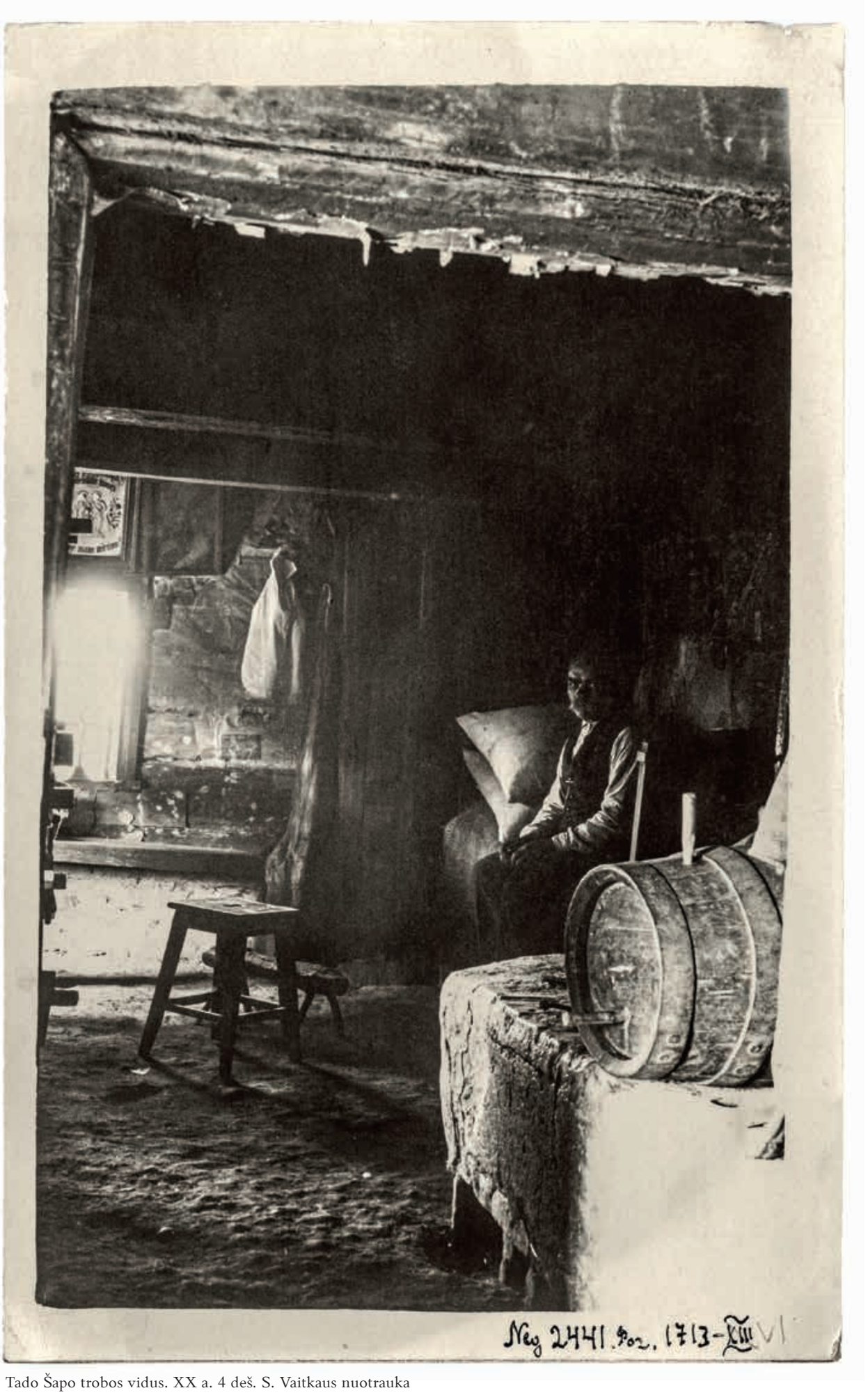

Tado Šapo trobos vidus. XX a. 4 deš. S. Vaitkaus nuotrauka

Skulptūrėlės iš Dangvietų kaimo koplytėlės ir namų. XX a. 4 deš. Stasio Vaitkaus nuotrauka

motinos tėviškėje, Barvydžių kaime, buvusioje Šimkaus jaujoje vaidenosi velnias. Gal tie pasakojimai ir įkvėpė sodybos šeimininką papokštauti. P. Bagdono išradingumą atspindi ir Šiaulių „Aušros“ muziejaus Meno skyriaus vedėjo, fotografo Stasio Vaitkaus[20] daryta nuotrauka, kurioje jis nufotografuotas greta prietaiso, skirto sunkumams kelti – žemaitiškai jis pavadintas „Kelams kaprs“. Šeimos kūrybinį polėkį liudija ir Eleonoros sodyba su gėlių ornamentais puoštomis langinėmis vakarinėje kaimo dalyje (po žemės reformos Bagdonai išsikėlė gyventi į vienkiemį). Be kita ko, iš kalvio L. Rimeikio išmokusi bitininkauti, E. Freimontienė su vyru Česlovu sovietmečiu prižiūrėjo Kelmės rajone pirmavusio Užvenčio tarybinio ūkio bityną su 90 avilių[21]. P. Bagdono sūnus Vaclovas tapo Lietuvoje žinomu automatikos ir telemechanikos inžinieriumi[22].

Kaip ir kiekviename kaime, Dangvietuose būta krikščioniško pamaldumo objektų. Žemaičių *medinkas* (klumpes) gaminusio 62 metų klumpdirbio Leono Simonavičiaus sodyboje kraštotyrininko dėmesį patraukė keli dalykai: priešais trobą, ant iš palaidų akmenų sukrautų pamatų, stovėjo iš pjautinių rąstų surėsta sena klėtis šiaudiniu stogu, ant kurios sienos kabojo Nukryžiuotasis ir rugių varpų vainikas, o ant balkio buvo išraižytas nuo perkūnijos apsaugantis kryželis. Dar sodybą nuo 1907 m. puošė koplytstulpis, kurio koplytėlė buvo iškelta ant pailgo 1,9 m aukščio netašyto lauko akmens. Kiek atnaujintas, jis tebelaimina jau negyvenamą sodybą. Paskutinė joje šeimininkavo Leono sūnaus šeima – Jonas ir Bronė Simonavičiai. Šį įdomų koplytstulpį 2021 m. atnaujino kaimynas, iš Pašatrijos kaimo kilęs dangvietiškis Eugenijus Butautas.

„Aušros“ muziejaus rinkiniuose yra išlikusi 1937 m. Stasio Vaitkaus daryta nuotrauka su šventųjų „stovylėlėmis“. Apraše nurodoma, kad jos buvo paimtos iš Dangvietų koplytėlės, o jų autorius – Luokės valsčiuje, Maudžiorų kaime gyvenęs dievdirbys Augustinas Potockis[23], tik nežinia, ar visos šios skulptūrėlės buvo L. Simonavičiaus, ar ir kurioje kitoje koplytėlėje. Kad ir kaip būtų,

20 Stasys Vaitkus (1907–1989) – dailininkas, skulptorius, fotografas, muziejininkas. 1928–1935 m. mokėsi Kauno meno mokykloje. 1937–1944 m. Šiaulių „Aušros“ muziejaus eksponatų konservatorius, Meno skyriaus vedėjas. Dalyvavo muziejaus ekspedicijose, rinko etnografinius ir dailės eksponatus, rengė parodas. Karo metais dėstė piešimą Šiaulių suaugusiųjų mokykloje. 1944 m. persikėlė į Vilnių, dirbo Dailės institute. Už dalyvavimo „Lietuvos Rericho draugijoje“ sovietų saugumo suimtas ir nuteistas. 1949–1955 m. buvo kalinamas Vorkutoje. Grįžęs į Lietuvą, 1956–1970 m. dirbo fotografu Vilniaus dailės muziejuje.

21 Regina Musneckienė. Medonešis baigiasi rugpjūtį. *Šiaulių kraštas*. 1999 m. rugpjūčio 17 d., p. 16.

22 Vaclovas Bagdonas (g. 1945) tyrinėjo geležinkelių ir kelių transporto automatiką, srautų valdymą ir kt., parašė daugiau kaip 100 mokslinių straipsnių, monografijas „Intelekto modeliai ir jų taikymas valdymui“, „Informacinių valdymo sistemų patikimumas“.

23 Užvenčio valsčiaus kaimuose surinkta etnografinė medžiaga. 1932–1940 m. ŠAM E-I 151, l. 94.

Dangvietų kaimo gyventojai mažažemiai. 1932-05-29. Česlovo Liutiko nuotrauka
Visos nuotraukos saugomos Šiaulių „Aušros“ muziejuje

žvelgiant jau šių dienų žvilgsniu, ši skulptūrėlių kompozicija gražiai dera prie 1932 m. „Aušros“ muziejaus darbuotojo Česlovo Liutiko darytos Dangvietų gyventojų nuotraukos, tikriausiai menančios pirmąją šį kaimą lankiusią ekspediciją. Rodos, žvelgi į tokius pat veidus ir matai tokią pat šeimą! Mažų besišypsančių vaikų būryje boluojanti senolė, berniukas ir jaunas baltmarškinis vyras dera su fone žydinčiomis vyšniomis.

Iki šiol kaime pavasariais kur ne kur žydi vyšnios, nors dauguma jų buvo iškirstos, sovietmečiu per kaimą tiesiant asfaltuotą kelią, prie kurio prisispaudusios tebestovi trys senosios sodybos. Seniausioji, pastatyta dar 1900 m.[24], priklausė Genovaitei (1939–2018) ir Jonui (1947–2018) Gedrimams – šio teksto autoriaus seneliams. Jos struktūra primena XX a. 4 deš. kraštotyrininkų nupieštas, nufotografuotas ir aprašytas sodybas. Iš senųjų dangvietiškių palikuonių kaime tebegyvena tik L. Rimeikio dukterėčia A. Kazlauskaitė-Deicerienė. O kaimo senbuvių Bagdonų, Jaručių ir Simonavičių vaikai įsikūrę kitur. Per šimtmetį kaimas pasikeitė: tarpukario pabaigoje įgyvendinus žemės reformą, minėtose vietovėse kūrėsi vienkiemiai, sovietmečiu vykdant melioraciją, rytinės kaimo dalies vienkiemiai buvo sunaikinti, o senojoje kaimavietėje prie Užvenčio–Luokės kelio pastatyta naujų sodybų. Šiandien Dangvietų kaime yra 27 sodybos – 11 Kalnuose ir 16 senojoje kaimavietėje, prie asfaltuoto kelio. 19 sodybų yra nuolat gyvenamos, 4 prižiūrimos gyvenančių kitur, dar 4 apleistos, likę be gyventojų. Dauguma XXI a. Dangvietuose gyvenančių žmonių į kaimą atsikėlė sovietmečiu arba jau atkūrus Nepriklausomybę, bet tai jau kitas pasakojimas...

24 Dangvietų kaimo ūkinė knyga. 1955–1957 m. ŠRVA, f. 222, ap. 2, b. 22.

THE VILLAGE OF DANGVIETAI AND ITS PEOPLE IN THE TEXTS AND IMAGES OF THE ETHNOGRAPHIC ARCHIVE OF THE ŠIAULIAI *AUŠRA* MUSEUM

Laurynas GIEDRIMAS

The article recounts the story of Dangvietai, a small village in Samogitia that was part of the Užventis estate. It is based on ethnographic expedition records from the 1930s, compiled by the Šiauliai Regional Studies Society, and now stored at the Šiauliai *Aušra* Museum. Reading the homestead descriptions and examining early 20th-century photographs, an unembellished, authentic picture of village life unfolds before us the dimly lit interiors of modest cottages, faces of villagers reflected in the features of wooden carved saint figures. A century ago, Dangvietai was inhabited by smallholding farmers and artisans, including a blacksmith, clog makers, wheelwrights, carpenters, tailors, and others. In the 21st century, its inhabitants have changed, but three old farmsteads and a roadside chapel on a high stone still remain.

PADAVIMŲ MINTIES KELIAS

Valentinas BALTRŪNAS

Straipsnyje pratęsiamas vienos iš geopaveldo objektų grupės – didžiųjų riedulių mitologinės kilmės aptarimas. XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje pasirodžiuose vadovėliuose ir populiariose knygelėse lietuvių kalba jau buvo rašoma apie buvusius ledlaikius ir dėl to mūsų kraštovaizdyje atsiradusius akmenis. Nuodugniau aptariami šios naujos informacijos atspindžiai kai kuriuose padavimuose, galbūt vertintini kaip padavimų papildymas ar „redagavimas“. Aprašomi du tiksliai fiksuoti Andrioniškio (1929) ir Žemaitkiemio (1933) meteoritų kritimai Lietuvoje, kurie galėjo būti matomi Pašventupio ir gretimuose kaimuose (Anykščių r.). Daroma prielaida, kad jie ir bus lėmę padavimo apie Pašventupio (Puntuko brolio) akmens kilmę naują versiją. Tokių padavimų „redagavimo“ atvejų gali būti ir daugiau.

Reikšminiai žodžiai: Pašventupio akmuo, Andrioniškio meteoritas, Žemaitkiemio meteoritas; padavimų „redagavimas“; padavimai.

ĮVADAS

Mintis, kad kai kuriuose mūsų krašto padavimuose pasakojami įvykiai (pavyzdžiui, prasmegusi žemė, išsiliejęs ežeras, judėję rieduliai ir kiti) yra realiai vykę prieš keletą ar net kelioliką tūkstantmečių, paprastai sulaukia abejonių. Visų pirma, stebina, kaip vieno ar kito gamtos reiškinio apibūdinimas iš tokių senų laikų būtų galėjęs patekti į padavimus ir pasiekti mūsų laikus. Juk šiaurinių elnių medžiotojai atkeliavo įkandin besitraukiančio ledyno ir kartu su jais iškeliavo į šiaurę, o ir vėliau šeimininkavę sėslesni žemdirbiai, degindami miškus ar ieškodami derlingesnių žemių, nesėdėjo vienoje vietoje, nė nekalbant apie žmones iš vietos į vietą vaikančias visokias negandas. Česlovas Kudaba manė: ,,Patys padavimai tikriausiai atsirado tik vėliau, kaip gyvi nemirštantys žmonijos atminties vaizdai, įgavo labai įvairius ir gražius siužetus, meninius vaizdinius. Tuo jie patiems pasakotojams atrodė įspūdingesni, tikresni, o kartu ir gajesni.“[1] Šią problemą jau buvo gvildenęs ir šio straipsnio autorius[2]. Dėl to dar norėčiau prisiminti istoriko Virginijaus Savukyno neseniai išsakytą taiklią mintį: „Mūsų kasdieniniame gyvenime slypi gausybė praeities struktūrų bei jų skeveldrų, atsiradusių labai seniai, užsikonservavusių ir taip pasiekusių mūsų laikus.“[3] Reikia tikėtis, kad šis informacijos perdavimo būdas per „užsikonservavusias skeveldras“ (šiuo atveju – padavimus) dar susilauks atidesnio tyrinėtojų dėmesio.

Šiame straipsnyje bus nagrinėjamas tik vieno iš geopaveldo objektų – didžiųjų riedulių mitologinės kilmės klausimas, siekiant nuodugniau aptarti galimybę dalį padavimų buvus „paredaguotus“ jau XX a. pagal pateikėjų ausis pasiekusias žinias apie šiuolaikinio mokslo atradimus.

PADAVIMŲ MINTIES KELIAS

Gamtos objektų (akmenų, ežerų ir kt.) bei su jais susijusių reiškinių „sužmoginimas“ – nuostabi ir informatyvi mūsų padavimų ir sakmių ypatybė. Vienur akmenų šeimyna brido per Šventąją, kitur – pasižymėjo mokytojo Moko savybėmis, o dar kitur – ežeras gailiai dūsaudavo arba kasmet reikalaudavo aukos. Vienoje savo recenzijoje filosofas Česlovas Kalenda rašo, kad mitologinių milžinų ir velnių „veikimu senovės žmonės personifikavo galingas stichijos jėgas, ypač ledyninius procesus, formavusius reljefą ir lėmusius kalnų, kalvų, ežerų, pelkių susidarymą bei kitų įspūdingų natūralių objektų radimąsi.“[4] Kalbant apie akmenis apskritai, padavimuose dauguma jų traktuojami kaip labai seniai esantys, net nuo pasaulio sutvėrimo, kartais velnio (retkarčiais laumės) iš kažkur paimti, atnešti ir pamesti ar paberti, turint labai konkretų tikslą: tolygiau išbarstyti po kraštą, užtvenkti upę, nutiesti kelią per pelkę, sugriauti bažnyčią, o kitąsyk velnias yra juos pavogęs iš Perkūno ar palikęs ant jų savo pėdos žymę[5]. Kiek atokiau nuo pastarųjų yra šventviečių

1 Kudaba 1992: 96– 99.
2 Baltrūnas 2013: 88–95.
3 Savukynas 2024: 23.
4 Kalenda 2004: 208.
5 Lietuvių tautosaka 1967: 423–424, 504, 525, 598–604, 645.

akmenys ir prakeikiant akmenimis paversti žmonės (vestuvininkai, jaunieji ir kt.). Įdomios tuo požiūriu Dainiaus Razausko skiriamos dvi uolos sampratos: pagal vieną iš jų, uola yra velnio „voliojamas“ riedulys, pagal antrą – Perkūno „skeliamas“ akmuo[6].

Manytume, kad padavimai, bent jau kai kurie, yra iš kartos į kartą perduoti atitinkamų gamtos objektų kilmės bei gamtos reiškinių aiškinimai. Šiandien sunku įvertinti jų objektyvią vertę, padavime ne visada matomą. Kartais įvykio priežastimi laikomas ne pats gamtos reiškinys (pavyzdžiui, prasmegusi žemė), o nedorėlis ponas ar kipšas, o kartais jis padailinamas motyvais, „pasiskolintais“ iš kitų vietų, kitų objektų. Antai pasakymas *senovėje, kai akmenys vaikščiodavo*, paaiškinamas ir dabar tebevykstančiais įšalo procesais, o štai teiginys apie plaukiančius akmenis *Seniau, kada dar akmenys ledais slinkdavo*[7], galėjo atsirasti iš šiokių tokių mokslo žinių jau nugirdusios pateikėjos (padavimas užrašytas 1933 m. iš 73 metų Onos Miškinienės Tauragnų vls.). XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios vadovėliuose bei populiariose knygelėse lietuvių kalba jau buvo rašoma apie buvusius ledlaikius ir ledynų atneštus akmenis[8]. Kai kuriuose padavimuose minimas žemės drebėjimas (Raigardas) ar „gelmių dundėjimas“ (Tauragnai) irgi gali būti susiję su tikrai vykusiais žemės drebėjimais, kurie mūsų dienomis nėra naujiena[9].

Įdomioje ir vertingoje Birutės Jasiūnaitės studijoje, išnagrinėjus 482 smulkiosios tautosakos tekstuose pavartotus velnio pavadinimus, kartu su daugybe šios mitinės būtybės ypatybių akcentuojama ir jos *„nešamoji“* veikla, pasireiškusi nešant į pomirtinę buveinę kokio nusidėjėlio dūšią, bet pasitaiko, kad ir gyvą žmogų, ir šiaip dažnai chaotiška velnio veikla, susijusi ir su įvairių sunkių daiktų nešiojimu, gabenimu, tarp šių įvairių sunkių daiktų – ir akmenų, kuriais norėta užversti arba išlaužti bažnyčios duris[10].

Pašventupio (Puntuko brolio) ir Puntuko akmenų (pažymėtų juodomis elipsėmis), taip pat Andrioniškio (Padvarninkų) ir Žemaitkiemio meteoritų (raudonos žvaigždutės) kritimų vietos žemės paviršiaus reljefiniame žemėlapyje

PAŠVENTUPIO AKMUO IR JO APLINKA

Pašventupio akmuo, dar žinomas Puntuko brolio vardu, yra visai šalia Anykščių, Pašventupio kaime, Pienionių miško pakraštyje, dešiniajame Šventosios krante ties nedidelio Patiliškio upelio (kartais dar vadinamo Peteliškės vardu) žiotimis. Geomorfologiškai – tai erozinės kilmės stačiašlaitis atragis tarp Šventosios ir minėto upelio raguvos, netoli didelių Šeimyniškių ir Ažuožerių kaimų šalia plento į Ukmergę.

Literatūroje šis akmuo dažnai minimas kaip geologinis gamtos paminklas (nuo 1964 m.), taip pat mitologinis ir archeologinis (nuo 1972 m.). Yra žinoma, kad prie jo mėgo lankytis lietuvių literatūros klasikas Antanas Vienuolis-Žukauskas, prisidėjęs prie jo išsaugojimo nuo susprogdinimo statybų poreikiams. Gedimino Isoko knygoje „Lietuvos gamtos paminklai“ trumpai užsimenama, kad, remiantis A. Vienuolio prisiminimais, prie Puntuko brolio akmens buvusi senovės lietuvių šventykla ir kad jo atmenamais laikais dar

6 Razauskas 2024: 20.

7 Lietuvių tautosaka 1967: 603, 776.

8 Piotrowski 1898: 3–12.

9 Šuminskaitė 2012: 23–52.

10 Jasiūnaitė 2018:144–145. Iš čia ir autorės išvada, „kad ši mitinė būtybė pagonių lietuvių dievu niekada nebuvo. Velnias laikytinas numirėlių kilmės žemesniosios mitologijos padaru“ (Jasiūnaitė 2018: 251). Panašu, kad tokią išvadą paskatino per didelė pasirinktų velnio pavadinimų bei jo ypatybių įvairovė, ko gero, slepianti ne vieną, o kelias galbūt susijusias mitines būtybes.

Pašventupio (Puntuko brolio) akmuo šalia smėlio kauburio (pilkapio?)

buvę tos šventyklos liekanų[11]. Tačiau 1977 m. Lietuvos istorijos instituto atlikti akmens aplinkos tyrimai (vadovas Vytautas Urbanavičius) kultūrinio sluoksnio pėdsakų nepastebėjo. Tuo remiantis 1982 m. archeologinių tyrimų ataskaitoje rašoma, kad vargu ar reikėtų Pašventupio akmenį laikyti archeologijos paminklu, nebent susiejant jį su šalia esančiomis sanpilomis, labai panašiomis į pilkapius[12]. Pasak ataskaitos, tai septyni į pilkapius panašūs kauburiai, iš kurių du stambiausi yra apie 15 m skersmens ir 1–2 m aukščio. Atliktas tyrimas neleido atsakyti į klausimą „ar šie kauburiai yra tikrai pilkapiai, ar tiktai supustytos kopos, nė vieno jų pakraščiuose nesimato nei griovių ar duobių, nei akmenų vainikų, tačiau juose iškastos duobės rodytų, kad žmonės juos galėjo laikyti supiltais kapais“. Siūlyta dalį Pašventupio pilkapių ateityje dar patyrinėti. Naujų duomenų nepateikta ir Vykinto Vaitkevičiaus Aukštaitijos šventvietėms skirtoje knygoje[13]. Kita vertus, stebintų, jei toks didelis ir įspūdingas riedulys lengvai pasiekiamoje vietoje netoli garsiosios Šventosios upės būtų likęs senųjų gyventojų nepastebėtas.

Pašventupio akmens aukštis nuo žemės paviršiaus – 1,85 m, ilgis – 5,94 m, plotis – 4,4 m, o horizontali apimtis – 18,57 m[14]. Kadangi akmuo į apačią platėja, tai gali būti, kad po žeme slypi ne mažesnio dydžio apatinė dalis. Žvelgiant į detalų vietovės reljefo žemėlapį matyti, kad šis akmuo yra 85 m aukštyje virš jūros lygio ir apie 20 m virš Šventosios vandens lygio. Netaisyklingos formos stambiagrūdžio granito riedulys yra sueižėjęs į tris aiškiai matomas dalis. Vakarinis šonas labai nugludintas, su žemyn nukreiptais ledyno išvagotais lygiagrečiais brėžiais, liudijančiais vilkus įšalusius lede uolienų luistus (būsimus riedulius). Šio riedulio kelionė prasidėjo ledynmečiu iš šiaurinių Fenoskandijos rajonų, greičiausiai iš tų Suomijos vietų, kur paplitusi tokia stambiagrūdžio granito atmaina – pegmatitas (susidaręs Žemės gelmėse prieš 1,7–1,9 mlrd. metų). Iš šio riedulio paviršiaus išluptų kvarco grūdelių tyrimai (^{10}Be metodu) parodė, kad Anykščių apylinkėse, ledynui ištirpus prieš 14,2 tūkstančius metų, akmens jau niekas neslėpė nuo kosminių spindulių[15]. Vadinasi, prieš tiek metų jis atsidūrė paviršiuje ir atsidengė šviesai bei kitiems kosminiams spinduliams.

Taigi, turima mokslinių tyrimų medžiaga neleidžia abejoti Pašventupio (Puntuko brolio) akmens kilme: šis eratinis riedulys – tipiškas ledynmečio laikų liudininkas. Deja, šio gamtos paminklo ir jo artimos aplinkos (kauburių-pilkapių?) turima archeologinių tyrimų medžiaga kol kas neduoda aiškesnio atsakymo dėl jo kultūrinės reikšmės. Tačiau tikrai abejotinas gan plačiai turistinėje literatūroje ir pažintiniame stende šalia paties akmens populiarinamas padavimas jį neva esant nukritusį iš dangaus (su būdingais meteoroido degimo požymiais). Abejones dėl to yra išsakę Česlovas Kudaba[16], Tomas Baranauskas[17], Vykintas Vaitkevičius[18]. Plačiau klausimas aptartas Valentino Baltrūno ir Tado Kontrimavičiaus straipsniuose[19].

11 Isokas 1995: 34–35.
12 Balčiūnas 1984: 101–102.
13 Vaitkevičius 2006: 509.
14 Linčius 1994.
15 Rinterknecht et al. 2008: 426–433.
16 Kudaba 1988: 143.
17 Baranauskas 1998: 57–59.
18 Vaitkevičius 2006: 509.
19 Baltrūnas 2015: 1, 8; Baltrūnas, Kontrimavičius 2015: 45–47.

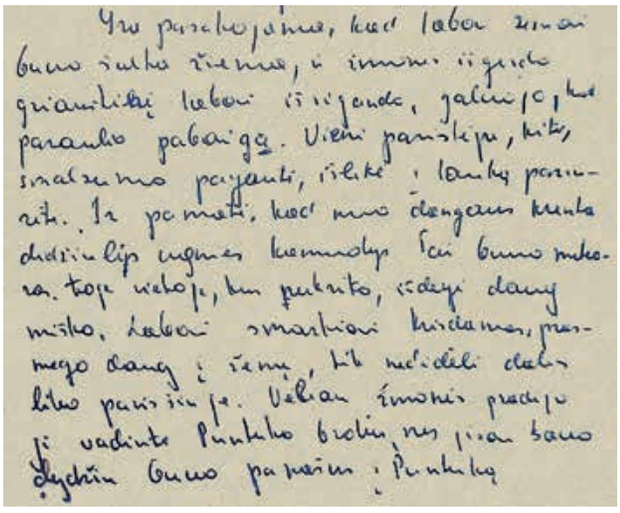

Ažuožerių kaime gyvenusio Juozo Levandavičiaus pasakojimo apie kritusį akmenį (1973) fragmentas. Iš A. Baranausko ir A. Vienuolio-Žukausko memorialinio muziejaus kraštotyros rankraščių fondo

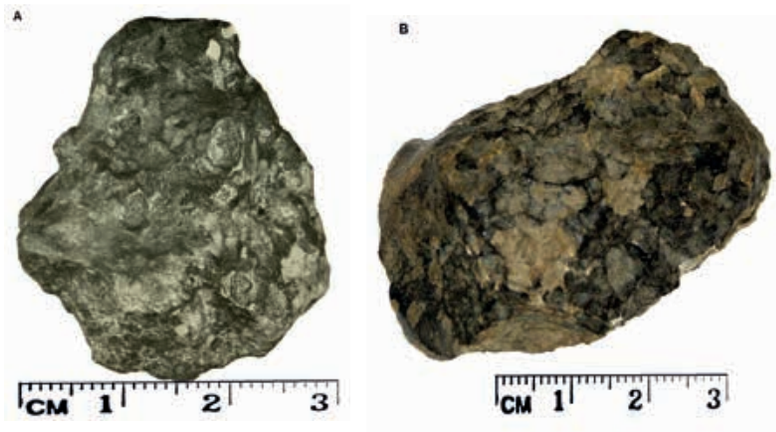

Andrioniškio meteoritų pavyzdžiai. A (Kaveckis 1930), B (Gamtos tyrimų centro Mineralų muziejus, Bronislavo Karmazos nuotrauka)

KAS TIKRAI KRITO IŠ DANGAUS?

1973 m. sausio 17 d. Ona Rotautienė užrašė bent keturių pasakotojų iš Ažuožerių ir Šeimyniškių kaimų pateiktas beveik identiškas padavimo versijas. Vyriausias iš jų (g. 1892) Ažuožerių kaimo gyventojas Juozas Levandavičius pasakojo: *...labai seniai buvo šalta žiema, ir žmonės išgirdo griaustinį, labai išsigando, galvojo, kad pasaulio pabaiga. Vieni pasislėpė, kiti, smalsumo pagauti, išlėkė į lauką pažiūrėti. Ir pamatė, kad nuo dangaus krenta didžiulis ugnies kamuolys. Tai buvo meteoras. Toje vietoje, kur nukrito, išdegė daug miško. Labai smarkiai krisdamas, prasmego daug į žemę, tik nedidelė dalis liko paviršiuje.*[20] Keli pasakotojai teigia, kad tai nutikę ankstyvą rytmetį, kiti keli, kad tai būta meteoro.

Pavarčius Anykščių ir Ukmergės rajonų septynių didesnių žinomų riedulių skelbtus aprašymus, tikintis perskaityti užrašytus padavimus apie jų kilmę, deja, nieko panašaus į Pašventupio akmenį nerasta. Ir visoje Lietuvoje apie iš dangaus nukritusius akmenis negirdėti – dažniausiai tai velnių nešti ir pamesti rieduliai. Todėl, prisimenant žinomus ir ištirtus subyrėjusius meteoroidus, savaime kilo noras paieškoti tikėtino kritimo vietoje išbarstytų meteoritų. O jų, pasirodo, palyginti netoli nuo Pašventupio akmens būta net kelių.

ANDRIONIŠKIO (PADVARNINKŲ) METEORITAS

Įdomi informacija apie Andrioniškio (Padvarninkų) meteorito kritimą to paties Anykščių rajono šiaurinėje dalyje, Šventosios dešiniajame krante. Jis krito apie 12–15 km šiauriau Pašventupio kaimo 1929 m. vasario naktį iš 8 į 9 dieną, 0 val. 45 min. Nors šis atmosferoje vykęs reiškinys buvo matytas gan plačioje teritorijoje daugelio liudininkų, tačiau tiksli meteoroido subyrėjimo vieta nebuvo fiksuota[21]. Po kreipimosi į visuomenę per laikraščius buvo gauti 96 laiškai, kai kurie su pasakojimais apie matytą reiškinį. Laiškų gauta iš Rokiškio (11) ir Panevėžio (10) apskričių, taip pat po keletą pranešimų iš Seinų, Klaipėdos, Mažeikių, Utenos, Zarasų, Šiaulių ir kitų apskričių. Laiškuose minimas tuoj po vidurnakčio girdėtas ūžimas, kai kur *trenksmas, panašus į griausmą, kulkosvaidžių šaudymą, bildesį*[22]. Prieš garsą arba jo metu kelias sekundes buvo matomas *šviesus mėnulio didumo rutulys, kuris ties žeme subyrėjęs į atskiras dalis; ties žemės paviršium šviesa išnykusi.* Šių duomenų pagrindu Bernardas Kodatis sudarė ir paskelbė tikėtiniausios kritimo vietos schemą[23]. Tai beveik 30 km skersmens plotas su centru ties Anykščiais ir Svėdasais. 1929 m. balandžio 2 d. šią informaciją paskelbus per ELTĄ, rugsėjo 1 d. buvo pristatyti pirmieji du į meteoritus panašūs luitai. Iš viso rasta 11 luitų, kurių bendras svoris 3644 g. Pagal uolienos sudėtį, tai retas akmeninis meteoritas – eukritų klasės achondritas. Gali būti, kad ne visi meteorito gabalai surasti, ypač atsidūrę sunkiau pasiekiamose vietose: pelkėse, ežeruose, miškuose, stačiuose apžėlusiuose Šventosios slėnio šlaituose.

Pateiktoji informacija labai panaši į padavimo apie Pašventupio (Puntuko brolio) akmens kilmę. Tos pačios Anykščių apylinkės, palyginti netoli

20 Rankraščiai 1973: 111–114.

21 Sleževičius 1930:131–140; Kodatis 1930: 141–150; Rudnickaitė 2006: 51–60.

22 Sleževičius 1930: 136–138.

23 Kodatis 1930: 144.

vienas nuo kito esantys Padvarninkų, Pašventupio, Šeimyniškių, Ažuožerių kaimai, padavime minimas krentantis „ugninis kamuolys“ primena 1929 m. matytus degančio meteoroido vaizdus. Visa tai veda prie minties, kad ši padavimo versija apie Pašventupio akmens atsiradimą nėra sena.

Kodėl naujoji kilmės versija buvo „prikabinta“ Pašventupio akmeniui? Gal neradus į Pienionių mišką ir stačius apžėlusius Šventosios šlaitus kritusių virš žemės suirusio meteoroido skeveldrų, senasis mitologinis Pašventupio galiūnas pasirodė tinkamas joms atstoti? Tad gal verta atidžiau paieškoti mažesnių, bet mokslui labai vertingų tikrųjų meteorito dalių[24].

ŽEMAITKIEMIO METEORITAS

Pasirodo, kad Pašventupys kaip tik yra tarp dviejų žymiausių meteoritų kritimo vietų. Šiauriau jo krito Andrioniškio (Padvarninkų) meteoritas, piečiau – apie 25 km, jau Ukmergės rajone, 1933 m. vasario 2 dieną (irgi šaltą!) krito Žemaitkiemio meteoritas. Tad tamsų viduržiemį nesyk danguje sušvitęs „ugninis kamuolys“ turėjo matytis tolokai ir įsirėžti žmonių atmintyje. Tų metų vasario 7 d. „Lietuvos aido“ laikraštis[25] paskelbė pirmąsias žinias apie šį įvykį. Pirmieji gyventojų įspūdžiai buvo apibendrinti taip: „Pasigirdo didžiulis sprogimas, panašus į milžinišką perkūno griaudėjimą. Apie 40 mtr aukštumoj pasipylė kibirkštys. Tas griaudėjimas nutilo, bet šviesa dar akimirksnį švietė. Taip truko keliolika sekundžių, gal tik pusę minutės. Žmonės šoko laukan, nesusivokdami, kas nutiko, manydami, jog kur nors panosėj sprogo didžiulė granata ir uždegė trobas. Kai kam teko matyti, kaip linkui žemės iš dangaus driekėsi spinduliuojantieji ruožai ir kai kas matė, kur tieji ruožai susiliejo su Žeme“.

Šio reiškinio mokslinis vertinimas spaudoje pasirodė tik po kelerių metų. VDU profesorius geologas Mykolas Kaveckis savo straipsnyje cituoja liudininko, Klepšių kaimo (Žemaitkiemio valsčius) gyventojo Stepono Morkūno matytą vaizdą: *...š.m. vasario 2 d. 20 valandą 30 minučių, gyventojams nemiegant, pasidarė ore labai šviesu ir pasigirdo didelis ūžimas, nelyginant perkūnija. Gyventojai persigando nepaprastų įvykių, akimirksniu užsigirdo kritimo bildesys ir pasidarė ramu; už poros minučių vėl užsigirdo nepaprastas ūžimas tamsumoje*[26]. Apklausus kitus gyventojus, buvo patikslintas kritimo laikas – 20 val. 33 min.: kaip tik tuo metu rytinėje horizonto dalyje pasidarė labai šviesu, o po to girdėtas ūžimas ir į perkūniją panašus trenksmas. M. Kaveckis mano, kad meteorito kritimo kryptis „matyt, ėjo SSO į NNW didesnių meteoritų kritimo linijos kryptimi (žiūr. planą Nr. 1)“. Pasak jo, tąsyk buvo surinkta 20 įvairaus dydžio gabalų, bendrai sveriančių 42194 g (42,194 kg). Didžiausias gabalas svėrė 7258 gramus.[27] Pagal meteorito uolienos sudėtį, tai tipiškas akmeninis pilkasis chondritas.

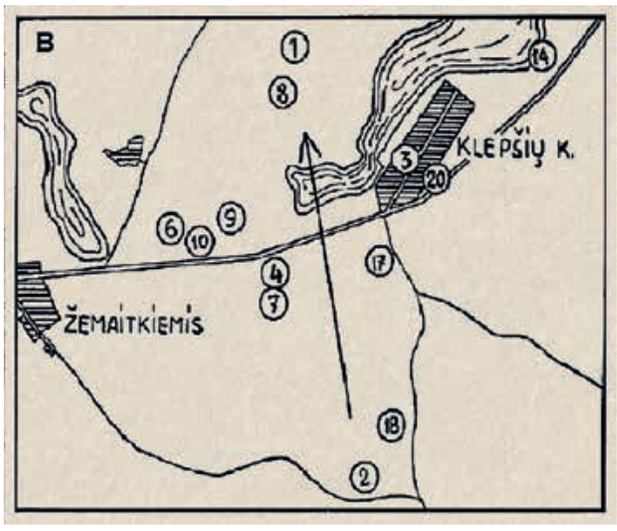

Žemaitkiemio meteorito gabalų numeruotos kritimo vietos tarp Žemaitkiemio ir Klepšių kaimų (Kaveckis 1935)

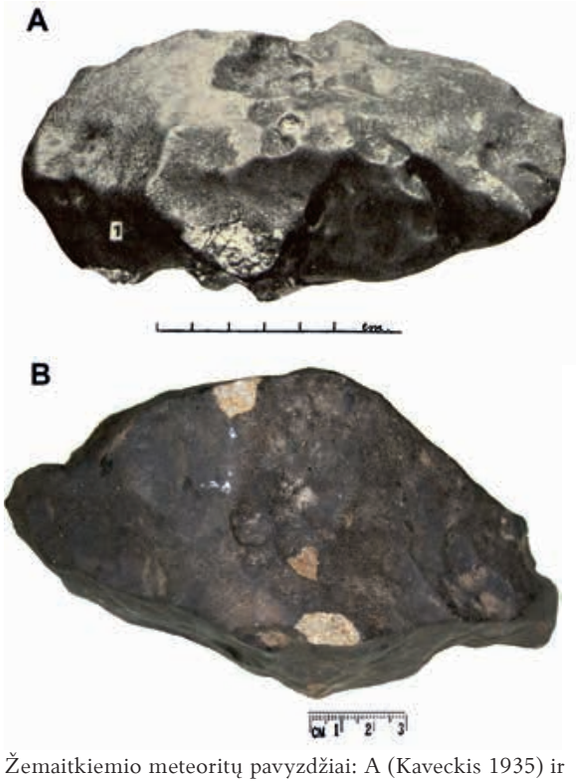

Žemaitkiemio meteoritų pavyzdžiai: A (Kaveckis 1935) ir B (Gamtos tyrimų centro Mineralų muziejus, Bronislavo Karmazos nuotrauka)

24 Baltrūnas, Kontrimavičius 2015: 45–47.

25 Lietuvos aidas 1933, Nr. 31: 4.

26 Kaveckis 1935: 309.

27 Kaveckis 1935: 309–329.

IŠVADA

Iš viso to, kas pasakyta, atrodo labai tikėtina, kad padavimas apie Pašventupio (Puntuko brolio) akmens kilmę iš dangaus pagal 1973 m. užrašytus variantus bus atsiradęs iš matyto vieno ar abiejų meteoroidų, subyrėjusių ties Andrioniškiu (1929 m.) ir Žemaitkiemiu (1933 m.). Šis naujasis padavimas ir bus pakeitęs senąjį mitologinį akmens kilmės aiškinimą.

Toks senojo padavimo pakeitimas nauju, neva „moksliškesniu“, veikiausiai nėra dažnas ir tiesiogiai priklauso nuo prasidėjusios mokslinių žinių sklaidos. Prie tokių „pakeistų“ padavimų veikiausiai priskirtini ir pasakojimai apie „ledais slinkusius“ akmenis, drebančią (dundančią) žemę bei atitinkami kiti.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Balčiūnas 1984 = Jonas Balčiūnas. *1982 m. žvalgomosios archeologinės ekspedicijos Anykščių rajone ataskaita*. Vilnius, 1984.

Baltrūnas 2013 = Valentinas Baltrūnas. Senieji mitiniai vaizdiniai kaip informacijos apie gamtą šaltinis. *Liaudies kultūra*, 2013, Nr. 5.

Baltrūnas 2015 = Valentinas Baltrūnas. Apie padavimų kilmę arba – kaip atsirado Pašventupio akmuo. *Žaliasis pasaulis*, 2015, Nr. 28(970).

Baltrūnas, Kontrimavičius 2015 = Valentinas Baltrūnas, Tadas Kontrimavičius. Pašventupio akmens paslaptis. *Geologijos akiračiai*, 2015, Nr. 1.

Baranauskas 1998 = Tomas Baranauskas. Anykščių krašto padavimai. *Anykščiai, krašto kultūros istorijos puslapiai*, 1998, Nr. 14–15.

Isokas 1995 = Gediminas Isokas. *Lietuvos gamtos paminklai*. Vilnius: Mintis, 1995.

Jasiūnaitė 2018 = Birutė Jasiūnaitė. *Lietuvių velniavardžiai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018.

Kalenda 2004 = Česlovas Kalenda. Apie gamtą kaip kultūros šaltinį. *Problemos*, 2004, 65 t.

Kaveckis 1930 = Mykolas Kaveckis. Meteoritų sąstatas ir jų apibūdinimas. *Lietuvos universiteto Matematikos ir Gamtos fakulteto darbai 1929–1930*. Kaunas, 1930.

Kaveckis 1935 = Mykolas Kaveckis. Žemaitkiemio meteoritas, kritęs 1933 m. vasario mėn. 2 d. *Vytauto Didžiojo universiteto Matematikos ir Gamtos fakulteto darbai 1935* (IX/3). Kaunas, 1935.

Kodatis 1930 = Bernardas Kodatis. Rastųjų meteoritų identifikacija ir orbitos susekimas. *Lietuvos universiteto Matematikos ir Gamtos fakulteto darbai*, V/1. Kaunas, 1930.

Kudaba 1988 = Česlovas Kudaba. *Kalvotoji Aukštaitija*. Vilnius: Mintis, 1988.

Kudaba 1992 = Česlovas Kudaba. Žemės legendos ir tikrovė. *Apie Lietuvos žemę*. Kaunas: Šviesa, 1992.

Lietuvių tautosaka 1967 = *Lietuvių tautosaka*, IV: *Pasakos, sakmės, pasakojimai, oracijos*. Medžiagą paruošė: L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinis. Vilnius: Mintis, 1967.

Lietuvos aidas 1933 = Ukmergės apskrity nukrito meteoras. *Lietuvos aidas*, 1933, Nr. 31, vasario 7 d. Prieiga internetu: <https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0003957107-1933-Nr31> [žiūrėta 2025 05 01].

Linčius 1994 = Augustinas Linčius. *Lietuvos geologijos paminklai ir draustiniai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

Piotrowski 1898 = Felix Piotrowski. *Iš kur akmenys ant musų laukų atsirado?* Iš lenkų kalbos vertė P. Vileišis. Tilžė, 1898. Prieiga internetu: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1R0000125809 [žiūrėta 2025 05 01].

Rankraščiai 1973 = *A. Baranausko ir A. Vienuolio-Žukausko memorialinio muziejaus kraštotyros rankraščių fondas*, byla Nr. 19, 1973.

Razauskas 2024 = Dainius Razauskas. Perkūno skala. *Būdas*, Nr. 4.

Rinterknecht et al 2008 = Vincent R. Rinterknecht, Albertas Bitinas, Peter U. Clark, Grant M. Raisbeck, Francoise Yiou, and Edward J. Brook. Timing of the last deglaciation in Lithuania. *Boreas*, t. 37, 2008.

Rudnickaitė 2006 = Eugenija Rudnickaitė. Vilniaus universiteto geologijos ir mineralogijos muziejaus meteoritų kolekcija. *Geologijos akiračiai*, 2006, Nr. 3.

Savukynas 2024 = Virginijus Savukynas. Kirvelininkai, arba kaip būdavo sudaromos sutartys. *Būdas*, 2024, Nr. 4.

Sleževičius 1930 = Kazys Sleževičius. Meteoritas, kritęs Lietuvoje 1929 metų vasario mėn. 9 dieną. *Lietuvos universiteto Matematikos ir Gamtos fakulteto darbai*, V/1. Kaunas, 1930.

Šuminskaitė 2012 = Valda Šuminskaitė. *Lietuvos geotopai ir jų kilmė: mitologinės versijos ir mokslo duomenys, jų panaudojimas geografijos mokymo procese*. Magistro darbas Lietuvos edukologijos universitete, Bendrosios geografijos katedroje. Vilnius, 2012.

Vaitkevičius 2006 = Vykintas Vaitkevičius. *Senosios Lietuvos šventvietės: Aukštaitija*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 2006.

THE PATH OF THE THOUGHTS OF LEGENDS

Valentinas BALTRŪNAS

Legends are stories passed down through generations explaining the origins of specific natural objects or phenomena. Today, it is difficult to determine the actual value of these messages, which is not always clear in the text of a legend. This publication continues the discussion on the mythological origins of one group of geo-heritage objects – large boulders, simply called stones by local people. By the late 19th and early 20th centuries, Lithuanian-language textbooks and popular booklets were already describing the Ice Ages and explaining that such stones appeared in our landscape as a result. This article further investigates the emergence of new information in certain legends, which may be described as a phenomenon of replacing the old version. It describes two well-documented meteorite falls in Lithuania – at Andrioniškis (1929) and Žemaitkiemis (1933) – which could have been observed in Pašventupys and nearby villages (Anykščiai district) and may have inspired a new version of the legend about the origin of the Pašventupys stone (the “brother of Puntukas”). There may be more instances of different versions of the origins of natural objects being replaced

Gamtos tyrimų centro Geologijos ir geografijos institutas
Akademijos g. 2, LT -08412, Vilnius
E. paštas: valentinas@baltrunas.lt

ANČIOS PAKRANČIŲ PADAVIMAI

1986-ųjų vasarą šios publikacijos rengėjas, tuomet – Kauno vaikų ekskursinės turistinės bazės darbuotojas, organizavo du žygius Ančios pakrantėmis. Maršrutai paančiais vingiavo nuo pat upės ištakų prie Kražių iki santakos su Šešuvimi. Žygyje dalyvavo jaunųjų žygeivių būrelio „Giliukas“ nariai, vadovo „pavaduotoja“ Junona Trilikauskaitė (vėliau – Almonaitienė), keli kiti vyresni keliautojai, tarp jų ir šviesaus atminimo kalbininkas Kazimieras Eigminas. Žygių vadovas, be kita ko, norėjo jaunuosius žygeivius pamokyti kraštotyros, ir pats siekė kuo geriau susipažinti su Ančios pakrantėse esančiu paveldu, nes rengė straipsnį apie šią upę žurnalui „Mūsų gamta“ (publikuotas 1987 m. Nr. 1). Todėl žygiai virto nedidelėmis ekspedicijomis. Vieną dieną paėjėję, kažkur paupyje pasistatę palapines, kitą rytą žygeiviai traukdavo į paančiuose pabirusias sodybas ir užrašinėjo tautosaką, vietovardžius, liaudies muzikos melodijas ir t. t. Tuomet dar buvo galima pakalbinti XX a. pradžioje gimusius senbuvius ir užrašyti jų pasakojimus, girdėtus iš senolių. Kone visi 1986 m. kalbinti pateikėjai jau yra mirę, o jų pasakojimų turbūt niekas nebeperėmė. 2024 m. vėl keliaujant po šiuos kraštus pastebėta, kad nebėra ir daugelio anuomet lankytų sodybų, arba jos likusios negyvenamos.

1986 m. lankyti Ančios aukštupio kaimai yra prie pat dviejų pietų žemaičių (dūnininkų) patarmių – varniškių ir raseiniškių – paplitimo ribos. Nors kai kuriuose tekstuose galima justi varniškių *ronką*, dauguma pateikėjų kalbėjo būtent raseiniškių patarme, kartais įterpdami sakinius bendrine kalba. Tąkart tautosakos užrašinėtojai teturėjo vieną nešiojamą, žygiui tinkamą, kasetinį magnetofoną, todėl kai kuriuos tekstus užrašė ranka ant popieriaus. Nemokantiems raseiniškių patarmės tiksliai ją perteikti nebuvo lengva, todėl atsirado netikslumų. Tad tekstus rengiant spaudai, juos kruopščiai suredagavo iš šio krašto – Karklėnų bažnytkaimio – kilęs kalbininkas Jonas Bukantis.

1986 m. užrašyti padavimai ir pasakojimai apie Simėnų (Šilalės r.) ir Ivangėnų (Tauragės r.) piliakalnius paskelbti knygoje „Karšuvos žemė XIII–XIV amžiuje“ ir keliuose kituose leidiniuose. Ančios aukštupio kaimuose, Kelmės rajone, užrašyta tautosaka saugota Vytenio ir Junonos Almonaičių archyve. Pagaliau 2024 m. šie tekstai buvo „pakelti“ ir paskelbti knygoje „Kražių kraštas: keliautojo žinynas“ (2024), tačiau ten jie pateko į atskirus skyrelius, prie konkrečių vietovių. Be to, dėl leidinio paskirties ir formato, nebuvo galimybių tiksliai apibūdinti pasakojimų užrašymo aplinkybių bei jų pateikėjų, tad dabar šie duomenys skelbiami pirmą kartą.

Vytenis ALMONAITIS

TAMKIŲ GEDMINKALNIS

Kalva, vadinama Gedminkalniu, dunkso Tamkių kaimo (Kražių sen., Kelmės r.) žemių viduryje, kairiajame Ringio upokšnio krante (koordinatės: Š 55°35’00.3’’, R 22°31’59.6’’). Gedminkalnis karaliauja apylinkėje, iškilęs iki 162,6 m virš jūros lygio. Jis neapaugęs medžiais, tad tai – maloni regykla. Kalvą supa ganyklos, todėl ne visuomet gali nuo jos pasidairyti. Tačiau visada gali apžiūrėti Gedminkalnį iš tolo – jis yra vos šiauriau nuo Kražių–Pašilės vieškelio, tad nuo jo gerai matomas.

Gedminkalnio šlaitai gana statūs, viršuje yra apylygė 80 x 60 m dydžio aikštelė. Savo formomis kalva kiek primena ankstyvą piliakalnį, tačiau gynybinių įtvirtinimų liekanų ar bent kultūrinio sluoksnio žymių čia nesimato. Tačiau Gedminkalnis pasižymi mitologine verte.

DUOBĖ ANT GEDMINKALNIO

Mana vyrs, kada parėji čia gyventi į tus Tamkius, tai sakydava, kad buva dūbie tuokia dideli. [Nuo?] senuoves šnekiedava, kuoks ten pastats buvis – apneši anan smielis. Ir, saka, mes mesdavuom, jauni būdami... I ta dūbie tuokia gili, matydavuos – tamsu ir nematytis... Akminus [mesdavom], tai nuskambiedava, nuskambiedava gilė. Mūsų laiku tai užslinka ta dūbie, užari, velienas, kas ten, tai jau nežinau.

Papasakojo Paulina Ščerbauskienė, 1908 m., gimusi ir gyvenusi Tamkių kaime (tuomet – Karklėnų ap., Kelmės r.). 1986 m. užrašė ir iššifravo Vytenis Almonaitis, Junona Trilikauskaitė (vėliau – Almonaitienė) ir A. Vaitiekaitytė.

SKLEPAI GEDMINKALNYJE

Vynu žuodžiu, iš tuo dvara sklepā ein. Tāp kalbiedavo. Ar ten teisybi, a neteisybi... Kad ten, iš tuo dvara (čia tuoks dvars, žinā, buva, Tamkių) eidava

Padavimais apipintas Tamkių Gedminkalnis. 2024 m. Vytenio Almonaičio nuotrauka

kuoky ten sklepā iš apačiuos. Vuo a eidava, nieks nežina, nieks nemati. Nu, tai čia jau tuoks diedis sens, jau daba kuoky devyniasdešimt būs, jau miris, anuo čia mama gyvena tūs Tamkiūs. Miri jau visi senė... Tai vuot, sakydava, kad, vynu žuodžiu, čia iš tuo dvara, saka, kad čia sklepā kaži kuoky ein, čia į tan kalną, Gedminkalnį. Plytų tai rasdavuom, tāp, plytų rasdavuom [Gedminkalnyje].

Papasakojo Zofija Dirmeikienė, gimusi 1923 m., ir Alfonsas Dirmeikis, gimęs 1917 m., gyvenę Tamkių kaime (tuomet – Karklėnų ap., Kelmės r.). 1986 m. užrašė ir iššifravo V. Almonaitis, J. Trilikauskaitė ir A. Vaitiekaitytė.

ŽIBURINĖS TAMKIUOSE

Teta pasakuoji, mana tievuka sesū. Čia kap gyvena, tūse Tamkiūse, vuo čia – tuokia lanka, ta pakalni, kur yra ant Skruzdielynes. Nu, tai ana jau paneli buva, nu ir eidava su bernās ganyti arklius. Nu, ir, saka, kap ganydava tus arklius, i žiburines, ir pareidava. Eis, eis tuos žiburines – i čia tuoky sklepā Tamkiūs, ten, griuviesiūse, buva svirns tuoks akmininis pastatyts, dā ir aš atsimenu tan svirną. Nu, i, saka, į tan svirną, ten į apačį, ir dingdava tuos žiburines, nuveidava. Teta mums pasakuoji mačius. Tuos žiburines visada pareidava. I paskui babūni, skaituos, tievuka mama, pasakuodava, kad tus puoterius, saka, kalbiedavau, žiūriedavau, i tuos žiburines pareidava.

Papasakojo Zofija Dirmeikienė, 1923 m. gimusi ir gyvenusi Tamkių kaime (tuomet – Karklėnų ap., Kelmės r.). 1986 m. užrašė ir iššifravo V. Almonaitis, J. Trilikauskaitė ir A. Vaitiekaitytė.

GEDMINKALNIS – KARŲ PALIKIMAS

Tai, matytis, senuovie, kap būdava, ty karāva, kap... Mat, aplinkui tuoks ain kap užtvenkti upi, tāp, ir staiga... Nu, galbūt, kai karams, kam būdava. Jau čia Gedimina laikās, musiek, ar kam... Ir pramints Gedminkalniu.

Papasakojo Paulina Sabaliauskienė, 1927 m. gimus ir gyvenusi Tamkių kaime (tuomet – Karklėnų ap., Kelmės r.) 1986 m. užrašė ir iššifravo V. Almonaitis, J. Trilikauskaitė ir A. Vaitiekaitytė.

SKYLĖ ANT KALNO

Tievelis pasakuoji, kad čia kuokia tai bazilijuonų bažnyči buvusi. Vuo ant kalna buvusi skylie, mesi akminą – nuskambies.

Papasakojo Aldona Pelenienė, 1944 m. gimusi ir gyvenusi Tamkių kaime (tuomet – Karklėnų ap., Kelmės r.). Užrašė popieriuje V. Almonaitis 1986 m. Kauno žygeivių būrelio „Giliukas“ žygio metu.

SKLEPAI GEDMINKALNYJE

Anun supyli baudžiauninkā. Sakydava, kad į Gedminkalnį iš Tamkių dvara ein sklepā, kad unt anuo vaikščiuodava žiburines. Seniau unt kalna buva akmū, tuoks lyg su skyle. Dar čia plytų rasdava.

Papasakojo Aldona Čekavičienė, 1922 m. gimusi ir gyvenusi Skruzdynės vienkiemyje, (tuomet – Karklėnų ap., Kelmės r.). Popieriuje užrašė V. Almonaitis 1986 m. Kauno žygeivių būrelio „Giliukas“ žygio metu.

ŠILGALIO PILIAKALNIS

Šilgalio (Kražių sen., Kelmės r.) piliakalnis, vadinamas Pilike, kūpso šiaurinėje kaimo žemių dalyje, prie kairiojo Dubės upelio kranto (koordinatės: Š 55°35'00.3'', R 22°31'59.6''). Privažiavimo prie jo nėra, bet iš pietinės pusės prie piliakalnio galima priartėti keliuku, vedančiu į Karyznų kaimo sodybą Nr. 8, o iš šiaurinės – pasiekus Skruzdėlynės viensėdį. Kalnas pasislėpęs medžių guote, tad iš tolo jo neapžvelgsi. Priėjus arčiau matyti, kad piliakalnio viršuje yra gana lygi, ovali, 23 x 15 m dydžio aikštelė. Gynybinių įtvirtinimų nesimato, tačiau kalvos šlaitai statoki, iki 7 m aukščio. Archeologai piliakalnį preliminariai datuoja I tūkstantmečiu, tačiau jis netyrinėtas, tad ateityje gali būti ir pasendintas, ir pajaunintas.

SUNEŠTAS KALNAS IR STALAS ANT JO

<...> Ana yra, skaituos, supilta. Nu, tai jau yra, tai dar kada tai, dā ne, skaituos, na mūsų umžiuj tas buva. Ir ana, kada kariava, kada švedā kariava, čia puo Lietuvą vaikščiuoji. Čia tas kars kad ēji, nu, tai, skaituos, tvirtuovi buva. Ir kada su runstās dā kariava, ir, skaituos, užmet paleidin į pakalni runstą ir... Kad neįliptų pryšas.

Apie Šilgalio piliakalnį šios publikacijos rengėjui pasakoja Petras Gaidamavičius. Karyznos, 1986 m. J. Trilikauskaitės nuotrauka

Nu, tuoks buva akmininis stals padaryts tinā. Apsistuovieji žemiem tas akmū, apskrits. Tai, kad tin apžielis su samanuoms. Atruoda, kad skylie buva par vidurį. Aš dar akminus mačiau, ale jau buva labā sugrimzdin. Aplinkui buva padaryta atsisiesti.

Papasakojo Petras Gaidamavičius, gimęs 1915 m., gyvenęs Karyznų kaime (tuomet – Karklėnų ap., Kelmės r.). Užrašyta 1986 m. Kauno žygeivių būrelio „Giliukas“ žygio metu. Užrašė V. Almonaitis, J. Trilikauskaitė ir A. Vaitiekaitytė. Paskutinę pastraipą ant popieriaus užrašė V. Almonaitis.

AKMENINIS STALAS ANT PILIAKALNIO

Tai jau, kad, mat, senuovie sunešin tin vargšā tun kalną, žemes tas, ir tin išsikalin tas kiedes akminines. Ir stals. Vuo kuoks tin tas stals yr...

Kad būktai senuovie sunešin, nu kada buvo baudžiavuos laikā, sunēšin tun kalną, žemes tas. Ir un tuo kalna jau tin kuoks puons atvažiūdavis, ir tuos kiedes buva akminines, ir viskas.

Tai pasakuoji, kad tin un tuo kalna stals kuoks akmininis, kiedes buvuses kuokias, un tuo Pilikes kalna.

Papasakojo Stanislava Gedminienė, gimusi 1931 m., gyvenusi Karyznų (seniau – Didmiškių) kaime (tuomet – Karklėnų ap., Kelmės r.). Užrašyta 1986 m. Kauno žygeivių būrelio „Giliukas“ žygio metu. Užrašė V. Almonaitis, J. Trilikauskaitė ir A. Vaitiekaitytė.

PILIAKALNIS – GRAŽI VIETA

Tievelis pasakuoji, kad kai buva švedų kars, tai kalns jau buvis. Seniau čia buva graži vyta, auga dideli medē. Bet kuolūkis viskun iškirta, gruoži nablika. Tik dabar „draustinį“ padari.

Papasakojo Aldona Čekavičienė, g. 1922 m., gimusi ir gyvenusi Skruzdynės vienkiemyje (tuomet – Karklėnų ap., Kelmės r.). Popieriuje užrašė V. Almonaitis 1986 m. Kauno žygeivių būrelio „Giliukas“ žygio metu.

Žygeiviai Skruzdėlynės viensėdyje prie Tamkių. Dešinėje – Aldona Čekavičienė. 1986 m. J. Trilikauskaitės nuotrauka

Pakeliui į Šilgalio piliakalnį. 2024 m. V. Almonaičio nuotrauka

ŠVEDŲ SUPILTAS KALNAS

Tai Lypkalnis. Švedā anun supyli. Buva unt viršaus pasidarin iš akminų platfuormą, stalą. Unt anuo pasistatydava kara žiūruoną ir žiūrėdava, kas nu Kaltinienų atein. Dar tin auga keturi lypā [liepos]. Anus nupjuovi, ale kalna diel' akminų arti nagalieji.

Pastaba: Užrašant neišsiaiškinta iki galo, ar pateikėja turėjo galvoje tą patį kalną, apie kurį pasakojo kiti pateikėjai, – piliakalnį. Tačiau A. Čekavičienės komentaras ir tai, kad pateikėja mini „akmenų platformą", leidžia manyti, kad kalbama apie Šilgalio piliakalnį.

Pasakojo Zosė Klimienė, gimusi 1911 m., ilgą laiką gyvenusi prie Pilikės, užrašymo metu gyvenusi Mažeikiuose, atvažiavusi į svečius pas Petrą Gaidamavičių į Karyznas (tuomet – Karklėnų ap., Kelmės r.). Popieriuje užrašė V. Almonaitis 1986 m. Kauno žygeivių būrelio „Giliukas" žygio metu.

BAUDŽIAUNINKŲ AR BELAISVIŲ DARBAS?

Sakydava, kad anan supyli baudžiauninkā baudžiavuos laikās.

Papasakojo Paulina Ščerbauskienė, 1908 m. gimusi ir gyvenusi Tamkių kaime (tuomet – Karklėnų ap., Kelmės r.). Užrašė popieriuje V. Almonaitis 1986 m. Kauno žygeivių būrelio „Giliukas" žygio metu.

Anan čia baudžiauninkā ar belaisvē supyli.

Papasakojo Aldona Pelenienė, 1944 m. gimusi ir gyvenusi Tamkių kaime (tuomet – Karklėnų ap., Kelmės r.). Užrašė popieriuje V. Almonaitis 1986 m. Kauno žygeivių būrelio „Giliukas" žygio metu.

BŪTVILŲ VELNADAUBIS

Velnadaubiu vadinama pietinėje Būtvilų kaimo (Pakražančio sen., Kelmės r.) pusėje, prie ribos su Žirnainiais, nutįsusi griova, kuria į Ančios upę srūva Varlupės upokšnis. Įdomų Velnadaubio vietovardį dar 1935 m. užrašė vietos mokytoja Ona Pėstininkaitė. 1986 m. Būtvilų kaimo gyventojai dar gerai žinojo, kur yra Velnadaubis ir, kiek juokaudami, rekomendavo žygeiviams jo vengti...

VELNADAUBIS – VELNIŲ PAMĖGTA VIETA

– Aik, aik, – jau dvylekta naktys, – aik, aik an tuo Velnadaubi, – saka. A neužpuls velnē tavi tuo daubuo, a nepapulsi velniam, – saka. Neidava! Uoi, bijuodava. Neidava. – Juo, – saka, – vyns neisma, eisma būrys... A tai pas panas [eidavo], kāp tu žinā, tāp irgi buva jaunima. Sakydava, neiket į Velnadaubį! Bijuodavuom. Nu, pas mumis tēp baugindava vaikus, kai mes buvuom [maži]. Neleisdava. Velnē vaikščiuo puo Velnadaubį, – saka, – dvylektą valandą negali aiti. Velnių pamatyste, velnē pagrybs, nusineš. Žinā, kai anksčiau tus vaikus gandindava visuokēs būdās.

Pasakojo Emilija Kybartienė, gimusi 1925 m., gyvenusi Būtvilų kaime (tuomet – Pakražančio ap., Kelmės r.). Užrašyta 1986 m. Kauno žygeivių būrelio „Giliukas" žygio metu. Užrašė V. Almonaitis, J. Trilikauskaitė ir A. Vaitiekaitytė.

Gudelių piliakalnio profilis, žvelgiant iš pietvakarių. 2004 m. Gintauto Zabielos nuotrauka

GUDELIŲ PILIAKALNIS

Gudelių (Pakražančio sen., Kelmės r.) piliakalnis, vadinamas Pilike, kūpso kairiajame Ančios krante, į vakarus nuo Stulgių–Kasčiukų kelio (koordinatės: Š 55°29’57.8”, R 22°39’00.8”). Ties kaimo sodybomis Nr. 2 ir 3 prasideda, jo link tiesiasi lauko keliukas. Apie 2004 m. piliakalnis buvo išvaduotas iš lapuočių sąžalynų, tačiau ilgainiui vėl apaugo tankiais medžiais ir krūmais. Vis dėlto užkopus ant jo pasimato, jog tai – kaip reta įdomus žemės „statinys“. Piliakalnis įrengtas ilgame aukštumos kyšulyje, įsiterpusiame į Ančios ir mažo upokšnio slėnius. Rytinėje, priešui lengviau prieinamoje pusėje, iškasti trys puslankio formos gynybiniai grioviai, supilti du pylimai. Už jų kyla pagrindinis, trečiasis gynybinis pylimas, kurio aukštis nuo griovio – apie 7 m. Maždaug 3 m jis pakilęs ir virš piliakalnio aikštelės – buvusio pilies kiemo. Šio būta nedidelio, nes aikštelės ilgis – apie 10 m, o plotis – maždaug 8 m. Į rytus nuo aikštelės, ožnugaryje (siaurame sausumos kyšulyje), įrengti kiti penki gynybiniai grioviai ir net šeši pylimai. Šiauriniai ir pietiniai kalno šlaitai statūs, 12–13 m aukščio. Archeologai iki 2025-ųjų šio paminklo netyrinėjo. Ant kalno rasta tik sudegusio molio gabalų. Manoma, kad piliakalnis įrengtas ir naudotas I tūkstantmetyje – II tūkstantmečio pradžioje.

NUSKENDĘS DVARAS IR JO PAIEŠKOS

Pasakuodava, ka ten nuskenda dvars. Nuskenda dvars, ir ten baugindava. Saka, baugina, uot! Ten kel’s tuoks aidava. Ne pruo pat piliki, ale nu dvara aidava čia į pakalni, į Ančia. Tai sakydava, su arklės [tuo keliu] žvang naktį <...>.

Aš ir naktį asu ajus pruo tan piliki. Nieka negirdiejau, nieka nemačiau. Uo tas tuoks senuks buva, Mikuolis Milašius, tai ans pasakuodava tuokių anikduotų, ka ten i velnė ruoduos, ir viskas. Tai tik tuokius pasakuodava, uot.

I paskui Paražinskė pasamdi tuokį žmuogų. Tai tan piliki ten kasi. Dvarininks jis buva. Panas dvi buva ir tas puonaitis tuoks buva. Jie neženuoti buva. Čia didelį dvarą turieji. Nu, tai ty pasamdi [ir] kasi ten. Kan žinā, nematā – nežinā. Saka, duris rada kuokias ten, tas duris pralauži, [uo] ten užgriuven viskas. Uo kas anų ten žina, kāp buva [iš tiesų]. Nu kad aš jau <...>, mes vaikā da buvuom, tai trys kalvikes buva. Paskui any nunarši, tas kalvikes nunarši. I nežinau, a vyns, a du pasamdyti žmuonis buva ten. Paražinskis, tas pats jau, ans užpraši, ten kasi any. Uo ar pinigų rada? Uo kad any ten nepasakuoji, kan ten [rado]. Nieka ten nežinau, ale tik žinau, kad any kasi.

Nežinau aplink šventumą. Kad ten sakydava – velnė ruoduos vis.

Pasakojo Petronėlė Ugianskienė, gimusi 1909 m., gyvenusi Vaidatonių kaime (tuomet – Pakražančio ap., Kelmės r.). Užrašyta 1986 m. Kauno žygeivių būrelio „Giliukas“ žygio metu. Užrašė V. Almonaitis, J. Trilikauskaitė ir Loreta Kurlavičiūtė (vėliau – Maziukienė).

TAI JAU TEN – ŠVENTVIETĖ!

Kaži kas ten būta, kam ten tuokias luomas aplinkui apkastas? Nu tyk šimtmečių, bet kad nie juokių kapų nier, nie nieka.

Tam Perkūnū, Pikūlā visur [aukojo], ir ten tyk yra tų buokštų. Šventuoji ugnį, skaituos [degino]. Atskirā ant kuožna [bokšto] degindava aukas tuos apylinkes. Tai jau ten šventvyti! Kuožnam dievū, taip ain. I ten daugiau mandraus tievā man nepasakuoji.

Pasakojo Petras Garalevičius, apie 70 metų amžiaus, gyvenęs Stulgių bažnytkaimyje (tuomet – Pakražančio ap., Kelmės r.). Užrašyta 1986 m. Kauno žygeivių būrelio „Giliukas“ žygio metu. Užrašė V. Almonaitis, J. Trilikauskaitė ir L. Kurlavičiūtė.

RŪSYS PILIAKALNYJE

Nu, tai čia bažnyči esanti nugrimzdusi, a dvars nugrimzdis tuoks buva. Aš ajau į muokyklą čia, į Stulgius, nu tai tuoks rūsys [buvo]. Sakydava: kai į rūsį mesi – suskambies akmū. Ale tuol' mesdavom mes ty, vaikā, bet mums nepasitaikydava skambiejima. Bet [tai] jau senuovinis laiks...

Pasakojo Pranas Umantas, gimęs 1908 m., gyvenęs Vaidatonių kaime (tuomet – Pakražančio ap., Kelmės r.). Užrašyta 1986 m. Kauno žygeivių būrelio „Giliukas“ žygio metu. Užrašė V. Almonaitis, J. Trilikauskaitė ir L. Kurlavičiūtė.

Žygeiviai traukia pro Gudelių piliakalnį. 1986 m.
J. Trilikauskaitės nuotrauka

KUR VELNIAI DAUŽOSI

Pasakuodava, ka čia vaidenās, kad naktys laike čia negal' eiti, kad žvang, [kad] velnė daužuos.

Pasakojo Antanas Ugianskis, gimęs apie 1909 m., gyvenęs Vaidatonių kaime (tuomet – Pakražančio ap., Kelmės r.). 1986 m. užrašė V. Almonaitis.

APNEŠTA BAŽNYČIA

Čia yra trys pilikes. Vynuo, tuo viršutinie, buva skylie. Turiejuom virvikių, tai užrišuom akmina ir leiduom. Tai labā gilē ten nusileida. Nu tai ten žmuones pasakuoji, kad bažnyči yra buvusi ir apnešta.

Pasakojo Kazimieras Žalpys, gimęs apie 1909 m., gyvenęs Burnių kaime (tuomet – Kražių ap., Kelmės r.). 1986 m. užrašė V. Almonaitis.

KAIP SUPYLĖ TĄ PILĮ

Nu šnekieji, kad ten didelē jau turtingi puonā vari baudžiavuos. Ir veži su arkliukās [žemę], ir supyli tan pilį. Tāp šnekiedava mūsų tievukā.

Pasakojo Rudys, maždaug 75 metų amžiaus, gyvenęs Dvarviečių kaime (tuomet – Kražių ap., Kelmės r.). 1986 m. užrašė V. Almonaitis.

Parengė Vytenis ALMONAITIS

LEGENDS OF THE ANČIA RIVERBANKS

This publication shares legends and stories from the archive of Vytenis Almonaitis and Junona Trilikauskaitė-Almonaitienė, about archaeological and mythological sites along the Ančia River in the Kelmė district of Samogitia: the hill called Gedminkalnis in Tamkiai village, hillforts in Šilgalis and Gudeliai villages, and the hollow called Velnadaubis in Būtvilai village. The folklore was recorded in 1986 during hikes and expeditions by the Kaunas youth hiking group "Giliukas". The legends and stories are told in the Raseiniai subdialect of the Samogitian dialect, as used by the local people.

LIETUVOS NACIONALINIS KULTŪROS CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ ŠVENTĖS FONDAS

Būdas. 2025 Nr. 4 (223)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų, kas du mėnesius

Nuo 1989 m. iki 2019 m. Nr. 1 – žurnalas „Liaudies kultūra“.

Redakcijos adresas:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Vyriausioji redaktorė

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. saule.matuleviciene@gmail.com

Skyrių redaktoriai:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61, e. p. dainius.razauskas@lnkc.lt

Rasa KALINAUSKAITĖ – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61, e. p. rasa.kalinauskaite@lnkc.lt

Lina LEPARSKIENĖ – bendrieji kultūros klausimai, istorija, tel. 261 31 61, e. p. lina.lepraskiene@lnkc.lt

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia Gabriella ŽIČKIENĖ

Kalbos redaktorė – Aldona KRUŠEVIČIŪTĖ

Redakcinė kolegija:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. dr. Vytautas RINKEVIČIUS, Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyrininkė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA

TURINYS:

Rasa KALINAUSKAITĖ.
Apie šaknis ir budėjimą per audrą: pokalbis po ginkmedžiu su advokatu Sauliumi Dambrausku | **1**

Tyrimai

Vykintas VAITKEVIČIUS.
Iš valstybingumo simbolių istorijos. Lietuvių tautos tarybos Vytis | **21**

Dainius RAZAUSKAS.
Turtas ir priteklius. „Mitologinės ekonomikos“ metmenys | **35**

Virginijus SAVUKYNAS.
Perkūno girnos, arba malimo mitologija | **49**

Diskusija

Darius STALIŪNAS.
1863–1864 m. sukilimas lietuvių atminimo kultūroje: naujos ir senos interpretacijos | **66**

Atmintis

Laurynas GIEDRIMAS.
Dangvietų kaimo (Užvenčio sen.) ir jo žmonių istorijos Šiaulių „Aušros“ muziejaus etnografiniame archyve | **76**

Tyrimai

Valentinas BALTRŪNAS.
Padavimų minties kelias | **84**

Žmonės pasakoja

Vytenis ALMONAITIS.
Ančios pakrančių padavimai | **90**

Viršelyje: Lietuvių tautos tarybos nuolatinės delegacijos antspaudo projektas. 1916 m. Vlado Daumanto piešinys.
Saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje

MRF MEDIJŲ RĖMIMO FONDAS

Projektą „Kultūros paveldas ir gyvoji tradicija: tąsa, kaita, kartotė II“ remia Medijų rėmimo fondas. Skirta 36 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© Būdas, 2025
Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2025 08 14
Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l.| Tiražas 950 egz.
Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų šventės fondas.
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | http://www.zurnalasbudas.lt
Spausdino UAB Petro ofsetas, Vilnius, Naujoji Riovonių g. 25C, 03153

Koplytstulpis klumpdirbio L. Simonavičiaus sodyboje. Šiaulių apskrities Užvenčio valsčiaus Dangvietų kaime (dabar – Kelmės r.). 1932 m. Česlovo Liutiko nuotrauka. Saugoma Šiaulių „Aušros“ muziejuje

Žurnalą galima įsigyti:

- didžiųjų miestų spaudos kioskuose;
- redakcijoje – Barboros Radvilaitės g. 8, IV a., arba Lietuvos nacionalinio kultūros centro bibliotekoje;
- Vilniuje – knygyne „Akademinė knyga“ (Universiteto g. 4), parduotuvėje „Ragainė“ (S. Skapo g. 3),
  Kolekcininkų dėmesiui – kviečiame užsukti į redakciją papildyti savo komplektų!

Žurnalą „Būdas“ nuo kiekvieno artimiausio numerio galite užsisakyti internetu (www.prenumeruok.lt), Lietuvos pašto skyriuose ir redakcijoje.

INDEKSAS 5033.

Žurnalo „Būdas“ publikacijos skelbiamos tarptautinėje duomenų bazėje EBSCO Publishing:
Humanities International Complete;
Humanities International Index;
Literary Reference Center;
http://www.epnet.com/.

The publications of the journal “Būdas” (Habitus) are now accessible on the EBSCO Publishing data base:
Humanities International Complete;
Humanities International Index;
Literary Reference Center;
http://www.epnet.com/.

BŪDAS. 2025. Nr. 4 (223). 1–96. ISSN 2669-0403
Kaina 4 Eur. Internetinė svetainė: www.zurnalasbudas.lt

Jau 30 metų rašome apie Lietuvos
praeitį ir dabartį, kultūros paveldą
ir tuos, kas jį puoselėja.

Žurnalą galite užsisakyti
nuo artimiausio numerio
Lietuvos pašto skyriuose
arba internetu: http://www.prenumeruok.lt,
ir rasite jį savo pašto dėžutėje!

Redakcija